

АҚЫНЖАНОВ
ОҚУЛАРЫ
2019

С.Ахметжанов

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТІРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.Х. МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«Ақынжанов оқулары-2019»
атты көрнекті археолог – Сержан Мұсатайұлы
Ақынжановтың 80 жылдығына арналған жас ғалымдардың
халықаралық археологиялық конференциясының
материалдар жинағы
16–17 қазан

Proceedings of the international
archaeological conference of young Scientists
«Akhinzhanov readings-2019»:
Dedicated to legacy of Serzhan Musatayevich Akhinzhanov,
an influential archaeologist;
October 16–17

Сборник материалов международной
археологической конференции молодых ученых
«Ахинжановские чтения-2019»,
посвященной 80-летию выдающегося археолога
Сержана Мусатаевича Ахинжанова
16–17 октября

Алматы
2019 г.

Редакция алқасының төрағасы

Б.Ә. Байтанаев – т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, А.Х. Марғұлан атындағы
Археология институтының директоры

Редакциялық алқа:

Ә.М. Манапова – т.ғ.к., А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының директорының ғылым жөніндегі орынбасары; **Ж.К. Мықтыбаева** – т.ғ.к., А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми хатшысы; **Г.С. Джумабекова** – т.ғ.к., А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының «Алғашқы қауым археологиясы» бөлімінің меңгерушісі; **Ғ.А. Базарбаева** – т.ғ.к., А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері; **Е.Ш. Ақымбек** – PhD доктор, А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері; **Ж.Р. Утубаев** – т.ғ.к., А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының аға ғылыми қызметкері; **Е.Д. Дубягина** – PhD докторант, А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының кіші ғылыми қызметкері.

Жауапты редактор

Т.Б. Мамиров – т.ғ.к., А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Нұр-Сұлтан қаласындағы филиалының директоры; **А.Д. Касенова** – А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Жас ғалымдар Кеңесінің төрағасы.

Құрастырушы

А.Д. Касенова, М.С. Шагирбаев

«**Ақынжанов оқулары–2019**» атты көрнекті археолог – Сержан Мұсатайұлы Ақынжановтың 80 жылдығына арналған жас ғалымдардың халықаралық археологиялық конференциясының жинағы. 16–17 қазан 2019 ж. /Ред. Б.Ә. Байтанаев/ – Алматы: Хикари, 2019 - 192 б.

ISBN 978-601-7312-80-0

С.М. Ақынжановтың 80 жылдығына арналған жас ғалымдардың халықаралық археологиялық конференциясының материалдар жинағына Қазақстанның археологиясы мен музееологиясының бүгінгі күнгі өзекті мәселелеріне арналған зерттеулер енген. Материалдар жинағы археологтарға, тарихшыларға және көпшілікке арналған.

В сборник материалов международной археологической конференции молодых ученых «Ахинжановские чтения-2019», посвященной 80-летию выдающегося археолога С.М. Ахинжанова, вошли актуальные исследования, посвященные современным проблемам археологии и музееологии Казахстана. Материалы сборника предназначены археологам, историкам и широкой общественности.

ӨЖ 902/904
КБЖ 63.4

ПРЕДИСЛОВИЕ

В этом году исполняется 80 лет со дня рождения талантливого ученого Сержана Мусатаевича Ахинжанова, внесшего огромный вклад в изучение средневековой истории и археологии Казахстана. С его именем связаны яркие археологические открытия Института археологии имени А.Х. Маргулана, где венцом его работы стала монография «Кыпчаки в истории средневекового Казахстана». Он был не только первоклассным специалистом, но и популяризатором науки. И не случайно, что именно именем С.М. Ахинжанова была названа конференция для молодых исследователей, делающих первые шаги в большую науку.

Инициированная Институтом археологии еще в 1993 году конференция «Ахинжановские чтения» стала своего рода стартовой площадкой для молодых археологов, где они впервые апробировали свои научные гипотезы, учились делать научные доклады, вступать в научные дискуссии, оттачивали свои знания, обменивались контактами. После некоторого перерыва Институт археологии им. А.Х. Маргулана с 2019 года, в год юбилея ученого, а также в Год молодежи в Казахстане возобновляет ежегодную археологическую конференцию «Ахинжановские чтения», но уже в несколько ином формате.

На конференции, помимо секционных заседаний молодых археологов, будут проходить мастер-классы по экспериментальной археологии, а также проводиться лекции специалистов, что позволит молодым археологам обогатиться новыми знаниями, а также напрямую узнать у «корифеев» о той или иной проблеме в археологии.

Археологическая наука в последние годы развивается очень стремительно, появляются все новые методики, расширяется спектр

получения научных данных с археологического и сопутствующего материала. Постоянное совершенствование методов обработки данных и накопления знаний не позволяет в пределах одной археологической науки всецело решить вопросы, стоящие перед исследователями. В археологии междисциплинарность исследований с использованием целого спектра естественно-научных данных является обусловленной необходимостью. И с начала 90-х годов прошлого столетия были сделаны колоссальные открытия практически во всех хронологических периодах человеческой истории.

Важность археологии как науки, которая делает уникальные открытия в познании и популяризации нашей истории, отмечена и в статье Первого Президента РК Н.А. Назарбаева «Семь граней Великой степи». И сейчас археология является одним из тех направлений, которое обеспечивает интеграцию казахстанской науки с мировой.

Поэтому посредством дальнейшего регулярного проведения «Ахинжановских чтений» на базе Института археологии им. А.Х. Маргулана оргкомитет и руководство института надеются на все большее расширение географии участников конференции как из регионов Казахстана, так и ближнего и дальнего зарубежья.

В предлагаемом сборнике представлены тезисы докладов видных ученых и молодых исследователей, где затронуты проблемы исследования, начиная от каменного века и заканчивая средними веками. Подняты вопросы о важности экспериментально-трассологического метода при изучении костяных орудий в металлургии, о роли скотоводства и охоты в древности по данным остеологического материала, о музеефикации археологических памятников и др.

Оргкомитет

Ахинжанов Сержан Мусатаевич (1939–1991)

Ахинжанов Сержан Мусатаевич родился в 1939 году.

В 1964 г. с отличием окончил исторический факультет Московского Государственного университета им. М.В. Ломоносова по специальности «Археология».

В 1965–68 гг. учился в аспирантуре при Институте истории, археологии и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР.

В 1973 г. Ахинжанов С.М. защитил кандидатскую диссертацию на тему: «Кипчаки и их политическое взаимоотношение с Хорезмом в XI–XIII вв.».

С 1977 г. он – старший научный сотрудник отдела археологии, а с 1984 г. – заведующий лабораторией археологической технологии. Ахинжановым С.М. были разработаны научно–теоретические основы кочевниковедения, результаты исследования данной проблемы нашли отражение в его монографических работах.

В течение многих лет он возглавлял один из отрядов Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции. С 1982 г. по 1986 г. руководил работами Шульбинской экспедиции в Восточном Казахстане и Центрально-Казахстанской археологической экспедиции. В 1989 г. представлял казахстанскую историческую науку на международной выставке «Кочевники Евразийских степей» в г. Ганновере, США. В 90-х гг. XX века С.М. Ахинжанов являлся соруководителем первой в истории казахстанской археологии международной казахско–американской археолого-этнографической экспедиции.

Ахинжанов С.М. – автор более 50 научных и научно-исследовательских работ по истории средневековья и археологии Казахстана.

ЛИЧНЫЙ ЛИСТОН по учету кадров

1. Фамилия Носинский
 ия Сергей отчество Мусатаевич
 2. Пол муж 3. Год, число и м-ц рождения 1933. 3 января
 4. Место рождения 2. Ала-Ата
 (село, деревня, город, район, область)

5. Национальность казах 6. Соц. происхождение служащий
 7. Партийность партаж партбилет № с ноября 1953, № 39261008
 (месяц и год вступления) (карточка)
 состоите ли членом ВЛКСМ, с какого времени и № билета беспись
 Образование беспись

Название учебного заведения и его местонахождение	Факультет или отделение	Год поступ- ления	Год оконча- ния или ухода	Если не окончил, то с какого курса ушел	Какую специальность получил в результате окончания учебного заведения, указать № диплома или удостоверения
<u>Казах. Гос. Университет в</u>	<u>история</u>	<u>1957</u>	<u>1961</u>	<u>с IV к.</u>	
<u>г. Ала-Ата</u>					
<u>Московский Гос. Универ-</u>					
<u>ситет в г. Москве</u>	<u>история</u>	<u>1961</u>	<u>1964</u>		<u>историк (археолог)</u> <u>№ 853796</u>

10. Какими иностранными языками и языками народов СССР владеете английским
итальянским и переводом со словаря русский.
 (укажите и языки, которыми владеете свободно)
 11. Ученая степень, ученое звание
 12. Какие имеете научные труды и изобретения

* Использованы материалы архива Института археологии имени А.Х. Маргулана

Новиков И.К.

*Курганский государственный университет
г. Курган, РФ*

Куандык С.Р.

*Институт археологии им. А.Х. Маргулана
г. Алматы, Казахстан*

НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ ПОЗДНЕГО КАМЕННОГО ВЕКА В ДОЛИНЕ р. ОРЬ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

В ходе совместных полевых исследований в Хромтауском районе Актюбинской области летом 2019 года сотрудниками Института археологии им. А.Х. Маргулана и Института истории и археологии УрО РАН был обследован бассейн реки Орь. Целью исследования было обнаружение памятников каменного века в бассейне р. Орь как возможном транзитном коридоре из Арало-Каспийского региона к Южному Уралу. До начала исследования возможное использование этой транспортной артерии отмечалось рядом авторов (Мосин В.С., 2002, Чалая Л.А., 1969), однако подтверждение данной гипотезы требовало сплошного обследования территории на предмет выявления поселенческих комплексов каменного века, а также многослойных памятников.

Маршрут отряда пролегал вдоль побережья р. Орь на расстоянии более 100 км от поселка Коктау на севере до юго-западных окраин поселка Копа на юге. Обследование производилось по обоим берегам реки. Памятники были локализованы в местах впадения ручьев в долину реки, а также в котловинах выдувания, преимущественно образовавшихся в местах расположения зимовок, либо окрестностях сел, что связано, скорее всего, с антропогенным уничтожением растительности и вследствие этого активной дефляции песков и образовании котловин выдувания (Астафьев А.Е., 2014, с.119-120).

В результате исследований было обнаружено 13 археологических объектов, из них 8 местонахождений и 5 стоянок (*рис. 1*).

Стоянка Богетсай расположена в 1,2 км к юго-западу от одноименного поселка на небольшом песчаном массиве и представлена двумя пунктами сбора, расположенными в 250 м друг от друга. Пункт 1 –

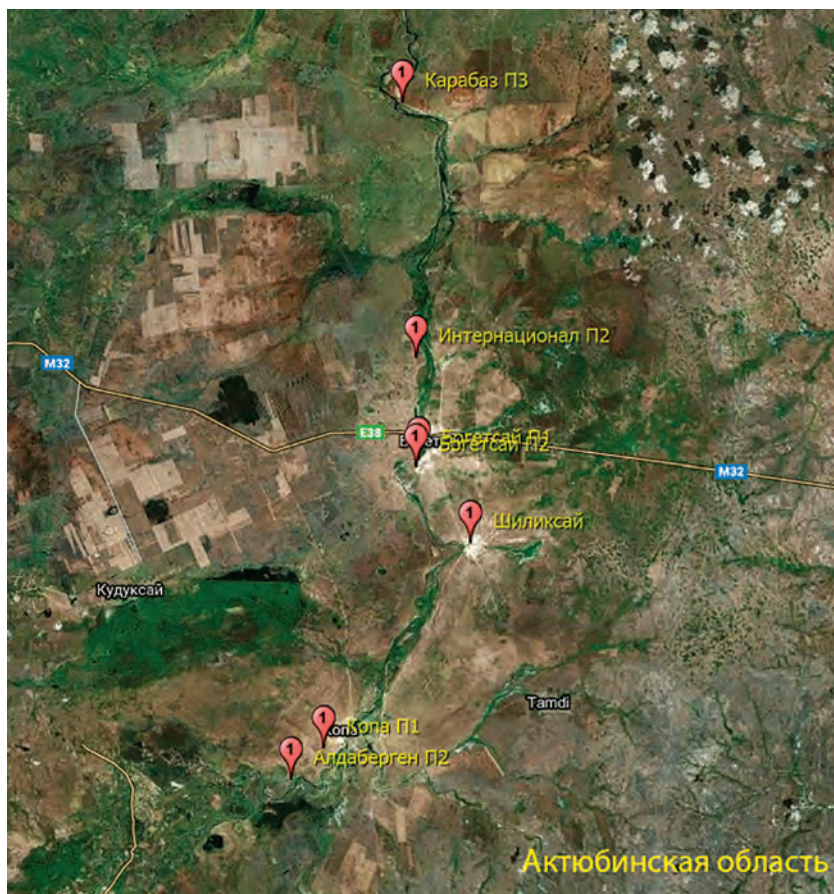

Рис. 1. Схема расположения памятников в долине р. Ор

котловина выдувания, выделяется желтовато-серым оттенком, вытянута в широтном направлении на расстояние 100 метров, в меридиональном – на 40 метров. На дневной поверхности было собрано 13 артефактов из кремнистой породы и 5 из кварцитовидного песчаника. Орудий в коллекции 5 экз. – скребок (1 экз.), резцы на пластинах (3 экз.), ретушированные отщепы (2 экз.). Техника первичного расщепления представлена одним техническим сколом нуклеуса для микропластин.

Пункт 2 также расположен в котловине выдувания на массиве переваемых песков, вытянутой в широтном направлении на 150 метров, в меридиональном – на 80 метров. Памятник расположен на берегу пересохшего ручья, в месте его впадения в р. Орь. Подъемными сборами было получено большое количество находок, которые были разделены на две группы. К первой группе были отнесены находки, отнесенные к каменному веку. На дневной поверхности было собрано 40 каменных артефактов, из них 37 – из кремнистой породы, 3 – из кварцитовидного песчаника, а также фрагменты керамических изделий. Техника первичного расщепления представлена одним конусовидным микронуклеусом. Орудий в коллекции 11 экз. – 1 ногтевидный скребок, 10 пластин с ретушью.

Ко второй группе артефактов было отнесено 242 фрагмента керамических сосудов, 58 фрагментов каменных орудий (обломки шлифованных орудий, пестов, терочных камней, отбойников, один фрагмент каменного утюжка), одна каменная каплевидная подвеска. Каменные орудия находят широкие аналогии в среде культур позднего бронзового века, причастных к металлопроизводству и металлообработке. Среди керамических фрагментов отдельной группой можно выделить 11 предметов со следами вторичного использования в качестве скребков. Данная территория на период позднего бронзового века относится авторами к так называемому Уральско-Мугоджарскому горно-металлургическому центру и приуроченному к нему ареалу кожумбердынского типа, алакульской линии развития (с присущим ему значительным федоровским влиянием), находящейся на западном фланге андроновской культурно-исторической общности (Ткачев В.В., 2012, с. 155).

Стоянка Шиликсай была обнаружена в 500 м к востоку от одноименного поселка на правобережье реки Орь. В песчаном массиве на дневной поверхности был собран 101 каменный артефакт.

Инвентарь представлен следующими типами орудий:

- пластины и фрагменты пластин с ретушью по краям (11 экз.);
- концевые скребки с выпуклым лезвием, выполненные субпараллельной и параллельной ретушью (6 экз.);
- обломок бифасиального орудия из кварцитовидного песчаника размерами 20×28×9,5 мм;

- наконечник стрелы из кремня светло-коричневого цвета, размерами 29×15×6 мм;
- изделие с выделенным острием на пластине размерами 26×10×5 мм;
- фрагмент рубящего орудия на относительно массивном отщепе.

Местонахождение Интернационал (пункт 1) было обнаружено в 600 м к северо-западу от одноименного поселка, и расположено на правом берегу реки Орь, на стрелке, образованной устьем ручья и берегом реки. На дневной поверхности были собраны шесть каменных изделий из кремнистой породы и три фрагмента керамики позднего бронзового века, алакульской культуры, с характерными федоровскими чертами, что позволяет отнести ее к кожумбердынскому типу.

Орудия представлены тремя резцами на пластинах и одним концевым скребком на пластине размерами 22×18,5×6 мм, с выпуклым лезвием, обработанным субпараллельной ретушью. Отходы производства представлены проксимальным фрагментом пластины трапезиевидной формы, а также первичным сколом.

Местонахождение Карабаз (пункт 3) расположено на правом берегу реки Орь в 3,5 км к северо-западу от одноименного поселка. На дневной поверхности было собрано 13 каменных изделий – 12 из кремня, 1 из кварцитовидного песчаника. Орудия представлены различными фрагментами пластин со следами ретуши на краях (4 экз.) и одним ногтевидным скребком на пластине.

Стоянка Интернационал (пункт 2) была обнаружена в 1 км к северо-западу от одноименного поселка на левобережье р. Орь. На памятнике был заложен рекогносцировочный шурф размерами 1×1 м., проведены сплошные сборы каменных артефактов.

На дневной поверхности было обнаружено 104 каменных артефакта, из которых 95 экз. выполнены из кремня и 9 экз. из кварцитовидного песчаника. Кремневые орудия представлены концевыми скребками с выпуклым лезвием, выполненным субпараллельной и параллельной ретушью (6 экз.) и различными фрагментами пластин со следами ретуши на краях (18 экз.).

Стоянка Копя (пункт 1) была зафиксирована в 1,5 км к юго-западу от одноименного поселка. На дневной поверхности было обнаружено 10 каменных изделий из кремнистых пород различных оттенков. Техника первичного расщепления представлена вертикальным ско-

лом с одноплощадочного микронуклеуса для микропластин. Инвентарь включает в себя следующие типы орудий: скребок на отщепе с выпуклым лезвием, выполненным параллельной ретушью, две пластины со следами ретуши на краях.

Стоянка Алдаберген (пункт 2) расположена в 3,5 км к северо-востоку от одноименной зимовки. На дневной поверхности было собрано 17 каменных изделий – 14 из кремнистой породы и 3 из кварцитовидного песчаника.

Техника первичного расщепления представлена обломком микронуклеуса и техническим сколом размерами 28,5×22×8,5 мм. Фрагмент клиновидного нуклеуса имеет размеры 42×23×14 мм. Фронт с негативами снятий микропластин шириной до 6 мм расположен на торце нуклеуса. Ударная площадка сколота при попытке переоформления нуклеуса.

В коллекции присутствуют следующие типы орудий:

- два обломка наконечников стрел из светло-коричневого кварцитовидного песчаника размером 24×15×5 мм и 15×9,5×4 мм;
- один концевой скребок размером 21,5×22×9,5 мм с выпуклым лезвием, выполненным субпараллельной ретушью;
- два фрагмента пластин из светло-серого кремня и серого кварцитовидного песчаника со следами ретуши на краях.

Собранный инвентарь на местонахождениях наглядно демонстрирует пластинчатую индустрию, с характерными нуклеусами для снятия пластин и микропластин. В орудийном наборе преобладают пластины с ретушью и орудия на пластинах.

Памятники Богетсай, Шиликсай, Интернационал (пункт 1) – разновременные и предварительно датируются средним неолитом – поздним этапом бронзы, Интернационал (пункт 2), Копа (пункт 2), Алдаберген (пункт 2) – средним неолитом – энеолитом.

Сходные местонахождения с микролитическим инвентарем в соседних районах открыты в песках Аккумсагыз, в песках Кокжиде, на берегах рек Сагиз, Эмба, Иргиз, опубликованы А.А. Формозовым и отнесены к казахстанскому варианту кельтеминарской культуры (Формозов А.А., 1949, с. 57, Формозов А.А., 1950).

Интересна приуроченность всех обследованных памятников бронзового века к низким гипсометрическим отметкам, а также к ручьям

и местам их впадения в р. Орь, что, видимо, обусловлено ведением производящего хозяйства, тогда как большинство стоянок и пунктов сбора артефактов каменного века приурочены к возвышенностям, с хорошим обзором поймы реки, в том числе и на места впадения ручьёв, с удобными для водопоя пологими берегами. И в том и в другом случае памятники тяготеют к ручьям, впадающим в р. Орь. Часть памятников, очевидно, разрушена современными поселками, расположенными в этой местности.

Вовлечение ручьёв в систему жизнеобеспечения древнего населения несомненно, вода в реке Орь солёная, а ручьи, впадающие в нее, были более пригодны для водопоя в эпоху бронзы – для домашнего скота, в эпоху камня – для выслеживания диких животных.

Проведенные исследования показывают перспективность для выполнения дальнейших полномасштабных работ, что в значительной степени позволит продвинуться в решении проблем, связанных с реконструкцией культурно-исторических процессов региона. Сопоставление орудийных наборов, сырья для изготовления каменных орудий, месторасположение поселений и их приуроченность к тем или иным ландшафтам позволят проследить динамику, пути заселения и взаимодействия региона в древности.

Астафьев А.Е. Неолит и энеолит полуострова Мангышлак // Материалы и исследования по археологии Казахстана. – Том VI. – Астана, 2014. – 360 с.

Мосин В.С. История археологии Южного Зауралья (в соавторстве с С.А. Григорьевым, А.Д. Таировым, С.Г. Боталовым, Г.Х. Самигуловым). – Челябинск: Изд-во ЧелГУ, 2002. – 348 с.

Ткачев В.В. К вопросу о памятниках кожумбердынского типа эпохи бронзы Уральско – Мугоджарского региона // РОССИЙСКАЯ АРХЕОЛОГИЯ, 2012, № 1, с. 155–159.

Формозов А.А. Кельтеминарская культура в Западном Казахстане // КСИИМК. – Вып. 25. – 1949. – С. 49–58.

Формозов А.А. Новые материалы о стоянках с микролитическим инвентарем в Казахстане // КСИИМК. – Вып. 31. – 1950. – С. 141–147.

Чалай Л. А. О культуре микролитов эпохи неолита в бассейне р. Каратургай / Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана // Отв. редактор Акишев К.А. 1969, с 192–195.

КАМЕННЫЕ И КОСТЯНЫЕ ОРУДИЯ МЕТАЛЛУРГИИ И МЕТАЛЛООБРАБОТКИ СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ

При исследовании памятников срубной культуры, да и поселений эпохи бронзы в целом, часто встречаются каменные орудия и их фрагменты. В зависимости от добросовестности исследователей они фиксировались и сохранялись в коллекциях поселений.

В 50-60 гг. прошлого века в связи с развитием экспериментально-трасологического метода С.А. Семенов впервые установил функции таких орудий и установил их связь с металлургией и металлообработкой (Семенов С.А., 1957, с. 35-87; 1968, с. 3; 1969, с. 25-30).

Касательно каменных орудий именно срубной культуры, вне всякого сомнения, пальма первенства в систематическом изучении орудий для металлургии и металлообработки принадлежит замечательному специалисту В.В. Килейникову (Килейников В.В., 1984, с. 110-120). Конкретной основой для исследования послужили орудия уникального комплекса поселения Мосоловка, расположенного в Анненском районе Воронежской области на правом берегу р. Битюк.

Автор этих строк впервые столкнулся с подобными орудиями в 2003 г., когда автор последних полевых изысканий в Михайло-Овсянке Ю.И. Колев предложил изучить комплекс каменных и костяных орудий с рудника.

Несколько слов об истории изучения древних медных рудников Михайло-Овсянки. Впервые в исторический период эти рудники, которые назывались «чудские копи», в 70-е годы 18 в. посетил П.С. Паллас.

В прошлом веке, когда началось систематическое исследование археологических памятников, сельский учитель Н.И. Героев сообщил о находках в этой местности артефактов в 1969 г.

Первые небольшие раскопки были предприняты здесь И.Б. Васильевым в 1971 г. В полевые сезоны 1978-79 г. под руководством Г.И. Матвеевой на памятнике вскрыто 448 кв м. В 2001 г. раскопки продолжил Ю. И. Колев.

Именно материалы последних и были исследованы с помощью экспериментально-трасологического метода (Колев Ю.И., Горашук И.В., 2004, с. 102-103; Горашук И.В., Семин Д.В., 2018, с. 599-605).

Методологической основой для изучения комплекса послужили разработки С. А Семенова (Семенов С.А., 1957, 1969) и его учеников (Коробкова Г.Ф., Щелинский В.Е., 1996). В качестве методологической работы именно по орудиям эпохи бронзы были использованы разработки В. В. Килейникова (Килейников В. В., 1984).

Напомним основные результаты исследования.

Среди каменных орудий были выделены проходческие, орудия для металлообработки и орудия для металлообработки.

Проходческие орудия представлены двумя принципиально разными типами орудий.

Первые – кувалды. Тяжелые орудия весом до 16 кг, с перехватом (Рис 1.1, 3). Кувалды изготовлены из крупных кусков очень плотного местного доломита серого цвета, перехваты на них, как правило, выполнены по центральной части камня техникой пикетажа.

Отметим, что часть кувалд, в особенности кувалды без перехватов, которые не крепились на рукоять, а удерживались в работе руками (Рис. 1.2), скорее всего, относятся к орудиям для дробления руды при создании шихты. И, следовательно, принадлежат к орудиям металлургического производства.

Второй функциональный тип орудий горно-проходческого производства – кайла. Их можно разделить на два подтипа. С плоским рабочим краем, на манер современных мотыг и тяпок (Рис. 3.2-3) и с рабочим краем массивного сечения подтреугольных очертаний (Рис. 3.1), повторяющие пропорции современных кайл.

Интересно, что практически все кайла выполнены на обломках и осколках кувалд. Это, как будет показано в дальнейшем, характерная черта каменной индустрии срубной культуры, отражающая крайнюю степень прагматизма в отношении использования камня.

Под металлургическими орудиями мы понимаем орудия для обогащения руды – дробления рудной породы и дальнейшего измельчения до создания шихты.

Как было сказано выше, для дробления руды использовались кувалды, молоты и молоты-песты (Рис. 2).

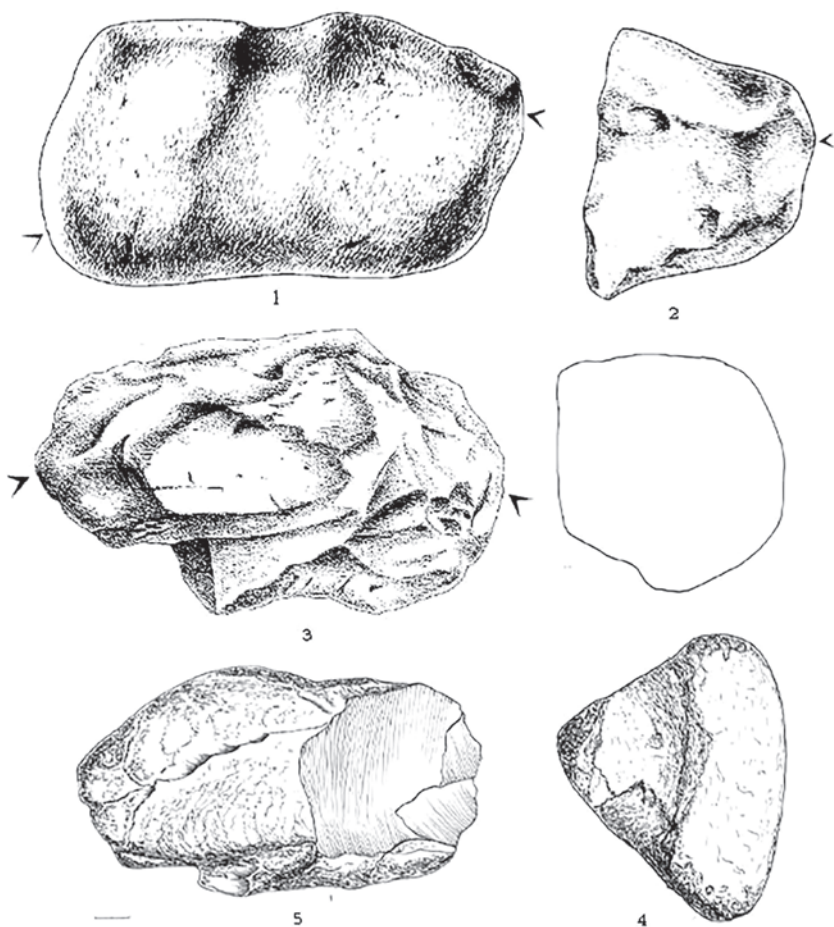

Рис. 1. Каменные кувалды. 1-3 – Михайло-Овсянка, 4-5 – Мамыково.
1, 3, 5 – закрепление в рукояти, 2, 4 – ручного удержания

Молоты и молоты-песты различаются не только удержанием в работе, т.к. и на Мосоловском поселении, и на Михайло-Овсянке встречены молоты как с рукоятью, так и простейшие ручные формы, но с общей картиной износа.

Для молотов характерна только ударная функция, для молотов-пестов – удар с поворотом вдоль оси. От этого на рабочей поверх-

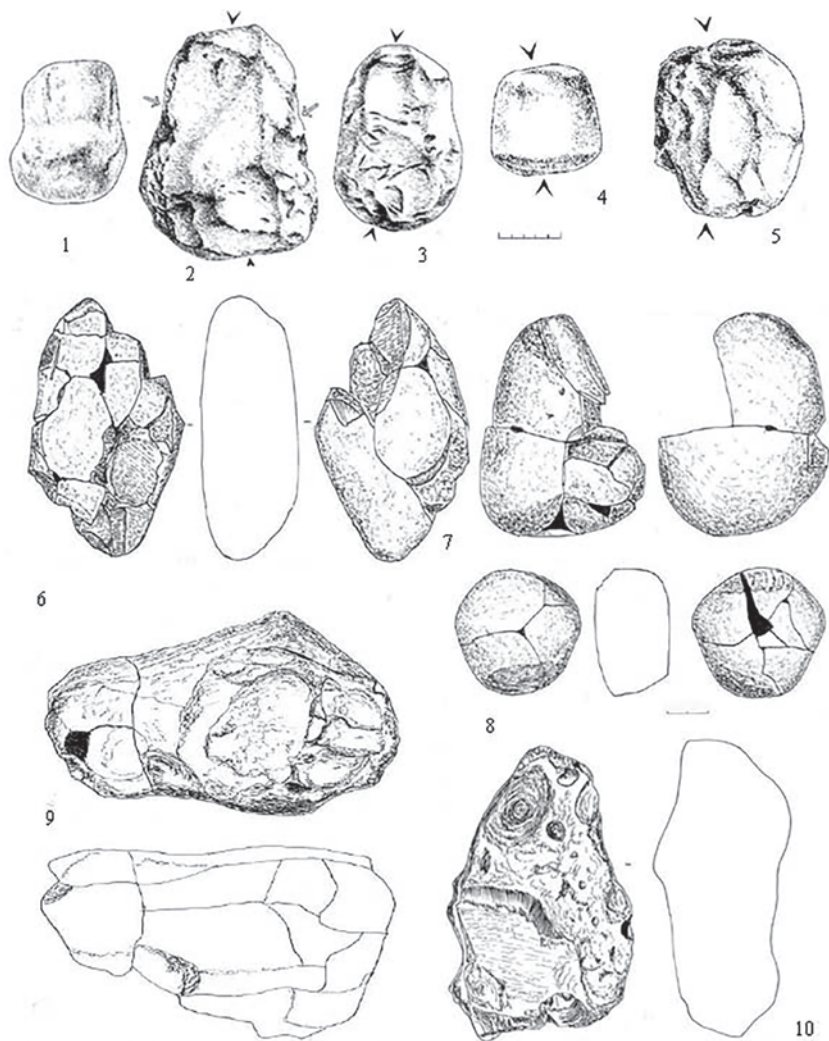

Рис. 2. Каменные молоты и молоты-песты. 1-5 – Михайло-Овсянка, 6-10 – Мамыково. 1-3, 6, 9, 10 – молоты, 4, 5, 7, 8 – молоты-песты

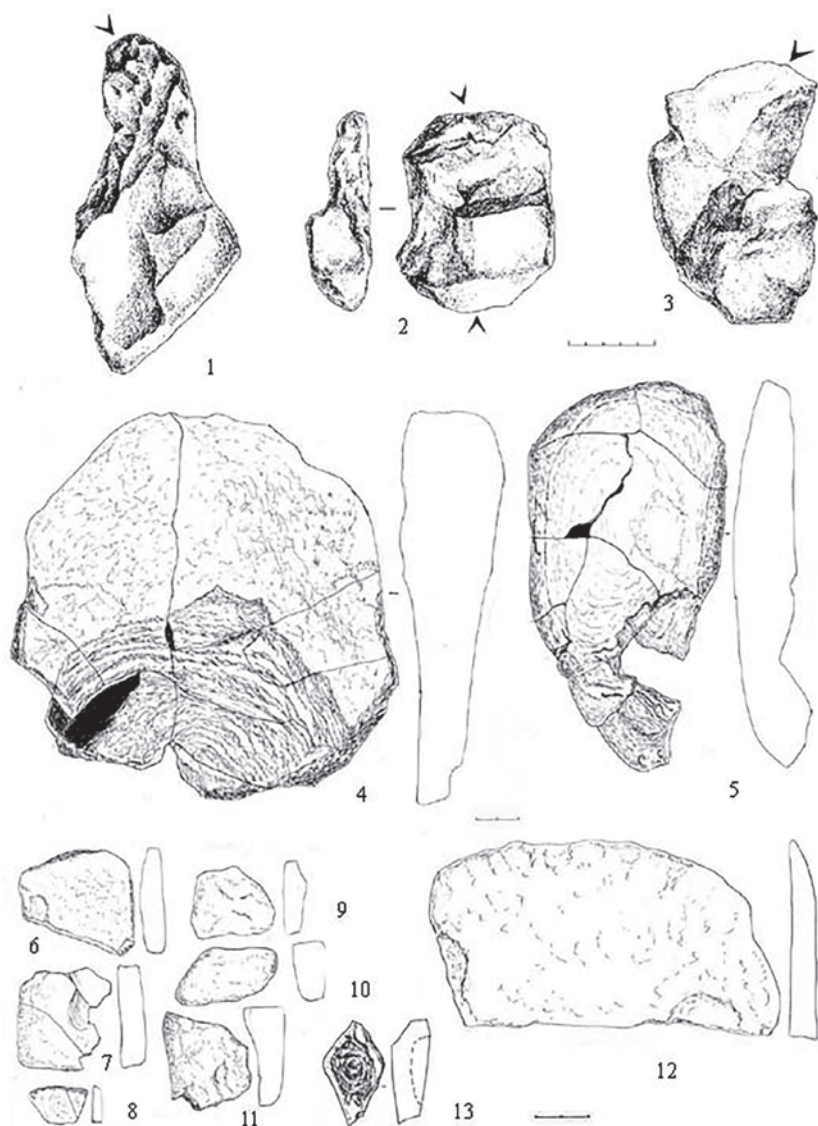

Рис. 3. Различия в орудийных комплексах. 1-3 – кайла (Михайло-Овсянка), 4-5 – рудотерки. 6-11 – оселки, 12 – терочная плита, 13 – ложка для снятия шлака (Мамыково)

ности орудий при микроанализе встречаются изогнутые линейные следы.

Отметим, что ряд молотов и пестов так же выполнен на обломках и осколках кувалд.

Небольшой серией среди молотов представлены и орудия для металлообработки. Попросту – кузнечные молоты. Интересно, что среди них преобладают орудия не из доломита, а из более прочных кремневых пород или из сливного песчаника.

К орудиям для металлообработки следует отнести и две наковальни.

Кроме каменных орудий при камеральной обработке были отобраны и костяные орудия. Они представляли собой кости с явными следами использования – кости с обрезанными и заостренными концами, следами ударов или пиления и т. д. Здесь важно отметить, что специально кость не изучалась, а орудия были отобраны по явным признакам использования.

В итоге были выделены две большие группы орудий и несколько единичных. Первая группа связана с добычей руды. Это посредники – долота для скалывания породы (Рис. 5.1-4). Они изготавливались из расщепленных трубчатых костей с остатком эпифиза. Удар при скалывании наносился именно по нему. А расщепленный конец кости затачивался.

Вторая группа орудий – орудия для переработки и разборки руды при ее промывке (Рис. 4. 1-5). В подавляющем большинстве случаев они изготовлены из ребер. Судя по следам износа, промывка производилась на фильтре из шкур. Правда, не все согласны с подобной интерпретацией (Загородняя О.Н., 2018, с. 108-109). Впрочем, как будет показано ниже, предложенная интерпретация не сильно отлична от нашей. По крайней мере, используется в идентичных операциях.

Из единичных орудий интересен старательский совок, опять-таки для переборки руды при ее обогащении (Рис. 5. 8).

Итак, при добыче и переработке руды использовались каменные орудия. Каменные орудия и их осколки зачастую перерабатывались в иные формы. Широко использовались и костяные орудия из подручных и широко доступных материалов.

В 2016 г. в ходе хозяйственных работ было раскопано 1500 кв. м. срубного поселения Мамыково. Поселение расположено в Кошкин-

Рис. 4. Костяные орудия. 1-6 – орудия для мельчения (переборки) смешивания руды, 1-5 – Михайло-Овсянка. 6 – Мамыково, 7-8 – молоточки-гладилки, 9-10 – костяные сопла (Мамыково)

ском районе Самарской области, в низкой пойме р. Кондурча. Непосредственно шахт здесь быть не могло. Да и камня, за исключением мелкой гальки, не пригодной для изготовления орудий, тут нет.

Однако в ходе раскопок были обнаружены десятки килограммов шлаков и масса орудий для переработки и обогащения руды. Кроме того, по мнению археозоолога, обработавшего коллекцию, А. Чубура, режимы питания были, мягко говоря, странными. Так, охотничьей добычи здесь практически нет. Население забивало бычков, которые еще не нагуляли вес, т.е. еще до годовалого возраста. Все это указывало на специализированную хозяйственную направленность поселения – переработку руды.

Подход к камеральной обработке здесь был совершенно иной. Мною просмотрен весь костный материал и весь камень, сколько-нибудь пригодный для изготовления орудий. Кроме того, отдельные орудия были выявлены А. Чубуром при археозоологическом анализе коллекции.

Результаты анализа выявили весьма характерные орудия. Несмотря на то, что горно-проходческой деятельности здесь не было и быть не могло, единичные кувалды встречены в материалах стоянки (Рис. 1.4-5). Практически все они – ручного удержания. Причем одно из них изготовлено из обломка большой рудотерки, по терминологии В.В. Килейникова. Рудотеркой он называет каменную чашу, внутри которой происходило механическое измельчение руды (Рис. 1.4; 3.4-5). По всей вероятности, этими орудиями производилось первичное измельчение породы.

В большом количестве встречены каменные молоты и молоты-песты для измельчения породы (Рис. 2.6-10). Интересно следующее проявление прагматичного подхода к камню. Практически все молоты и молоты-песты, рудотерки после использования в соответствующей функции в дальнейшем использовались для обкладки теплотехнических сооружений. Поэтому все сколько-нибудь крупные орудия носят следы термического удара или подобраны из различного количества (от 6 до 48) термических отщепов.

Прагматизм выразился и в использовании собственно пустого рудного тела. Оно представляет собой относительно неплотный песчаник зеленоватого и коричневатого цвета. Из него изготавливались

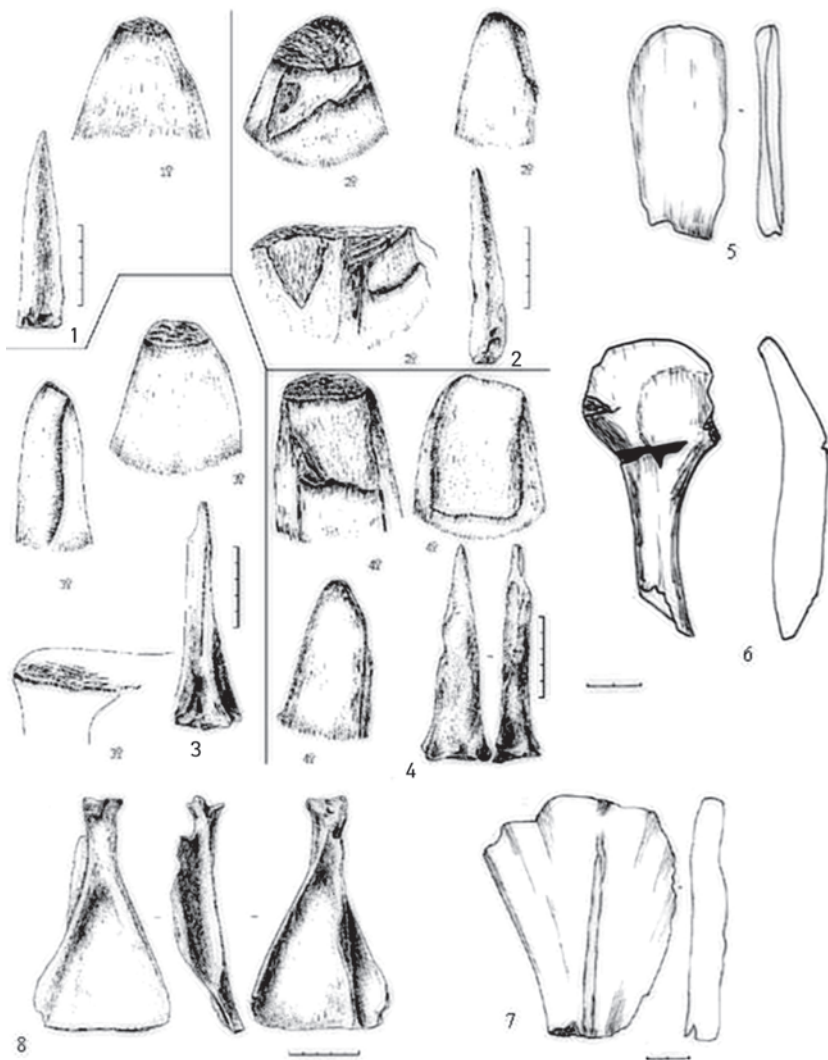

Рис. 5. 1-4 – посредники-долота для выкалывания руды из породы (Михайло-Овсянка), 5-8 – старательские совки: 5-7 – Михайло-Овсянка, 8 – Мамыково

рудотерки, после разрушения рудотерки перерабатывались в терочные плиты (Рис. 3.12). После разрушения терочных плит обломки песчаника использовались в качестве оселков (Рис. 3. 6-11).

Весьма интересны и даже уникальны единичные орудия. Так, была выявлена каменная ложка для снятия угля и шлака при отливке (Рис. 3.13).

Предметом особой гордости я считаю коллекцию костяных орудий. Здесь были выявлены как ранее известные орудия, такие как изготовленные из ребер орудия для переборки и обогащения руды (Рис. 4.6), или старательские совочки для переборки руды (Рис. 5.5-7), так и ряд новых типов.

Назначение некоторых из них не совсем ясно. Так, например, не совсем понятны назначение и роль в технологическом процессе т.н. «молоточков гладилок» по раскаленному металлу. Тем не менее, выпуклые части таких орудий носят следы несильных ударов и заглаживания раскаленного металла. Все они изготовлены из альчиков или астрагал КРС (Рис. 4.7-8).

Назначение других, наоборот, вполне ясно. Так, относительно велика коллекция костяных сопел. Они изготовлены из трубчатых костей МРС путем отделения эпифизов (Рис. 4.9-10). В подавляющем большинстве случаев один из краев такого сопла обуглен, на противоположащем – царапины от прикрепления, по всей вероятности, кожного шланга.

Интересно наличие целой серии трубчатых костей с локально обугленными эпифизами, где обнаружены также потертости от удержания (Рис. 6). Эти орудия интерпретированы нами как ухваты для раскаленных предметов.

Подведем некоторые итоги. На обоих срубных поселениях обнаружен сходный набор орудий с вариациями, свидетельствующих о направленности комплекса. Так, рудотерки встречены лишь в комплексе Михайло-Овсянки. Посредников для скалывания руды нет в материалах Мамыково. Что, собственно, и не удивительно. В Михайло-Овсянке окисленные руды – малахит и азурит встречаются в виде прожилок в известняке. Тогда как на Мамыково использовались сульфитные руды в неплотных песчаниках. Поэтому среди многочисленных орудий из пустой породы много отоженных экземпляров.

Рис. 6. Ухваты для горячих предметов (Мамыково)

Зато и на Овсянке, и в Мамыково встречены орудия из ребер для переборки руды. Здесь уместно обсудить интерпретации использования инструментов этого типа. О.Н. Загородняя, базируясь на результатах собственных экспериментов, утверждает: «Проведенные исследования позволили прийти к убедительному выводу, что орудия из ребер и других костей имеют отношение к окончательному этапу обогащения руды – гравитации, где ими производилось размешивание перетертой рудной массы в кожаных емкостях с водой» (Загородняя О.Н., 2018, с. 108). Возможно, что орудия с Картамышского археологического района действительно использовались для гравитации. Но гипотеза об использовании в подобной функции орудий с Михайло-Овсянки не соответствует по физическим закономерностям реальному положению вещей. Дало в том, что рабочий участок всегда находится на конце вогнутой части ребра (Колев Ю.И.; Горашук И.В., 2004, с. 92). Действительно, как это можно видеть на фотографии экспериментальных орудий (Загородняя О.Н., 2018, с. 108; рис. 18-19), при равномерном погружении кости в полужидкую, но плотную среду деформации равномерно покрывают все выпуклые участки – центры боковых сторон и торцов ребра. Тогда как картина износа орудий Михайло-Овсянки совсем иная. Собственно, и фото орудия с Картамыша демонстрирует тот же износ, что и на Михайло-Овсянке (Загородняя О.Н., 2018, с. 108; рис. 16-17). Прошу обратить внимание на тот факт, что максимальный износ сконцентрирован лишь на одной боковой стороне предмета. Более того, в профиле четко видно, что рабочий участок скошен вследствие более интенсивного выкрашивания.

Экспериментальное орудие, напротив, как это и следовало ожидать, ровно окатано со всех выпуклых граней (Загородняя О.Н., 2018, с. 108; рис. 18-19).

Исходя из чего, следует, что износ локализован лишь на одной боковой грани, что никак не может быть объяснено равномерным воздействием вследствие перемешивания.

Справедливости ради надо отметить, что и на Мамыково встречены именно реберные кости КРС, использованные для перемешивания угля или металла в плавильной чаше. Более того, в школе в Болгаре я пользовался при экспериментальных плавках для тех же целей

реберными костями КРС. Поэтому нельзя исключать возможности применения подобных орудий и при гравитации. Идею, весьма богатую, надо сказать, нельзя отметить сходу.

С точки зрения истории нашей науки и применения орудий из кости в металлургии и металлообработке хочется вспомнить небезынтересный факт.

Когда я в 2003 г. рассказал Г.Ф. Коробковой про идею с посредниками для скалывания руды и про орудия для обогащения она отнеслась к этому весьма скептически. «Что вы мелете чушь! Костью камень обрабатывать!» Только после того, как я привез орудия из Овсянки в Питер, и она сама их изучила под микроскопом, реакция изменилась. Мне всего лишь досталось за номенклатурную неграмотность. Ведь посредников я тогда (в статье 2004 г.) назвал «клевцами».

Рассказываю это к тому, что само направление – исследование массового костяного материала под микроскопом и интерпретация части этих орудий не насчитывает и 20 лет. И очень приятно, что появляется большое количество интересных гипотез.

Горашук И.В., Семин Д.В. Металлургический и металлообрабатывающий комплекс каменных орудий труда с поселения Михайло-Овсянка в Самарской области // Вестник Удмуртского университета. Серия История и филология, т. 28. Вып.4. 2018. – Ижевск. – С. 599-606.

Загородняя О. Н. К вопросу о назначении одной из категорий костяных орудий позднего бронзового века. Самара, 2018. Материалы всероссийской научной конференции с международным участием. – С. 108 – 110.

Килейников В.В. Каменные горнометаллургические и металлообрабатывающие орудия Мосоловского поселения// Эпоха бронзы восточноевропейской лесостепи. 1984. – С. 110-120.

Колев Ю.И., Горашук И.В. Каменные и костяные орудия с рудника бронзового века Михайлово-Овсянка. Самара, 2004. ВАУП. Вып. 2. С. 89-104.

Коробкова Г.Ф., Щелинский В.Е. 1996. Методика микро- макроанализа древних орудий труда. – СПб. 80 с.

Семенов С.А. 1957. Первобытная техника // МИА. Вып. 54. – Москва – Ленинград. – 240 с.

Семенов С.А. 1968. Развитие техники в каменном веке. – Ленинград: – 362 с.

Семенов С.А. Каменные орудия эпохи ранних металлов // Советская археология. 1969. № 2. – С. 3-14.

К ВОПРОСУ О ХРОНОЛОГИИ ДЮННЫХ СТОЯНОК СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

В ареале распространения срубной историко-культурной общности кратковременные стационарные памятники принято называть стоянки, реже стойбища (САИ, Качалова, Сеницын). Подобные памятники на территории Нижнего Поволжья Н. К. Качалова относил ко второй группе поселений, а именно к временным стоянкам сезонного характера, без культурного слоя и построек, обусловленные палеоэкономическими условиями (Качалова Н.К., Периодизация, 1985, с. 35).

К настоящему моменту на территории Западного Казахстана известно 19 сезонных стоянок, на которых был собран лишь подъемный материал и не проводились дальнейшие исследования.

Как известно, отличительной особенностью топографии стационарных памятников срубной культуры является строгая приуроченность к речным террасам (САИ, Лопатин, кн, Горбунов). Поэтому и стоянки открытого типа, расположенные в полупустынной местности, тяготеют к сорах либо к дельтам пересыхающих рек и мелких озер. Территориально все дюнные стоянки срубной культуры расположены на территории двух физико-географических территорий Западного Казахстана.

На территории Общего Сырта И.В. Сеницыным открыты дюнные стоянки *Джангала*, *Новая Казанка*, *Сор-Айдын-1*, *Сор-Айдын-2*, *Сор-Айдын-3*, расположенные вдоль берегов рек Большой и Малый Узень (ныне Караозен и Сарыозен) до впадения их в систему Камыш-Самарских озер, близ с. Джангала и озера Сорайдын (Жанакалинский район Западно-Казахстанской области). Все исследованные им стоянки располагались по восточному склону песчаных дюн близ неглубоких копаней, содержащих, как отмечает И.В.Сеницын, хорошую питьевую воду, используемую жителями с. Джангала. Так-

же исследователем открыта стоянка Урда, расположенная в песках Прикаспийской низменности, западнее всех остальных известных памятников (Бокейордынский район) (Синицын, 1952, с. 62-73).

В Рын-песках В.Д. Белецкий и А.Н. Мелентьевым открыты раз-
нокультурные стоянки, расположенные, как правило, в районах,
«изобилующих «сорами» (солеными озерами)», в непосредствен-
ной близости к озерам. В урочищах Истай-бабай, Кок-Мурун, Ко-
нур-Кудук, Сазды, Асай-бей, зим. Кара-Узак и других расположе-
ны стоянки *Исекей (Исатай), Джамбул, Сазды, Кошелак, Тау-Тюбе,*
Восточное, Новая Школа, ТС-III, Конур-Кудук, Восточное. Как от-
мечает А.Н. Мелентьев, система соленых озер-соров в древности,
вероятно, соединялась русловыми протоками в единую крупную
сеть водоемов и являлась пресноводной, так на некоторых стоянках
обнаружены остатки пресноводной фауны – раковины *Unio* (Мелен-
тьев, 1967).

Для того чтобы понять как вышеперечисленные памятники соот-
носятся хронологически, необходимо выделить основные характе-
ристики периодизации срубной культуры.

Первый этап – раннесрубный. Период становления срубной куль-
туры, выросшей из культур средней бронзы. Керамический матери-
ал таких памятников выражается присутствием большого количе-
ства баночных и полным отсутствием острореберных форм, при-
митивной орнаментацией (Лопатин, 2010, с. 41-45, Качалова, 1985,
с. 28-59, Файзуллин, 2015, с. 137-142, Епимахов, 2018, с. 106-107).
Кроме того, к особенностям в декорировании керамических сосудов
этого периода исследователи относят и тот факт, что пышная орна-
ментация порой спускается ниже максимального расширения тулова,
применяются определенные элементы орнаментации (керамика со
шнуровым и «елочным» орнаментом, с наклепными, треугольными
в сечении валиками). Также к признакам раннесрубной (срубно-аба-
шевской, срубно-покровской и др.) керамики относят и примесь ра-
кушек в тесте, колоколовидность тулова, отогнутый наружу венчик
с характерным внутренним ребром или желобком, глубокие расчески
на внешней стороне тулова.

Второй период – развитый. Период стабилизации, расцвета куль-
туры, обособившейся и цельной. Материал, собранный на поселе-

ниях развитого периода, демонстрирует расцвет срубной культуры. Количество баночных форм сосудов постепенно уменьшается и увеличивается удельный вес слабопрофилированных и остроруберных форм. Возрастает количество крупных корчаг, высоковенчиковых типов сосудов. Отмечается более скудная, в сравнении с предыдущим этапом, орнаментация (Лопатин, 2010, Качалова, 1985).

Третий, завершающий период – позднесрубный, в котором исследователи выделяют два этапа. Керамика первого этапа третьего периода отличается упрощением форм сосудов. В орнаментике начинают доминировать такие элементы, как глубокие беспорядочные оттиски, защипы, глубокие вдавления – «жемчужины» и наlepные валики под венчиком (Лопатин, 2010, Качалова, 1985).

Второй этап позднесрубного периода относится к переходному периоду. Как правило, долговременные поселения этого времени отсутствуют. Основные виды стационарных памятников на территории Нижнего Поволжья – дюнные стоянки в завожско-казахстанских степях и полупустынях Прикаспия (Качалова, 1985). В керамике преобладает нурский тип, имеющий типологическое сходство с позднесрубной керамикой. Для них характерны тесто грубых замесов и неровного обжига, баночные и горшковидные сосуды с утолщенными и грибовидными венчиками, иногда с защитными и рассеченными валиками, проходящими по шейке, небрежно орнаментированными прочерченными линиями, глубокими округлыми вдавлениями, образующими с обратной стороны выпуклости-жемчужины, пальцевыми оттисками и защипами (Качалова, 1985, Лопатин, 2010).

Касательно датировок каждого этапа необходимо отметить наиболее значимые, по нашему убеждению, из них.

По Н.К. Качаловой (Качалова, 1985), с которой солидарен В.А. Лопатин (Лопатин, ст.), предложила следующие даты для каждого периода:

- Раннесрубный период – XVI – первая половина XV вв. до н.э.;
- Развитый этап – вторая половина XV – рубеж XIV–XIII вв. до н.э.;
- Первый этап позднесрубной культуры – XIII–XII вв. до н.э.;
- Второй этап позднесрубной культуры – XI–X вв. до н.э.

Согласно периодизации Н.М. Малова (Малов, 2012, с. 95-100), для позднебронзового века Нижнего Поволжья касательно срубной культуры необходимо отметить следующие даты:

- 2.1 этап, покровско-срубная стадия и 2.2 этап, срубная стадия – XX-XV вв. до н.э.;
- 3.1 срубно-хвалынская – вторая половина XV – XII вв. до н.э.;
- 3.2 хвалынский – XI-X вв. до н.э.

При этом отметим, что раннесрубный этап по Н.К. Качаловой соотносится с покровско-срубной стадией по Н.М. Малову; период развитой срубной культуры – со срубной стадией соответственно; первый этап позднесрубной культуры – со срубно-хвалынской стадией; наконец, второй этап позднесрубной культуры – с хвалынской стадией.

Необходимо отметить, что Н.К. Качаловой были впервые четко определены периоды срубной культуры и охарактеризован каждый из них. Однако последние разработки в вопросе периодизации срубных древностей позволяют нам судить о том, что хронологические шкалы изменились (Лопатин, 2010, Малов, 2012., Епимахов, 2018, Сергеева, 2008).

Все донные стоянки срубной культуры Западного Казахстана хронологически подразделяются на три группы.

Согласно исследованиям Н.К. Качаловой, материалы памятников Исекей и Сазды, частично стоянки Кошелака относятся к первому этапу развития срубной культуры (XVI-XV вв. до н.э.) по причине наличия в керамике пережиточных полтавкинских, а также синхронных петровско-новокумакских элементов и отдельных показателей культуры многоваликовой керамики. В.А.Лопатиным стоянка Сор-Айдын 1 также причислена к данному периоду.

Ко второму этапу (XV-XIV вв. до н.э.) отнесены материалы памятников Конур-Кудук и Джамбул, частично стоянки Кошелака, (Качалова, 1985), характеризующиеся наличием алакульских признаков в керамике. В.А.Лопатиным к этому периоду отнесены также донные стоянки Джангала, Тау-Тюбе, Восточное, ТС-III. Материал стоянки Новая Школа по аналогии с другими памятниками также может быть отнесен к этому периоду.

К третьему этапу (XIII-XII вв. до н.э.) отнесены памятники близ озера Сор-Айдын, частично Сазды (Качалова, 1985), керамика кото-

рых характеризуется сосудами вертикальных пропорций с узкими орнаментальными поясами. В.А. Лопатиным к этому списку добавлена стоянка Исекей (Исатай).

Стоянка Новая Казанка Н.К. Качаловой отнесена к памятникам переходного периода, содержащим керамический материал нурского типа.

Согласно периодизации Н.М. Малова, все вышеперечисленные стоянки могут быть отнесены ко второму периоду позднебронзового века Волго-Уральского междуречья (покровско-срубную и срубную стадию) и датируются XX–XV вв. до н. э.

Как видно из местонахождения стоянок, все они укладываются в строгие каноны картографии стационарных памятников срубной культуры. Однако необходимо отметить и тот факт, что, даже учитывая разновременность и разнокультурность данных памятников, плотность данных групп может свидетельствовать о необычайной заселенности в срубное время. Вероятно, эти места были единственно возможным местом жизнедеятельности древнего населения ввиду расположения близ территорий, обеспеченных водными источниками.

По мнению ряда специалистов, время пребывания срубных племен характеризуется как период климатического оптимума (Демкин, 1999, с. 304-305), для которого характерен более увлажненный климат, позволивший древнему населению заселить ранее не пригодные для жизнедеятельности районы. Вероятно, что подземные воды ближе залегали к земной поверхности, что создавало условия для рытья и использования колодцев (Епимахов, 2018, с. 106-107). Однако, принимая во внимание такие факторы, как высокие температуры в летнее время, дефицит влаги, засоленность почвы водоемов, ограниченность кормов и сезонность их поедания, многие исследователи отмечают возможность ведения на данных территориях лишь подвижных форм скотоводства (Галкин, 1996, с. 56-82, Качалова, 1985, Лопатин, 2010). Вероятно, что бытовые памятники, расположенные в Северном Прикаспии, являются остатками сезонных пастбищ, местом временного пребывания срубного населения в период зимнего выпаса скота.

По мнению Н.К. Качаловой, материалы дюнных стоянок не отличаются принципиально от керамических коллекций степных посе-

лений, на основе которых и было налажено отгонное скотоводство у срубных племен в холодное время года. К таковым можно отнести все известные стоянки Прикаспийской низменности.

Проживая в теплое время года в степных районах Волго-Уральского междуречья и вдоль многочисленных притоков этих рек, они сооружали жилища, обустроивали поселения, рядом с которыми со временем появлялись и погребальные памятники. Однако с наступлением осени им приходилось искать более благоприятные условия для своего скота, чтобы защитить его от снежной зимы и степных ветров. Поэтому они могли спускаться вдоль малых рек в те места, где животные могли найти пропитание и в холодное время. С наступлением весны население медленно поднималось выше в степь, останавливаясь около небольших озер с питьевой водой. В полупустынной местности Прикаспийской низменности и Общего Сырта растительный покров прорастал раньше, что способствовало росту молодняка. Таким образом, возможно, были налажены первые маршруты сезонного кочевания, которые прочно укрепятся в эпоху раннего железного века.

На основе вышесказанного следует отметить, что территория Западного Казахстана была заселена носителями срубной культуры еще в раннесрубное время. Древнее население продолжало жить здесь и в развитый период срубной культуры. Наличие дюнных стоянок с керамикой переходного периода лишь подытоживает общую картину развития культуры в целом. Несомненно, что часть населения могла уйти на другие близлежащие территории, но небольшая часть населения все же осталась.

Возможно, стационарных памятников срубной культуры на территории Западного Казахстана значительно больше и в будущем это направление может быть перспективным для дальнейших исследований.

Галкин Л.Л. О роли экологических факторов в истории населения Волго-Уральского междуречья в эпоху бронзы // Вопросы археологии Западного Казахстана. Вып. 1. Самара: Акт. обл. госинспекция по охране историко-культур. наследия, 1996. – С. 56-82.

Горбунов В.С. Срубная культурно-историческая общность как одна из фундаментальных проблем двадцатого столетия // Бронзовый век Восточной Евро-

пы: Характеристика культур, хронология и периодизация: Материалы междунар. науч. конф. «К столетию периодизации В.А.Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы» – Самара: ООО «НТЦ», 2001. – С. 32-34.

Демкин В.А. Палеоэкологические кризисы и оптимумы в евразийских степях в древности и средневековье // Комплексные общества Центральной Евразии в III-II тыс. до н.э. Челябинск-Аркаим.: Тез. докл. междунар. науч. конф. – Челябинск, 1999. – С. 304-305.

Епимахов А.В, Берсенева Н.А. Традиция сооружения колодцев в аридной части Северной Евразии в эпоху бронзы // Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. Книга 2. – СПб: ИИМК РАН, «Периферия». – 2012. – С. 164-168.

Епимахов А.В. Восточная периферия срубной общности // XXI Уральское археологическое совещание, посвященное 85-летию со дня рождения Г.И. Матвеевой и 70-летию со дня рождения И.Б. Васильева. Материалы Всероссийской научной конференции с международным участием. Самара: Изд-во СГСПУ, 2018. – С. 106-107.

Качалова Н.К. Периодизация срубных памятников Нижнего Поволжья // Срубная культурно-историческая общность (проблемы формирования и периодизации) / Отв. ред. С.Г.Басин. – Куйбышев: КГПИ, 1985. – С. 28-59.

Лопатин В.А. Векторы культуuroгенеза (к проблеме становления срубной культуры на севере Нижнего Поволжья в середине II тыс. до н.э.) // Известия Саратовского университета. Серия История. Международные отношения. –2010. – Том 10, выпуск 2 – С. 41-45.

Лопатин В.А. Срубные поселения степного Волго-Уралья: Учеб. пос. – Саратов: СГУ, 2002. – 136 с.

Малов Н.М. Культурогенез в эпоху поздней бронзы Нижнего Поволжья // Известия Саратовского университета. Серия История. Международные отношения. –2012. –Том 12. – Вып. 1. – С. 95-100.

Мелентьев А.Н. Отчет Заволжского отряда Астраханской экспедиции ЛОИА АН СССР // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. – Д.1055, св. 66. – 1967 г.

Мелентьев А.Н. Отчет Прикаспийского отряда ЛОИА АН СССР // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. – Д.1294 св. 68. – 1972 г.

Молодин В.И., Епимахов А.В, Марченко Ж.В. Радиоуглеродная хронология культур эпохи бронзы Урала и юга Западной Сибири.

Памятники срубной культуры: Волго-Уральское междуречье // Археология России (САИ. Вып. В 1-10. Т. 1). Саратов: Изд-во СарГУ, 1993. – 200 с.

Рамазанов С. К. Физико-географическое районирование Западно-Казахстанской области // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. 2012. №1. – С. 131-137.

Рамазанов С.К. Природно-географические условия региона – основной фактор в истории расселения человечества (на примере Западно-Казахстанской области)

// Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – № 1. – Уральск. – 2002 г. – С.14-22.

Сергеева О.В. Поселения и постройки эпохи поздней бронзы Нижнего Поволжья (пространственный, социологический и палеодемографический аспекты). – канд. дисс. – Саратов. – 2008 г. – 285 с.

Синицын И. В. Археологические исследования в Саратовской области и Западном Казахстане. КСИИМК. – 1952. – Вып. 45. – С. 62-73.

Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда // МИА. № 60. Древности Нижнего Поволжья (Итоги работ Сталинградской археологической экспедиции). Т. 1. / Отв. ред. Е. И. Крупнов. – М.: Изд-во АН СССР. – 1959. – С. 39-205.

Синицын И. В. Археологические памятники по реке Малый Узень // КСИИМК. – 1950. – Вып. 32. – С. 101-112.

Файзуллин И.А. История изучения бытовых памятников срубной культуры в Западном Оренбуржье // Проблемы истории, филологии, культуры. – № 2 (48). – Москва–Магнитогорск–Новосибирск. – 2015 г. – С. 137-142.

КАМЕННЫЕ ИЗВАЯНИЯ САРЫАРКИ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ДРЕВНИХ И СРЕДНЕВЕКОВЫХ НАРОДОВ ЕВРАЗИИ

Территория Центрального Казахстана, район интенсивных культурных контактов, является одним из мест становления и развития древних племен, высокоразвитая культура которых оказала сильное влияние на культуру племен северных, западных и восточных районов Казахстана. На протяжении длительного периода Центральный Казахстан заселяли племена яркой самобытной культуры, они оставили после себя многочисленные памятники, которые расположены вдоль речных долин, на межгорных впадинах, в ущельях, в целом там, где имеются луговые травы, удобные поливные земли и, конечно же, богатые залежи полезных ископаемых.

Вместе тем, говорить о том, что сегодня у нас в распоряжении исчерпывающие сведения о регионе, было бы неверно, много археологических памятников еще необходимо исследовать. Изучение памятников региона может дать ценную информацию о древней ситуации не только рассматриваемого региона, но и всей территории Евразийских степей, а также пролить свет на взаимоотношения земледельческих культур Средней Азии и земледельческо-скотоводческого населения лесостепной и степной зоны Зауралья. Необходимо отметить, без информации о памятниках Центрального Казахстана невозможно полноценно исследовать многие дискуссионные вопросы Евразии.

Территория Центрального Казахстана в древности была местом обитания носителей культур, взаимодействовавших с племенами, жившими в северных, западных и восточных районах современного Казахстана и соседних территорий. Они оставили после себя многочисленные памятники, расположенные в речных и межгорных долинах – на пригодных для посевов и пастбищ землях, близ залежей разнообразных полезных ископаемых.

Сарыарка – сердце Казахстана. Один из регионов, занимающий обширнейшее пространство нашей страны, он известен не только своими природными богатствами, но и уникальными древними памятниками. Еще в древности казахский народ присвоил ему название Сары-Арка (казахский мелкосопочник). Под этим термином понимается обширное плоскогорье, окаймленное на юге Арало-Балхашской низиной, на западе – Каспийской равниной и Тургайской столовой страной, на севере – Западно-Сибирской низменностью и на востоке – долиной Иртыша. Геологи считают, что название Сарыарка удачно передает геоморфологическое устройство и рельеф Центрального Казахстана (Карагандинская область).

Начиная с первобытной эпохи, люди пытались найти объяснение непонятным им природным явлениям и катаклизмам. Это был период присваивающего хозяйства, когда человек сильно зависел от природы, а его выживание – от удачи в добыче средств пропитания способом охоты, собирательства, рыболовства. Поэтому люди поклонялись силам природы. С переходом к производящему хозяйству, когда человек начал обеспечивать свои жизненные потребности в пище, занимаясь скотоводством и земледелием, он перестал полностью зависеть от природы. Наряду с силами природы люди стали почитать божеств, предков и героев.

Несмотря на многолетние археологические работы в Сарыарке, множество археологических памятников остается не изученными. Их исследование позволит получить ценную информацию по древней истории не только данного региона, но территории Евразийских степей, пролить свет на взаимоотношения земледельческих культур Центральной Азии и земледельческо-скотоводческого населения лесостепной и степной зоны. Необходимо отметить, что без информации о памятниках Центрального Казахстана невозможно изучение многих дискуссионных проблем археологической и исторической науки.

Яркую и многочисленную группу памятников древних и средневековых кочевников Сарыарки составляют каменные изваяния. Для их изготовления в Казахском мелкосопочнике имелось подходящее сырье – граниты и песчаники.

Одним из направлений исследований Центрально-Казахстанской археологической экспедиции, которой с 1982 года руководил Ж. Кур-

манкулов, является изучение каменных изваяний тюркского и кыпчакского времени. За несколько десятилетий работы экспедиции собран значительный материал: документировано свыше 200 изваяний, раскопаны связанные с изваяниями культовые сооружения разных видов.

В работах А.Х. Маргулана, А.А. Чарикова, Ж.К. Курманкулова, Л.Н. Ермоленко и др. установлено, что большинство изваяний Сарыарки относятся к средневековью – к тюркской и кыпчакской эпохам. Для этих изваяний выявлены культурно и хронологически диагностирующие признаки. Наряду со средневековыми в Сарыарке имеются изваяния других эпох, которые требуют целенаправленного выявления, документирования, произведения культурной, хронологической атрибуции и классификации. До сих пор классификации изваяний казахских степей разрабатывались только на материале средневековых изваяний. Ранее не производилось специальное геологическое определение и картографирование памятников.

Одной из древнейших традиций почитания умерших было увековечивание их памяти путем возведения специальных сооружений и установки изваяний. В степях и долинах Казахского мелкосопочника – Сарыарки, богатых пастбищами и водными источниками, а потому благодатных для кочевников, до сих пор сохранились каменные изваяния разных эпох.

Встречаются изваяния разной величины – от 1 м до гигантских, высотой свыше 4 м, они могут стоять одиночно или группами. Обычно они установлены возле сооружений из камня, имеющих вид четырехугольных оград или курганов. В редких случаях сооружения отсутствуют.

Каменные изваяния, привлекающие к себе внимание и придающие древний колорит безграничной казахской степи, всегда вызывали интерес путешественников и ученых.

Одни из первых научных заметок об изваяниях Сарыарки принадлежат талантливому казахскому ученому XIX века Чокану Валиханову, который описал и зарисовал оригинальные изваяния у мазара Козы-Корпеш и Баян-Сулу (Валиханов, 1984). Рисунки Валиханова представляют большую ценность, поскольку сами изваяния давно утеряны. Некоторые изваяния Центрального Казахстана были

учтены в первой сводной работе об изваяниях всей Казахской степи. Автором этой работы, вышедшей в начале XX в., был французский исследователь Жозеф Антуан Кастанье (Кастанье, 1910, с. 303-320).

Большой вклад в исследование монументальных памятников Центрального Казахстана (изваяний и менгиров) в 40-60-х годах XX века внес выдающийся казахский археолог Алькей Хаканович Маргулан. Изучение каменных изваяний стало одним из направлений исследований возглавляемой им Центрально-Казахстанской археологической экспедиции (ЦКАЭ), которая была основана в 1946 году. Первые результаты изучения изваяний Центрального Казахстана А.Х. Маргуланом и известным российским археологом Л.Р. Кызласовым были опубликованы в 1951 г. (Маргулан, 1951, с. 3–52). Десятки изваяний Сарыарки введены в научный оборот А.Х. Маргуланом в солидной обобщающей статье и в изданной после его смерти монографии (Маргулан, 1979, Маргулан, 2003, с. 36).

Сведения о нескольких изваяниях Центрального Казахстана приведены в классическом труде Я.А. Шера, посвященном изваяниям Семиречья (Шер, 1966). С конца 1970-х годов руководители и сотрудники ЦКАЭ (М.К. Кадырбаев, Ж.К. Курманкулов, С.М. Ахинжанов, Л.Н. Ермоленко) продолжают целенаправленную работу по выявлению и изучению каменных изваяний Центрального Казахстана. В итоге Ж.К. Курманкуловым и Л.Н. Ермоленко было введено в научный оборот более ста неизвестных ранее древних и средневековых изваяний Сарыарки (Ермоленко, 2004, Курманкулов, 2014). В последнее десятилетие активным изучением древних изваяний Центрального Казахстана занимается А.З. Бейсенов (Бейсенов, 2014, с. 34–40).

Ученые установили, что начало традиции изготовления каменных изваяний в Сарыарке относится к эпохе поздней бронзы, когда прежде оседлое население степей осваивало кочевое скотоводство. А.Х. Маргулан считал, что самые ранние каменные изваяния на территории Центрального Казахстана изображали животных (Маргулан, 1979). Например, он выделял грубые изваяния, очертания которых напоминают задранную вверх морду барана (қойтас) (Рис. 1), лошади (тұлпартас), медведя (аютас) (Рис. 2). В эту эпоху появляются также изваяния, на которых намечено человеческое лицо.

Рисунок 1. Койтас. Горы Кызыл Арай

Одно из них найдено в долине реки Аксай (Рис. 3). Сложно сказать, кого оно изображало: божество, предка или почитаемого умершего человека. До нас дошло немного изваяний эпохи бронзы, гораздо больше сохранилось менгиров – стоямя вкопанных крупных удлиненных камней, одиночных или образующих группы. У многих менгиров скошен верх и это делает их похожими на изваяния, схематически изображающие животных. Большинство менгиров найдено в Каркаралинских и Баянаульских горах, к северу от озера Балхаш, вдоль рек Сарысу и Атасу, в горах Аккойтас, Кызылтау, Ортау, Актау, то есть в местах, благоприятных для занятия скотоводством. Памятники такого рода в народной топонимике получили названия «сымтас», «серектас», «сағантас», «қанаттас», «қорғантас», «самалатас» и т.д.

Становление кочевого скотоводства сопровождалось усложнением общественных отношений, возрастанием роли войны в жизни кочевого общества и возвышением социального статуса воина. В скульптуре ранних кочевников главным становится образ воина.

Каменные изваяния сакской эпохи, датируемые VII–V вв. до н.э., обнаружены на территории Сарыарки относительно недавно. В на-

Рисунок 2. Аютас. Гора Бугылы

Рисунок 3. Зооморфные стелы. Долина Аксай

стоящее время найдено около двух десятков таких памятников. Многие из этих изваяний связаны с погребальными сооружениями – курганами, некоторые найдены возле так называемых курганов «с усами», точнее с двумя дугообразными каменными грядами, направленными на восток (Ермоленко, Курманкулов, Касенова, 2016, с. 129–135). Среди «сакских» изваяний есть похожие на скифские изваяния из Северного Причерноморья и Северного Кавказа. На них бывают изображены акинак (кинжал), чекан (боевой топор), детали обнаженного тела (лопатки, позвоночник, ягодицы, признаки мужского пола). Другая разновидность изваяний сакской эпохи – изваяния небольших размеров, на которых изображена голова человека. На макушке головы высечен округлый «шишкообразный» выступ, реже – прядь волос (айдар). Таким образом, айдар, сохранившийся до нашего времени как детская прическа, имеет древнее происхождение. По свидетельству казахского героического эпоса «Кобланды-батыр», айдар когда-то был прической молодых мужчин. Не исключено, что «шишкообразный» выступ изображал футляр, в кото-

рый укладывался айдар. Одно из изваяний с выступом на макушке было обнаружено в окрестностях аула Косагалы (Жанаркинский р-н Карагандинской обл.). Оно лежало с восточной стороны кургана «с усами» (Курманкулов, Касенова, 2014, с. 177–178).

В дальнейшем обычай установки каменных изваяний практиковался в период Тюркских каганатов (VI–VIII вв.). Тюркские каменные изваяния ставились с восточной стороны четырехугольных сооружений, которые принято называть «оградками». Стенки оградок были составлены из плит, установленных на ребро. В стенках всегда использовалось определенное количество плит. Внутри оградки были забросаны камнем. Оградки бывают одиночными или несколько оградок (от 2 до 8) бывают сооружены в ряд по линии север – юг. Изваяние было направлено лицом на восток. Перед изваянием нередко вкапывался ряд каменных столбиков, уходящий на восток. Эти столбики называются «балбалы». Из древнетюркских надписей, написанных руническим письмом, мы знаем, что балбалом тюрки называли камень, обозначающий убитого воином врага. Ряды балбалов могут тянуться на десятки метров. Сейчас балбалы обычно повалены и, видимо, не все сохранились.

Многие изваяния эпохи Тюркских каганатов изображают воина, держащего в правой руке сосуд. Левая рука воина лежит на рукояти меча. Меч показан подвешенным к поясу, на котором могут также висеть небольшие сумочки. На некоторых изваяниях показаны одежда – халат с треугольными отворотами на груди, украшения (серьги, шейное украшение, браслеты), прическа из нескольких кос, спускающихся до пояса. Редко на тюркских изваяниях изображались ноги в скрещенной позиции, то есть воин пировал, сидя на полу. Среди тюркских изваяний, изображающих воинов, встречаются уникальные. Одно из них найдено в урочище Борили (Улытау) (Курманкулов, Ермоленко, 2014, с. 25). В правой руке этого реалистичного изваяния вместо сосуда показан топор, служивший в ту эпоху символом власти.

Кроме изваяний воинов создавались также изваяния, на которых изображалась только голова человека. Традиция каменных изваяний не прервалась с падением государства западных тюрков и продолжилась в период господства кыпчаков. Главным отличием «кыпчак-

ских» изваяний было то, что на них больше не изображались воины. На некоторых изваяниях изображалась голова человека, на других — фигура человека с сосудом в двух руках, опущенных к животу. Есть изваяния, на которых показаны признаки пола, обычно женского. Распространенность женских изваяний может свидетельствовать о высоком общественном положении женщины у кыпчакских племен. Изваяния кыпчакской эпохи связаны с сооружениями, внешне напоминающими курганы. Одно или несколько (до пяти) изваяний устанавливались с восточной стороны или в середине тако-

Рисунок 4. Изваяние с «шишкообразным» выступом на голове из местности Косагалы го «кургана».

Раскопки показали, что под насыпью некоторых «курганов», в центре которых стояли изваяния, находилась мощная ограда, сложенная из камня. Внутри этой ограды и были вкопаны изваяния. Такие памятники, называемые «кыпчакскими святилищами», исследованы в Каркаралинском (зимовка Аблай), Актогайском (река Жинишке) и Шетском (урочище Мыржик) районах Карагандинской области (Ермоленко, 2004). В святилище на р. Жинишке найдено особенное женское изваяние, на котором красками был нарисован передник.

Возле с. Унирек (Шетский р-н) обнаружено необычное кыпчакское святилище с мужскими изваяниями (Курманкулов, Ермоленко, 2014, с. 52). Сейчас ведутся раскопки этого памятника, которые позволят узнать его устройство и, возможно, получить датирующий материал (Рис. 5).

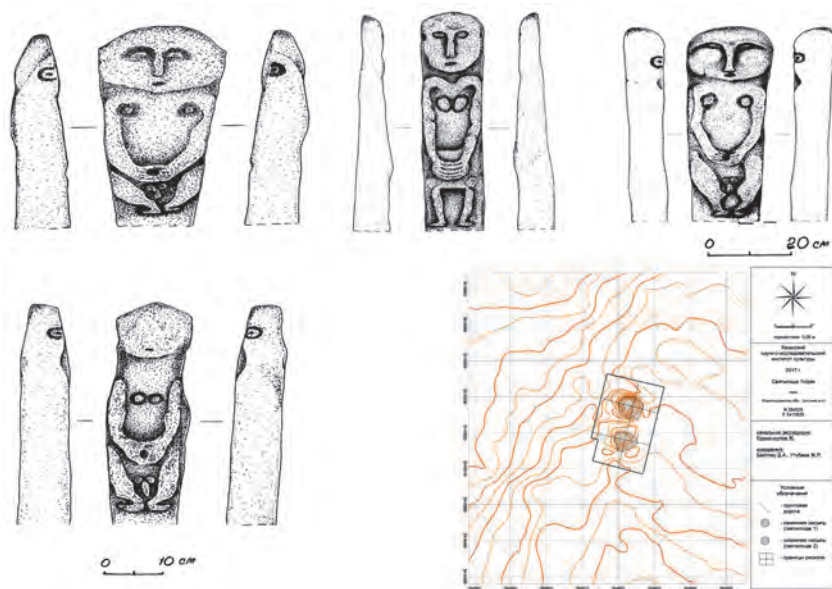

Рисунок 5. Кыпчакское святилище Унирек

В казахской степи традиция установки изваяний прекращается в XII–XIII вв. в связи с укреплением позиций ислама, запрещающего изображать человека. Однако не исключено, что отголоском этой традиции является сооружение на казахских могилах стел (кайрактас, кулпытас и т.д.), отдаленно напоминающих человеческую фигуру.

На территории Центрального Казахстана сейчас известно свыше 300 монументальных памятников разного времени: менгиров, изваяний сакской, тюркской и кыпчакской эпох. К сожалению, из-за негативного воздействия как природных, так и антропогенного факторов их количество с каждым годом уменьшается.

Валиханов, Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 т. – Алма-Ата: Главная редакция Каз. Сов. энциклопедии, 1984. – Т. 1. – 432 с.

Кастанье И.А. Историко-сравнительный этюд о каменных бабах Киргизских степей и России вообще в связи с каменными изваяниями Франции, Германии и проч. Стран: Разные виды воспроизведения черт лица умерших в связи с поклонением предкам // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. – 1910. – Вып. 22. – С. 303–320.

Маргулан А.Х. Третий сезон археологической работы в Центральном Казахстане // Известия Академии наук Казахской ССР. (Серия: Археологическая). – 1951. – Вып. 3. – С. 3–52.

Маргулан, А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана / А.Х. Маргулан. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1979. – 360 с. с ил.

Маргулан А.Х. Каменные изваяния Улытау // Сочинения: в 14 т. Т. 3 – 4 / сост. Д.А. Маргулан, Д. Маргулан. Алматы: Дайк-Пресс, 2003. С. 36 – 136.

Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. – М. – Л., 1966. – 138 с.

Ермоленко Л.Н. Средневековые каменные изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения). – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2004. – 132 с.

Курманкулов Ж., Ермоленко Л. Древности Сарыарки: каменные изваяния. – Караганды: «Credos Ltd С», 2014. – 168 с.

Бейсенов А.З., Ермоленко Л.Н. Новые каменные изваяния сакской эпохи из Сарыарки // Вестник Кемеровского государственного университета. 2014. Вып. № 3 (59). Т. 3. С. 34–40.

Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.К., Касенова А.Д. Некоторые итоги изучения изваяний раннего железного века Сарыарки // Археологическое наследие Сибири и Центральной Азии (проблемы интерпретации и сохранения): материалы междунар. конференции. – Кемерово: Кузбассвуиздат, 2016. – С. 129–135.

Курманкулов Ж., Касенова А.Д. Изваяние из урочища Косагалы // Маргулановские чтения – 2014: Материалы междунар. научно-практической конференции, посвящ. 110-летию академика А. Х. Маргулана. – Алматы; Павлодар, 2014. – С.177–178.

CULTURAL TIES REFLECTED IN THE CERAMIC DECORATION TRADITION

Ornamental art has always attracted the close attention of researchers in various fields of knowledge. Ornament is a special kind of art; the main regularity of the ornament is the periodic repeatability of the motive. Ornament is a system of symbols specially applied by a master on the surface of a vessel and performing two main functions: substantial and aesthetic.

Analyzing the structure of the ornament, motifs, their origin, the researchers sought to study various approaches from descriptive techniques, collecting and formal comparison of motives to scientific classifications, understanding semantics, sacred filling of the ornament. Long-term discussions about the problem of the ceramic type, about the criteria and boundaries of the type selection were the reason for considering the sociocultural context of ceramics (Shnirelman, 1988, p. 29). According to I.G. Glushkov product must be socialized or culturally accepted. For these purposes, any cultural markers should be present on the vessels, which would allow attributing the products to this culture. Therefore, if changes in the ornament occur, the shape should be preserved or vice versa (Glushkov, 1993, p. 30).

Analyzing the relationship of certain ceramic complexes with the social community V.A. Schnirelman concludes that within all pottery societies, a special decorative sphere developed along with ceramics. In relation to it, in literature there is the concept of “ceramic area” which is marked with a certain ornamental style. In our opinion, the use of these aggregates as applied to ancient societies with fragmented data and the absence of written sources and insufficient ethnographic parallels is most correct from the point of view of comparing archaeological cultures with ethnic communities.

A hypothetical model for the development of pottery traditions is based on determining the nature of the relationship between ceramic production and social relationships. And stylistic features are determined by the

presence of characteristic signs of any artifact but not required of each of its attributes. The stage of clarity of the isolation of these styles from each other depended on the nature of intercommunal relations “there are cases when these styles were expressed quite clearly and vice versa when the boundaries between them were blurred” (Shnirelman, 1988, p.17). The level of perception of ornamental styles depended on the breadth and frequency of contacts of the ancient population, and the set of elements of the ornament was dictated, mainly not by tribal or even not related, but primarily by community ties.

There is a lot of theory regarding why an ancient person begins to create and use an ornament on the surface of objects. So, supporters of the evolutionary approach believed that “the vast majority of peoples have a zoogenic ornament in origin” that even in simple geometric patterns (stripes, circles, etc.). They saw the result of a sequential simplification of the images of animals revered in antiquity. Influenced by the concept that ancient art and ornament were associated with magic: an ornament was considered as a magical kind of speech but speech “manual” or kinetic; as pictographic signs and as tribal signs.

Also, the integrity of the perception of an ornament is usually associated with a sign-symbolic system, that is, an ornament on earthenware is considered as a system of symbols behind which there are certain cultural and historical features of the ancient population. Accordingly, there are quite definite connections between the ornament on the vessels and the population who left this dishes. According to the stage of proximity and also depending on the distance between the sites, based on a comparison of classified ceramic complexes, it is possible to distribute cultures and cultural communities according to territorial variants. The similarity of ceramic complexes (identity, similarity, proximity) indicates cultures in the area of their distribution, a manifestation of an ethnocultural community (Kozhin, 1989, p. 32).

S.V. Ivanov pointed out the special importance of ornamental complexes for establishing the kinship of tribes or groups of tribes: “Tribes or groups of tribes that developed them for a long time retain the motifs that are part of the complex and even lose their connection with each other and continue to keep ornamental traditions testifying to the ancient community of these groups” (Kozhin, 1989, p. 18).

In archaeology, this approach was reflected in the works of S.V. Zotova, E.E. Kuzmina, I.V. Rudkovsky and other researchers. In particular, S.V. Zotova, relying on differences in the principles of creating an ornament between Fedorov's dishes, the decor of which is based on an oblique rhombic grid and Alakul's decor based on a rectangular grid with a vertical axis of symmetry, indicated the existence of two different traditions of Fedorov and Alakul cultures in the traditional Andronovo ornaments (Zotova, 1965, p. 34). E.E. Kuzmina also emphasizes the unity of all elements and most compositions of Fedorov and Alakul ceramics and she sees the difference only in the application on a straight or oblique grid (Kuzmina, 1994, p. 117).

A special position in the framework of this approach is upheld by I.V. Rudkovsky assuming that the functions of the lattices according to Zotova do not coincide with the functions of the lattices adopted in the general theory of symmetry. The researcher suggests taking as a basis in the reconstruction of the alphabet of the Andronovo ornament the separation of all figures into one-dimensional, two-dimensional, continuous and discrete modules (figures that are unchanged during any transformations) capable of being both independent elements of the ornament and their component parts (Rudkovsky, 2010).

According to E.V. Volkova, the content of the cultural tradition in ornamentation consists in creating an "image" that belongs to the most stable labor skills. There are three main areas of study of ornament: technological, stylistic and semantic (Volkova, 2010). Thanks to the study of images, one can judge about stable and less stable traditions of ornamentation.

In the characterization of ornamental compositions, from the position of art, several basic concepts are distinguished. The basis of all complex ornamental compositions is the element of ornament or module. The modular system is based on sequential counting and variation of a separate and indivisible unit of the pattern – the module. The module element is the simplest unit of ornament. The combination of two or more elements leads to the formation of a figure of the ornament. One of the simplest "figures" is a corner, a cross, consisting of two elements. The rhythmic repetition of the figures creates an ornament motif (Badyaeva, 1982)

According to the method of interaction with the material (clay surface), two main types of decoration can be distinguished: relief and painted ornament (Saiko, 1977, p. 169). The latter was carried out using paints and did not deform the surface. E.V. Saiko in her work subdivided decoration methods according to the principle of reflecting ornamental work surfaces in clay and methods for their preparation (Saiko, 1977, pp. 200–236). She highlighted a scratched-scratched ornament – the trace is obtained due to the tearing of the surface of the clay layer (thin sharp working end); dashed-pressed, obtained by compaction of the clay mass (the working edge of the gun has rounded outlines, the movement of the tool is continuous); depressed - is formed due to compaction of the clay mass and partial deformation of the wall (the working edge is not taken into account, the movement of the tool is intermittent); adhesive, associated with the application of additional clay to the surface; carved – excavation of clay mass with a sharp tool; stamped, formed due to deformation of the wall and its compaction.

Another systematic summary of technological decorating techniques belongs to I.V. Kalinina and E.A. Ustinova (Kalinina, Ustinova, 1990, pp. 7–9). Researchers subdivide ornaments into two classes based on the characteristics of the working edge of the tool: toothed and non-toothed tools.

A. Shepard, considering the possibilities of ornamentation, notes that the line continuity characteristic can be created not only using a round tool (rolling), but also a flat tool (stamping). Describing the cutting technique, she notes that the identification of the tools should be carried out taking into account the profile of the print, the slope of the groove, symmetry. For example, if the profile of the groove made by a pointed tool is symmetrical, therefore, the ornament was held at right angles to the surface of the vessel (Shepard, 1985, p. 200). In this regard, it is most advisable to carry out a technological classification of decor, meaningfully assessing the nature of various prints.

In the archaeological literature, it might be find many examples of the classification of technology and decor typology (Matveev A.V., Burlina T.V., 1990; Skarbovenko V.A., 1991; Kalinina I.V., 1979). Often the terminological and substantive uncertainty is so obvious that ceramic complexes become incomparable by any criterion.

In a specific manifestation, in some cases, some decorative elements primarily indicate the technological functions of the ornament, in others aesthetic and semantic functions related to socialization and perception of dishes prevail. The application of the ornament to the vessel was carried out by the masters without preliminary marking. This is evidenced by the fact that the elements of the ornament in the tiers are only «approximately» equal to each other, but in reality they can vary in size very significantly. There are frequent cases when for the last figure in the tier there was much less space left than for the rest. There is no interdependence between the upper and lower tiers, there are no symmetries in the arrangement of figures, apparently, and various ornamental zones were not conceptually connected. With the same degree of certainty, we can say that for most vessels there was no initial concept of ornamental composition. Upon careful examination, one or another case of marking the beginning and end of the “record” can be found on almost every vessel. It seems that the masters not only do not seek to close the tier, but intentionally emphasize its finiteness, and this technique is present not only on vessels with the so-called irregular ornament, but also on the bulk in ceramics with the most “ordinary” compositions. As noted by H.L. Borges «disorder, when repeated, becomes order.» So in this case, from the category of “failures” random, something special meaningful in each particular case, the marking of the beginning and end of tiers should be attributed to one of the principles of applying an ornament to vessels (Borges, 2003).

The description and analysis of the ornament depends on different types of techniques, but no matter what technique are used for take characteristics you can read the graphic design and consider their significance. Thus, when studying ornamentation, researchers should address various aspects of this issue. Ornamentation allows you to trace such indicators as: the chronology of monuments, the study of cultural genesis and cultural ties, the development and classification of ornamental compositions, as well as a regular ornament could be a sign of the social sphere and other equally important indicators.

Badyayeva T.A. Ornament v narodnom iskusstve // Narodnyye khudozhestvennyye promysly. Teoriya i praktika: (sb. nauch. tr. k 50-letiyu NII khudozh. prom-sti). – M., 1982. – S.104–118.

Borkhes KH.L. Kniga vymyshlennykh sushchestv / Per. s isp. Ye. Lysenko; St. i sost. kom. N. Gorelova – SPb.: Azbuka, 2003. – 384 s.

Glushkov I.G., Sotsiokul'turnyy kontekst arkheologicheskoy klassifikatsii keramiki // Sotsial'naya organizatsiya i sotsiogenez pervobytnykh obshchestv: teoriya, metodologiya, interpretatsiya. Kemerovo. – 1993. – S.24–28.

Zotova C.B. Kovrovyye ornamenty andronovskoy keramiki // Novoye v sovetskoy arkheologii. M., 1965. – S.177–181.

Ivanov S.V. Ornament narodov Sibiri kak istoricheskiy istochnik (po materialam XIX – nachala XX v.). Narody Severa i Dal'nego Vostoka. // TIE. – T. 81. – M. – L., 1963. – 500 s.

Kagan M.S. O prikladnom iskusstve. – L. 1961. – 90 s.

Kalinina I.V., Ustinova Ye.A. Tekhnologicheskaya klassifikatsiya ornamentov neoliticheskoy-eneoliticheskoy keramiki Ural'skogo regiona // ASGE. Vyp. 30. L., 1990. – S.7–19.

Kozhin P. M. Znachenije keramiki v izuchenii drevnikh etnokul'turnykh protsessov // Keramika kak istoricheskiy istochnik. Novosibirsk: Nauka, 1989. S.54–70.

Kuz'mina Ye.Ye. Otkuda prishli indoarii? – M., 1994. – 464 s.

Rudkovskiy I.V. Kombinatorika bordyurnykh simmetriy v andronovskikh ornamental'nykh kompleksakh // Izv. Alt. gos. un-ta. – 2010. – № 4, t. 1. – S. 213–222.

Sayko E.V., Kuznetsova V.G. Metodicheskiye osnovy issledovaniya drevney keramiki. M.: Informatsionnyy tsentr po problemam kul'tury i iskusstva, 1977. – 50 s.

Shnirel'man V.A. Etnoarkheologiya // Etnografiya i smezhnyye distsipliny, etnograficheskiye subdistsipliny, shkoly i napravleniya. Metody. – M., 1988. – S.95.

Shepard A.O. Ceramics for the Archaeologist Publication 609. Carnegieinstitution of Washington, Washington, D C, 1985. – 380 p.

САРЫАРҚА ЕСКЕРТКІШТЕРІ Ә.Х. МАРҒҰЛАННЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ

Алғаш қазақ даласын тыңғылықты зерттеген ғалымдардың ішінде Ә.Х. Марғұлан көне жазба ескерткіштері мен қазақ халқының рухани мәдениетін, фольклорын зерттеп, Қазақстан жеріндегі археологиялық ескерткіштерді іздестіру, зерттеу және оларға тарихи тұжырым жасаған мамандардың бірі болды. Ол еліміздегі археологиялық және этнографиялық мектептердің негізін салушы көрнекті ғалым. Ғалымның жетекшілігімен құрылған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы тарихи ескерткіштерді зерттеуде ауқымды жұмыстар атқарды. Барлау барысында табылған ескерткіштердің барлығының сипатамалары еңбектерінде көрсетілген. Зерттеген аймақтарымен қоса, ескерткіштердің хронологиялық ауқымы да кең болып келеді.

Оның еңбектерінде Қазақстанның ежелгі кезеңі де қамтылған. Ә.Х. Марғұлан сипаттаған тас дәуірі ескерткіштеріне кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізбегенмен, көптеген неолит кезеңіне жататын ескерткіштердің сипаттамаларын қалдырып, түсінік берген.

1946 жылы Ә.Х. Марғұлан зерттеулері Мойынты, Сарысу өзендері бойымен, Бетпақдаладан Ұлытау дейінгі алқапты, Торғай, Жіліншік өзендерінің ағысын, Кеңгір, Жезді, Байқоңыр мен Бұланты өзендерін қамтыды. Сарысу өзенінен Бөрібас 1, 2 тұрақтары және Теректідегі тастағы суреттерді тапты. Ол Шығыс Бетпақдаланы, Жаңаарқа, Шет, Ақтоғай және Қарқаралы аудандарын зерттеді (Марғұлан А.Х., 1948, 79 б).

Солтүстік – батыс Бетпақдаланың неолиттік тұрақтарының бірқатары – Айдарлы (1-2), Жаман-Айбат (1-2), Алатақыр (1-6), Қосқұдық (1-8), Шыбынды (1-3), Аққұдық (1-4) ескерткіштері ашылды (Марғұлан А.Х., 1998, 45 б). Неолиттік тұрақтарының кейбіреулері Батыс Бетпақдалада, Жетіқоңыр құм жоталарында кездескен болатын. Ол жерден Жаман – Айбат 1 және Жаман – Айбат 2 тұрақтары анықтал-

ды. Микролиттік өндіріспен байланысты тұрақтар Қарағанды қаласының маңайында (Новая Тихоновка), Нұра және Шерубай-Нұра өзен алқаптарында, Жезқазған мекенінде, Ұлытау ауданындағы Шайтанас шатқалында, Балқаштың батыс бөлігінде кездескен.

Ә.Х.Марғұланның бақылауынша, Бетпақдала жазығынан табылған тұрақтардың болуына екі басты себеп болған. Олар – табиғат жағдайларының қолайлы болуы және неолиттік адамдардың еңбегінің басты құралы – шикізат өнімінің мол қоры. Неолит дәуірінің тұрғындары терімшілер мен аңшылар болса керек. Сол кезеңге жататын тастағы суреттерге қарағанда олар терімшілік пен аңшылыққа қоса жабайы жануарларды қолға үйретумен және өсірумен айналысқан.

Тас дәуіріне жататын тұрақтар Сарысу өзенінің бойында анықталған. Олар Көктіңкөлі, Түгіскен, Қызылжар, Бөрібас, Сарыөзен, Қаражар (Саргот), Талмас-Ата, Тұздысай және Боктықарын ескерткіш топтары. Бетпақдаланың батыс бөлігінде микролиттік өндіріспен байланысты энеолиттік тұрақтар орналасқан. Біреуі – Бөрібас шатқалында, екіншісі – қазіргі Шет ауданындағы Көктіңкөлі өзенінің маңайында. Бөрібас шатқалында микролиттік қарулар мен қоса микролиттік өндірістің жәдігерлері де кездеседі (Маргулан, 1948, 81 б).

Сарысу өзені жағалауында Қызылжар тұрағынан 18 км төмен жерде Бөрібас тұрағы орналасқан. 1947 жылы Ә.Х. Марғұлан ашқан, екінші болып 1962 жылы М.Н. Клапчук зерттеу жүргізген. 1967 жылы Бөрібас тұрағында қазба салынды. Нәтижесінде ежелгі мыс қорыту орны болған шұңқыр – ошақ анықталған. Қазба кезінде көмір күлдері мен жануарлардың күйген тістері, ал шұңқыр түбінде малахиттік руда және мыстың төрт құймасы табылған. Шұңқыр – ошақ айналасынан он шақты тас өндірісінің құралдары мен қалдықтары шашылған. Ә.Х. Марғұлан тұрақтың ерекшеліктеріне қарай кейінгі неолит және энеолит кезеңіне жатқызады (Маргулан, 1998, 79 б).

Ә.Х. Марғұланның көп жылғы ізденістерінде Жезқазған аймағында екі ежелгі мәдениет қабаты зерттеледі. Ең алдымен, бұл жерде кең көлемде көптеген тұрақтар мен шикізатты қарулары бар неолит дәуірінің мәдени кешені орналасқан. Көршілес аймақтарға қараған-

да Жезқазған аймағындағы неолиттік тұрақтар жиі кездеседі. Бұл жер далалық неолиттің ірі торабы болған, кейінгі неолит негізінде Орталық Қазақстандағы қола дәуірінің пайда болуы және қалыпта-суының ошағы болып есептеледі (Маргулан, 1976, 204 б.).

1956 жылы Ұлытау аймағынан тастағы мүсіндер суреттері табылды. Олардың көпшілігі Ұлытау тауларының оңтүстік-батысында Жылы-Сай алқабында кездеседі. Алғашқа қауымдық қоғамның өнерлері Жақсы Қызылтау (Шет ауданы) табылып, Теректідегі (Жезқазған аймағы) тастағы суреттерге зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Теректідегі тастағы суреттерде ежелгі бұқалардың және осы күнде жоғалып кеткен аңдар бейнесі анық, қашалынып салынған. Қашау техникасы ежелгі суретшінің көп жылғы тәжірибесі мен ептілігін көрсетеді. Тау жартастарына салынған суреттер ішінде аңдардың шайқасуы, аңшылық және тұрмыстық суреттер де кездеседі. Ә.Х. Марғұлан суреттердің салыну техникасына және сюжеттеріне қарап, адамзат мәдениетінің алғаш сатысы – ерте палеолит кезеңіне жатқызады (Маргулан, 1998, 49 б.).

Ә. Марғұланның зерттеулерінің негізгі бағыты қола дәуірі болды. Қола дәуірі ескерткіштері басқа тарихи кезеңдерге қарағанда көбірек зерттелген. 1947 ж. Бетпақдаланың солтүстік және солтүстік батысында барлау жұмысы жүргізді. Бұл жерден Айшырақ, Дарат, Саңғыру, Үйтас кешендерін, Атасу I, II, Бұғылы I, II, III елді мекендерін ашты. Осы жылы Беғазы комплексін зерттеу басталды. Ал 1948 ж. Беғазыда қазба жұмысы жалғасты, екі кезеңнің: андронов және кейінгі қола дәуірінің ескерткіштері табылды.

Ә.Х. Марғұлан еңбектерінің тарихи маңыздылығы негізінен Орталық Қазақстандағы қола дәуірінің беғазы – дәндібай мәдениетін ашуында. Тарих ғылымында Беғазы-Дәндібай мәдениеті деген атау Қарағанды облысының Ақтоғай ауданындағы Беғазы тауының етегінен табылған ірі қалақ тастардан тұратын монументті бейіт қорымдарға және Нұраның жағасынан 1932 ж. зерттелген Дәндібай мавзолейлерінің атымен аталған. Зерттеуші мыс пен жезге негізделген өркениет кенді аймақтарда болғанын және сол жерлерде қола мәдениетінің орталығы екенін анықтады. Қола дәуірінің, Беғазы-Дәндібай мәдениетінің ескерткіштері шығысы Абралы тауымен

Шыңғыс жотасынан, батысы Ұлытау тауына дейін созылып жатыр жатыр. Бұл мәдениетке ғалым Беғазы, Бұғылы, Саңғыру, Айбас-Дарасы, Дәндібай ескерткіштерін жатқызады.

Ә.Х. Марғұлан еліміздегі металлургияның даму тарихына көп көңіл бөліп, ежелгі металлургияның көптеген ескерткіштерін ашты. Жезқазған, Саяқ, Алабұға, Үрпек, Имантау, Шақпақ, Суық Бұлақ, Атасу сияқты өндіріс ескерткіштерінің сипаттамаларын берді (Марғұлан, 1966, 49 б). Ескерткіштерде табылған руда қалдықтары, қоладан жасалған қару-жарақтар мен әшекей бұйымдар қола өндірісінің көрнекті дәлелдері екенін айқындайды. Зерттеу барысында табылған сүйектен жасалған құралдарды сипаттай отырып, кейінгі қола дәуірінде сүйек өңдеу кәсібі жақсы дамығанын атап көрсетеді.

Ғалым Сарысу, Кеңгір, Жезді, Байқоңыр және Бұланты өзендерінің бойында «мұртты қорғандардың» кездескендігін өз еңбектерінде көрсетеді. ОҚАЭ Қарағанды облысының Ұлытау, Жезқазған, Жанаарқа аудандарындағы қорғандарды зерттеген.

Ә.Х. Марғұланның Қазақстанның ортағасырлық ескерткіштерді зерттеудегі еңбегі зор. Оның жан-жақты ғылыми-зерттеу еңбектерінде ортағасырлық Қазақстандағы тұрғындардың этно-мәдени құрылысы мәселесі қарастырылған. Орталық Қазақстан жерлерінде оғыздар, қимақтар, қыпшақтардың қалалары болғандығы жөнінде деректер келтіреді. Олар Басқамыр, Аяққамыр, Хан Ордасы, Нөгербек Дарасы ескерткіштері (Марғұлан, 1950, 95 б). Жезді өзенінің бойында, Жезқазған қаласынан 40 км солтүстік-батысқа қарай орналасқан Басқамыр қалашығын зерттеуші ірі ортағасырлық кешен деп атап өтіп, жергілікті және сырттан халықтың мәдени-экономикалық ошағы болған деп есептейді.

Сарысу өзенінің бойындағы Алаша-хан кесенесі, Жұбан ана, Қайып ата, Қара-Сақал Әулие, Мәулім-Берді архитектуралық ескерткіштерін сипаттайды. Бұл ескерткіштер бір-біріне жақын орналасқан, өзара ұқсас болып келген. Олардың орналасуы мен ерекшеліктеріне орай Ә.Х. Марғұлан орталығы Ұлытау болған Дешті Қыпшақ мемлекетінің құрамында болған деп болжайды.

Бетпақдаланың солтүстік-батысында орналасқан Жетіқоңыр жеріндегі Қызылкент, Талдыкент, Қарабұлақ ескерткіштерінің құрылысын сипаттап, қыш ыдыстарының жасалу техникасы жоғарғы дең-

гейде болғандығын айтады. Жетіқоңырлық қалашықтың ортағасырлық тұрғындары жартылай көшпелі өмір салтын ұстанды деген тұжырым жасайды. (Маргулан, 1950, 99 б).

Ә.Х. Марғұланның қалдырған мұрасы зор, оның ішінде археология ғылымына теңдесіз еңбек сіңірді. Ол Сарыарқа жерін кең ауқымда зерттеді. Келтірілген ескерткіштер ғалымның еңбегінің бірсыпырасы ғана. Тарихтың әр кезеңіне жататын көптеген ескерткіштерді ашып, сипаттап, тұшымды тұжырымдар жасады. Автор еңбектеріндегі ескерткіштер барлау кезінде ашылғандықтан, жалпылама аталынған. Сондықтан, Орталық Қазақстанның ескерткіштерінің алдағы уақытта жан-жақты, толық зерттелуіне Ә.Х.Марғұлан еңбектерінің қосар үлесі зор. Оның қалдырған мұрасы келер ұрпаққа құнды ақпарат болмақ.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 436 с.

Маргулан А.Х. Археологические разведки в Центральном Казахстане 1946 г. // Известия АН КазССР. Серия археологическая. Вып. 4. 1948 г. – С. 78-83.

Маргулан А.Х. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алматы, 1998 – С. 41-81.

Маргулан А.Х. Из истории городов строительного искусства древнего Казахстана. – Алматы, 1950. С. – 123 с.

Маргулан А.Х. Отчет о работах Центрально – Казахстанской археологической экспедиции 1947 года. // Известия АН КазССР. № 67. Серия археологическая. Вып. 2. Алма – Ата, 1947. – С. 4-36.

Маргулан А.Х. Погребения эпохи неолита в Джезказгане // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. – Алма-Ата: Наука, 1976. – С. 202-210.

ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІНІҢ ЕСКЕРТКІШІ – АБЫЛАЙ ҚОНЫСЫ

Орталық Қазақстанның сақ қоныстарының зерттелуі мәселесі уақыт өткен сайын өзектілікке айналып келеді. Кейінгі жылдары аталмыш ауданның сақ дәуірінің жерлеу ескерткіштері кешенді түрде зерттеліп, белгілі бір деңгейде базалық мәліметтері қалыптасқан ауқымды жұмыстар атқарылды. Қоныстың тұрғынжай, шаруашылық мәселелері және топографиялық, планиграфиялық бойынша мәселелер жаңа ғасырдың басынан бастап алдыңғы қатарға шықты. Орталық Қазақстанның сақ қоныстары бойынша осындай зерттеулер А.З. Бейсеновтың жұмыстарымен тығыз байланысты (Бейсенов, 2017, с. 72-82., Бейсенов, 2017, с. 94-10). Соңғы жиырма жылда 40-тан астам үлкенді-кішілі қоныстар табылып отыр. Бүгінгі таңда белгілі қоныстардың орталығы – қазіргі Қарағанды облысы мен Павлодар облысының оңтүстік-батыс бөлігін қамтиды (Бейсенов, 2014, с. 92-102). Олардың ең ірілеріне Сарыбұйрат, Тағыбай-булак, Едірей-1, Керегетас-2 қоныстары жатады (Бейсенов, 2009 в., Бейсенов, 2014а., Бейсенов, 2009). Сонымен қатар, сақ қоныстары Ақмола облысынан (Хабдулина, 1994), Ертіс бойынан (Мерц, 2011, с. 170-173), Жетісу аймағынан (Байпаков, 2001., Горячев, 2011) және шығыс қазақстан облысынан (Төлеубаев., Үмітқалиев, 2014, 58-63 б.) табылып отыр. Соның бірі – Абылай қонысы. Абылай қонысы 2004 жылы А.З. Бейсеновтың жүргізген барлау жұмыстары кезінде табылып, тізімге алынды.

Ескерткіш Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, Еңбек ауылдық округі аумағында, Нүркен ауылынан солтүстік-батысқа қарай 10,7 км, ескерткіш атымен аттас қыстаудан солтүстік-батысқа қарай 1,1 км жерде орналасқан. Қоныс тау массивінің солтүстік-батыс жағында, барлық жағынан қыраттармен қоршалған. Қоныстың солтүстік жағынан солтүстік-батыс және оңтүстік-шығыс бағытта дала жолы өтеді. Қоныстан шығысқа қарай әртүрлі қашықтықта екі бұлақ орна-

ласқан. қазіргі таңда қонысқа жақын орналасқан бұлақ құрғап қалса, одан шығысқа қарай орналасқан екінші бұлақ ағып жатыр. Қоныс жалпы орналасуы бойынша суға жақын, әрі көзге әрең шалынатын тасалы жерде орналасқан. Қыс мезгілінде қары қалың түсетін ауданда таулы жер малға жайылымы үшін қолайлы орын ретінде таңдап алынған. Бұрын зерттелген қоныстардан алынған нәтижелер көрсеткендей, сақ дәуірінің қоныстарын мекендеген тұрғындар күннің суытуы, климаттың өзгеруіне байланысты табиғатқа бейімделіп өмір сүрген (Бейсенов, 2009).

Қоныстың солтүстік бөлігі қыраттың жоғарғы жағынан басталып оңтүстікке қарай көлбеу салынған. Солтүстік жағының теңіз деңгейінен биіктігі 796 м болса, оңтүстік жағыныкі – 788 м. Солтүстік-оңтүстік ұзындығы 70-80 м, батыс-шығыс бағытта ұзындығы 20 м-ге жуық.

Қоныс бастапқы кезде қалың шөптен, бұтадан әрең көрініп жатыр. Әсіресе, солтүстік және орталық бөлігінен байқауға болады. Ескерткішті толықтай зерттеу барысында солтүстік, орталық және оңтүстік бөліктен тұратындығы анықталды. Солтүстік және орталық топ бір-біріне жанасып жатыр, ал оңтүстік топ бұлардан әлдеқайда бөлек орналасқан. Солтүстік топтағы құрылыстар көбінесе кішкентай болып келеді, әрі сопақша пішіндес. Құрылыстар солтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс бағытта созылған 3 қатарда орналасқан. 1 қатарда СШ-ОБ бағытта №№1 және 4 құрылыстар, екінші қатарда №№5-7 құрылыстар, үшінші қатарда №№8-9 құрылыстар орналасқан. Олардан оңтүстікке қарай аумағы басқаларынан қарағанда екі есе үлкен құрылыс орны бар. Үлкен болуына қарағанда, мал қора ретінде пайдаланған тәрізді. Кішкентай құрылыстардың өлшемдері 2,5×4 м, 3,5×5 м.

Орталық бөлікте орналасқан құрылыстар да негізінен сопақша пішіндес болып келеді, Өлшемдері 3,5×3,5 м және 4×5 м шамалас. Құрылыстар бір-біріне өте жақын, тіркесе орналасып жатыр. Тек оңтүстіктегі 1 ғана құрылыс жеке орналасқан.

Соңғы, үшінші топта екі кішкентай құрылыс пен бір үлкен құрылыс бар. Кішкентай құрылыстар өлшемдері мен пішіндері жағынан басқа топтағы құрылыстарға ұқсас. Ал, үлкен құрылыс олардан оңтүстікке қарай орналасқан. Оның батыс, оңтүстік және шығыс

жақтары тауға тіреледі. Аталған жақтарының іргетастарының көбі бастапқы орнында сақталмаған және алынған тастарының іздері де байқалмайды. Соған қарағанда, тек солтүстік жағының іргетасы немесе қабырғасы таспен қаланып, қалған жақтары талшарбақпен қоршалуы мүмкін.

Өткен жылы қоныстың солтүстік бөлігіне 208 ш.м. аумақта қазба салынды. Қазба барысында өлшемі 4×4 м болатын 13 шаршы салынды (Сурет 1). Қазба аумағы солтүстік топтың барлығына дерлігін қамтып өтеді. Зерттеу кезінде қоныстың шым қабаты 10-15 см-ді құрайтындығы анықталды. Шым қабатынан алынған соң, ССШ-ООШ бағытта Б2 шаршыдан А2 және А3 шаршы аумағы арқылы өткен негізгі қабырға көрінді. Қалған қабырғалар осы қабырғаға қосылып отырады. Солтүстік жағындағы қабырғалардың қалыңдығы 1,2 м, ал оңтүстік жағынікі – 1,8 м.

№1 құрылыс топтың солтүстік-шығыс жағында орналасқан, жартылай сопақша пішіндес, ұзындығы 2,4 м, жалпақтығы 1,6 м, қабырғасының тастары тереңдігі 0,1 м жерге қазылып орнатылған. Оған шығысқа қарай №10 құрылыс тіркесіп жатыр. Дөңгелек пішіндес, диаметрі 1 м.

Сурет-1. Абылай қонысы. Қазба көрінісі

№2 құрылыс ұзындығы 2,4 м, жалпақтығы 1,6 м. Кіретін жағы солтүстікке қараған. Мұның ішінде 3 шұңқыр табылды. Батыс жақтағы №1 шұңқыр дөңгелек пішінді, диаметрі 22 см, тереңдігі 5 см. Оңтүстік-шығыс жақтағы №2 шұңқыр сопақша пішінді, ұзындығы 20 см, ені 10 см, тереңдігі 15 см. Солтүстіктегі №3 дөңгелек пішіндес шұңқырдың диаметрі 10 см, тереңдігі 5 см. №4 құрылыс қоныстың батыс жағында №4 құрылыс орналасқан. Ұзындығы 2,4 м, ені 1,6 м, тастары материкке 0,8-1,2 см қазып орнатылған. №5 құрылыс оңтүстік-шығыс жақта орналасқан, сопақша пішінге ие құрылыстың ұзындығы 4 м, ені 2 м. Кіретін жағы шығысқа қараған №6 құрылыстың ұзындығы 2,4 м, ені 0,8 м. №7 құрылыстың ұзындығы 4 м, ені 2 м. №8 құрылыстың ұзындығы 2,4 м, ені 1,6 м. №9 құрылыстың қазбаның оңтүстік-батысында орналасқан.

Қазба барысында шаруашылық шұңқырлары да табылды. Барлық саны 6. №1 шаруашылық шұңқыры Г0 шаршыдан табылды. ОШ-СБ бағытта созылып жатыр, ұзындығы 1,2-1,7м, ені 0,4-1 м. №2 шұңқырдың ұзындығы 0,75 м, ені 0,6 м, тереңдігі 0,45 м. №3 шаруашылық шұңқыр дөңгелек пішіндес, диаметрі 0,65 м, тереңдігі 0,55 м. тереңдігі 0,1 м жерден бірнеше қыш бөліктері шықты. №4 шаруашылық шұңқыр сопақша пішіндес, ұзындығы 0,5 м, ені 0,4 м, тереңдігі 0,08 м. №5 шаруашылық шұңқыр №6 құрылыстың оңтүстік-шығыс жағынан табылды. Шұңқыр ұзындығы 0,45 м, ені 0,35 м, тереңдігі 0,09 м. №6 шаруашылық шұңқыр сопақша пішіндес, ұзындығы 1,9 м, ені 1,3 м, тереңдігі 0,35 м. Сонымен қатар Г1 шаршыдан күл қабаты табылды.

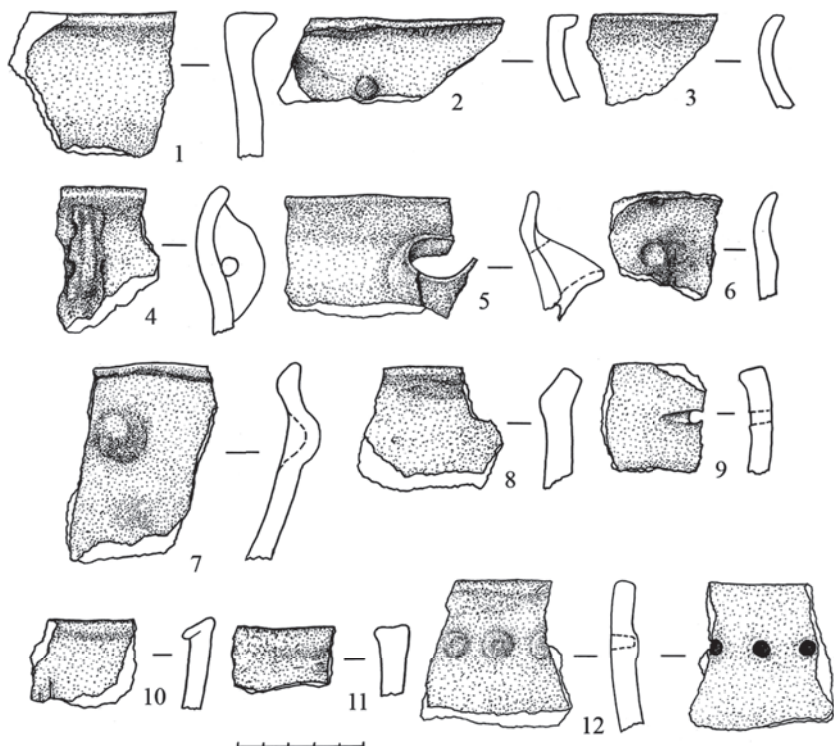
Қоныстың стратиграфиялық қабатынан біртекті қабаттан – қоңыр түсті құмды топырақтан тұрады.

БЗ және ВЗ шаршылар аумағынан қорғانتас кезеңіне тән жерлеу орны табылды. ШПС-ББО бағытта созылып жатыр. Қазба барысында тереңдігі 0,25 м жерден жерлеу шұңқыры кішірейеді. Тереңдігі 0,5 м жерден адам сүйегі табылды. Өлшемдері 2,5×1 см болатын темір бөлшектері табылды. Тонауға ұшыраған. Жерлеу шұңқырының ұзындығы 2,3 м, ені 0,8 м.

Жалпы қазба аумағының әр жерінен 1207 қыш бөлігі табылды. Оның басым бөлігі А1, А2, А3, Б1, В0 и В1 шаршы аумақтарынан шықты. Барлық қыш бөліктерінің 143-і ыдыс ернеуінің бөлігі. Ерне-

улері сыртқа қарай шығыңқы жасалған (Сурет 2, 1,2,3,6,8). Сонымен қатар ернеуі тік жасалған қыш бөліктері де бар (сур. 2, 10-12). Қыш бөліктері көбіне горшок пішінді ыдыстікіне сай келеді, одан кейін банка тәрізді ыдыстардың қыш бөліктері табылды. Қалғандары пішіндері нақтыланбаған қыш бөліктеріне жатады. Өрнектер тек аздаған бөлігінде ғана кездеседі (Сурет 2, 2,7,12,13). Ірі көлемдегі қыш бөліктері аздап қана кездеседі. Қыш ыдыстардың орташа көлемі 4,5×5 см-ді құрайды.

Одан кейінгі артефактілердің бірі – тас құралдар 200 жуық табылды. А1, Б1, В0, Г0 и Б2 шаршыларынан тастардың басым көпшілігі шықты. Жартысына жуығы шым қабатынан табылды. Кетпен немесе кетпенге ұқсас тастардың саны 48 дана. Қырғыш, дәнүккіш, курант

Сурет-2. Абылай қонысы. Қыш ыдыс бөліктері

тәрізді т.б. құралдар да шықты (Сурет 3). Тас құралдардың тұрмыста қолданылғанына мал сүйектері белгілі бір мөлшерде шықты.

Жалпы, Абылай қонысы Орталық Қазақстан аймағындағы қоныстық ескерткіштерді зерттеудегі маңызы зор нысандардың бірі. Заттай деректер – тас құралдар, қыш бөліктері, мал сүйектердің көптеп табылуы көне заман тұрғындарының тұрмысын зерттеуде үлкен рөл атқармақ. Соңғы жылдарда қозғалып келе қоныстардың жалпы архитектурасы, планиграфиясы, құрылымы бойынша мәселелерді қарастыруда Абылай қонысын маңызды стратегиялық нысан ретінде

Сурет-3. Абылай қонысы. Тас құралдар

қарастыру қажет. Ескерткішті зерттеуде бұрын зерттелген қоныстар Едірей-1, 3, Керегетас-2 сынды қоныстардан алынған тұжырымдарды қолдана отырып зерттелу қажет (Бейсенов, 2009). Сондықтан қонысқа ары қарай толықтай қазба жұмыстарын жалғастыру Қазақстан аумағын мекендеген тұрғындар туралы маңызды мәліметтер қатарын толықтырмақ.

Байпаков К.М., Марьяшев А.Н. Новые данные по изучению поселений раннего железного века в Жетысу // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. – 2001. – №1 (230). – С. 53-65.

Бейсенов А. З. Поселение раннесакского времени Едирей-1 в Центральном Казахстане // Алаш (Историко-этнологический журнал). Алматы, 2009. № 6 (27). С. 56–63.

Бейсенов А.З. Жилище сакской эпохи. Вестник Томского Государственного университета. История. – 2017. №45. – С. 72-82.

Бейсенов А.З. Круглое жилище сакской эпохи. Самарский научный вестник. – 2017. Том 6. №1 (18). – С. 94-10.

Бейсенов А.З. Поселение Сарыбуйрат – памятник раннего железного века Центрального Казахстана // Вестник Университета Кайнар. – 2009в. – Вып. 4/2. – С. 8-11.

Бейсенов А.З. Поселение Тагыбайбулак в Центральном Казахстане // Изв. АлтГУ. – 2014а. – №4-1 (84). – С. 35-41.

Бейсенов А.З. Поселения раннесакского времени Центрального Казахстана // Записки ИИМК. – 2014. №9. – С. 92-102.

Бейсенов А.З., Ломан В.Г. Древние поселения Центрального Казахстана. – Алматы, 2009. – 264 с.

Горячев А.А. Поселение и могильник раннего железного века археологического комплекса Тургень-2 // Вопросы археологии Казахстана. – Алматы, 2011. – Вып. 3. – С. 325-341.

Мерц В.К. Материалы ранних кочевников с поселений Северо-Восточного Казахстана // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. – Караганда, 2011. – С. 170-173.

Төлеубаев Ә.Т., Үмітқалиев Ұ.Ұ. Шығыс Қазақстан жеріндегі сақ дәуірінің Қарашоқы-1 қонысы // Всадники Великой степи: традиции и новации. – Астана, 2014. – С. 58-63.

Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. – Алматы, 1994. – 170 с.

ПОЛЕВЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА АВАРИЙНОМ КУРГАНЕ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ ЧАСТИ МОГИЛЬНИКА ИССЫК (предварительная публикация)

Исследованный курган находился в северной части Иссыкского могильника в районе села Болек. Он располагался посреди пахотного поля и мешал проведению мелиоративных работ. На месте выяснилось, что курган в значительной степени разрушен, очертания размыты, сохранность насыпи составляла всего около 30%. При первом визуальном обследовании были определены общие очертания курганной насыпи около двух метров высотой и двадцати метров в диаметре. Но по итогам вскрытия (удаления дернового слоя) оказалось, что реальная величина кургана на самом деле была меньше – около 12,5 метра и около 1,5 метра высотой, все остальное – «нарос», образовавшийся над панцирем кургана в результате отвала из грабительской воронки (вертикальной штольни) и насыпи удаленных камней с пахотного поля.

Выбранный объект тщательно изучен в плане архитектуры. Курган (GPS координаты – 43°23.870', 077°25.140') расположен в 150 м на правом берегу нового русла реки Иссык, на пашне. Курган уплощенной формы. Насыпь из земли и камня. Диаметр 12,5 м, высота 1,5 м. В центре кургана прослеживаются следы ограбления – воронка размером 2×2 м, глубиной 1 м.

Курган сильно потревожен. Поверхность насыпи покрыта травой и местами кустарниками. На поверхности среди вытоптанной травы фиксируются окатанные камни средних и мелких размеров. Камни расположены плотно, впритык друг к другу. С целью получения полной стратиграфической картины разбивка раскопа была произведена по направлению север-юг. Разрез охватывает всю насыпь кургана и проходит почти посередине могильной ямы.

Для получения полной картины стратиграфии наземной конструкции при удалении насыпи в основании её было снято около 0,3 м ма-

терикового слоя. В данной части материк представлен смешанным слоем мелкого щебня и земли. После полной расчистки стратиграфия читается очень хорошо, насыпь сохранившейся стороны не тронута. Насыпь кургана возводилась на ровной поверхности древнего горизонта и возведена из двух слоев и покрыта дерном, мощность которого достигает до 0,2 м, перед возведением насыпи почва не подвергалась нивелированию. Первый слой наземной конструкции возведен из гравия вперемешку с суглинком.

Край насыпи оконтурен крепидой из средних валунов в один ряд. Валунуны по размерам средние. Камни крепиды положены на материке. Плотный слой крепиды является заканчивающим звеном каменной рубашки и предохраняет его от сползания вниз. После зачистки северной плоскости разреза открылась конструкция погребения. Курган относится к разряду «панцирных», сложен из речной гальки средних размеров.

В виду сильного, возможно, двукратного разграбления конструкцию и оформление усыпальницы проследить не удалось, остатки крупных камней указывали на наличие каменного «колодца» подпрямоугольной формы с ориентацией запад-восток. Однако при дальнейшем анализе конструкции мы пришли к выводу, что могильная яма имела подбой, так как сохранившиеся не потревоженными элементы забутовки не имели под собой костных останков. Подбой, судя по всему, был обмазан глиной, так как песчано-гравийный грунт осыпался. Могильная яма овальной формы с округлыми углами располагалась в центре кургана, ориентирована длинной осью по линии запад-восток. Вокруг ямы фиксируется глиняная заливка с преимуществом гравия. Наибольшая длина – 2 м, ширина – 1,65 м, глубина от древнего горизонта – 1,7 метра. Могильная яма оказалось потревоженной грабителями, однако на дне северо-западного края могилы обнаружены нетронутые (*in situ*) грабителями находки. Вещевой инвентарь составляли: точило-оселок из мелкодисперсного песчаника (Рис.1,1), астрагал-асык (Рис.1,2), который часто встречается в погребениях, золотая фольга (Рис.1,3), бронзовый колчаный крюк изготовлен в виде головки хищной птицы. Крюк сверху был обложен листовым золотом, обкладка сохранилась детально. В верхней части имеется петелька для крепления к кожаному ремешку (Рис.1,4), бляшка (пу-

говица?) - железо с позолотой, возможно, фрагмент ременного пояса (Рис. 1,5), золотая фольга, элемент декора (Рис.1,6), бронзовые наконечники стрел (16 шт.). Последние двух типов (Рис.1,7): а) наконечники с внутренней втулкой, сводчатой или треугольной боевой головкой, трехгранной в сечении, в нижней части грани переходят в небольшое жало; б) наконечники с внешней втулкой, боевая головка треугольной формы, трехлопастная в сечении, лопасти в нижней части приострены, местами сохранились следы обмотки на втулках.

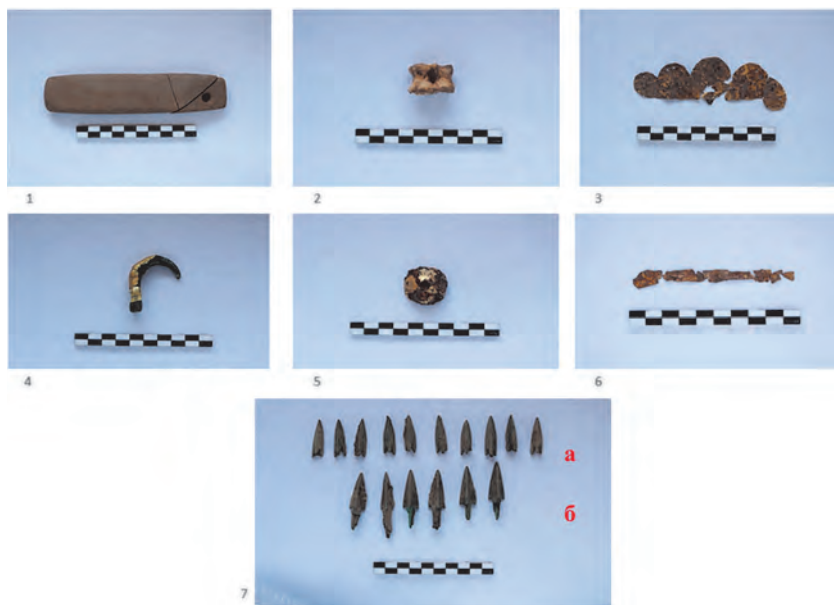

Рисунок 1,1 – точило-оселок из мелкодисперсного песчаника; 1,2 – астрагал-асык; 1,3 – золотая фольга; 1,4 – бронзовый колчаный крюк изготовлен в виде головки хищной птицы; 1,5 – бляшка (пуговица?) – железо с позолотой, возможно, фрагмент ременного пояса; 1,6 – золотая фольга, элемент декора; 1,7 – бронзовые наконечники стрел (16 шт.). Последние двух типов: а) наконечники с внутренней втулкой, сводчатой или треугольной боевой головкой, трехгранной в сечении, в нижней части грани переходят в небольшое жало; б) наконечники с внешней втулкой, боевая головка треугольной формы, трехлопастная в сечении, лопасти в нижней части приострены, местами сохранились следы обмотки на втулках.

Аналогичные, вплоть до идентичности, наконечники были в погребении сакских воинов из могильника Бешатыр курган №25 (Акишев, Кушаев, 1963, с. 250). Однако надо заметить, что это погребение было менее защищено от проникновения грабителей. Оно не имело заполнения могильной ямы в виде очень крупного камня, как в Болеке. Судя по всему, древние номады уже сталкивались с прецедентами ограблений, и особая конструкция с подбоем должна была помешать этому.

Самой примечательной из находок стал бронзовый крючок, покрытый золотой фольгой, выполненный в виде головы грифона. Предположительно, он служил застежкой колчанного пояса древнего воина – колчан был на ремне, а ремень застегивался на крючок. Находка искусной работы выполнена в «зверином стиле», по технике проработки деталей отсылает к аналогичным изображениям, широко распространенным у скифов Западного Казахстана, что подтверждает теорию о проникновении в Жетысу сарматских культурных импульсов с запада. Похожее изображение грифонов можно видеть на рукояти кинжала «Золотого человека».

Благодаря находкам стало возможным определение предварительной датировки кургана – V-IV вв. до н.э. Следовательно, курган относится к сакскому классическому периоду.

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Культура саков долины р. Или VII-IV вв. до н.э. // Древняя культура саков и усуней реки Или – Алма-Ата: Академия наук КазССР, 1963 – 300 с.

Байпаков К.М., Марьяшев А.Н. Новые данные по изучению поселений раннего железного века в Жетысу // Известия Министерства образования и науки – Национальной Академии наук Республики Казахстан. Серия общественных наук. 2001. №1. – С.71–72.

Досымбаева А. Культурный комплекс тюркских кочевников Жетысу II в. до н.э. – V в. н.э. – Алматы: Типография Комплекс, 2007. – 214 с.

Кадырбаев М.К. Некоторые итоги и перспективы изучения археологии ранне-железного века Казахстана // Новое в археологии Казахстана – Алма-Ата: Наука, 1968. – 159 с.

Нурмуханбетов Б., Мухтарова Г.Р. Могильник Иссык – некрополь Иссык – Археологический комплекс Есик-Рахат – Республиканский государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык» // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии – Караганды: Technology of I maging, 2011. – С.54–57.

Ильин Р.В.
Институт археологии им. А.Х. Маргулана
Алматы, Казахстан

Гурулев М.В.
ТОО «Археологическая экспертиза»
Алматы, Казахстан

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ АВАРИЙНОГО КУРГАНА РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА В г. АЛМАТЫ

Алматы – самый крупный город Казахстана, ведущий финансово-экономический, культурный и научный центр страны, расположен в удобном месте в предгорьях Заилийского Алатау. Это место издревле привлекало людей, о чём свидетельствуют многочисленные археологические памятники: случайные находки каменного века, поселения и могильники эпохи бронзы, городища и погребения средневековья, а также курганы раннего железного века. Многие археологические объекты, к сожалению, безвозвратно утрачены при расширении и освоении городской территории. Именно поэтому изучение тех немногих оставшихся памятников, находящихся зачастую в аварийном состоянии, даёт уникальную возможность изучить прошлое родного края.

В настоящей статье приведены предварительные результаты исследования кургана раннего железного века, расположенного севернее многоэтажного жилого дома по адресу: ул. Жандосова, 37. Раскопки проводились ТОО «НИЦ Артефакт» сотрудниками ТОО «Археологическая экспертиза».

Современное состояние памятника. Курган расположен в городской застройке, к югу от него находится многоэтажный жилой дом, к западу – асфальтированная дорога, к северу – автостоянка, к востоку – магазин. Все современные постройки частично разрушили курганный насыпь. Полы кургана сильно подрезаны со всех сторон, что сильно исказило топографию памятника. С южной и западной сторон устроен ливневый арык, в ходе строительства которого сильно пострадала южная часть насыпи кургана. Западная часть насыпи разрушена.

Историческая среда памятника перестала существовать при осуществлении городской застройки. Тогда же были освоены охранные зоны памятника. По свидетельствам местных жителей, до 1989 года насыпь кургана была плотно застроена небольшими домами. В настоящее время дома демонтированы, но на поверхности кургана прослеживаются остатки фундаментов. Насыпь заросла деревьями. С 1985 по 1989 гг. осуществлено строительство многоэтажных домов к югу от кургана.

Курган до начала раскопок представлял собой насыпь высотой около 5 м, размерами 37×46 м, хотя еще в середине 2000-х гг. его диаметр составлял 50 м (Рис. 1, 2) (Горячев, 2006, с. 24). Снос курганной насыпи проводился с использованием спецтехники. Ограниченность в пространстве не позволила оставить наиболее длинный стратиграфический срез насыпи.

Стратиграфия курганной насыпи (Рис. 3). Стратиграфический профиль через центр кургана ориентирован с севера на юг. Протяжен-

Рисунок 1. Общий вид кургана после снятия зелёных насаждений. Вид на восток

ность профиля – 37 м, высота – 5 м. Судя по стратиграфии, насыпь кургана подрезана со всех сторон, особенно с южной, с обеих сторон стратиграфии располагаются поздние слои с современным мусором. У южного края насыпи в профиле находится грабительская воронка, заполненная гумусированным грунтом чёрного цвета, а также крупной и мелкой галькой. Верхний слой (№1) – дёрн с мусором, остатки фундаментов и т.п. Также в насыпи кургана фиксируются отдельные мусорные ямы, достигающие глубины до 3 м. Мусор, выложенный по кругу на вершине кургана, первоначально создавал впечатление выкида из грабительской воронки. Сама западина грабительской воронки была засыпана грунтом серого цвета с большим содержанием мусора. В ходе разборки фундаментов и мусора на поверхности кургана выявлено, что постройки здесь появились, вероятно, в первой половине XX в. (не исключено, что раньше), о чем свидетельствуют и находки.

Сильно разрушенный панцирь (№2) курганной насыпи просматривается в отдельных местах профиля. Сложен из крупного и среднего галечника. В отличие от обкладки надмогильной конструкции («малого кургана») галечник имеет более тёмные тона. Под панцирем местами фиксируются остатки гумусированного грунта. Возможно, курган, обложенный камнями, некоторое время стоял не перекрытый сверху. Ниже расположен слой лёсса красного оттенка (№3), плотный, мощностью 0,5-0,6 м. Слой лёсса с комками белой глины (№4). Вероятно, эти комки укладывались во влажном состоянии. Толщина слоя составляет 0,4-0,5 м. Слой серого лёсса, мощностью 0,7-1 м (№5). В слое встречается мелкий галечник, залегающий неравномерно, что обусловлено тем, что он является выравнивающим для нижележащего. Слой рыжевато-го лёсса (№6) мощностью 0,6-1,2. Верхний край слоя уложен неровно – в профиле читаются три бугра. Слой тёмного плотного лёсса (№7) постепенно повышается от края к центру, образуя, таким образом, бугор (уложенная погребённая почва?). Данный слой перекрывает северную часть надмогильной конструкции, не заполняя внутреннего пространства между камнями. Максимальная мощность слоя достигает 1,3 м. Слой средней и мелкой гальки, а также песка (№8) лежит непосредственно на материке. Данный слой перекрывает нижний ряд камней надмогильной кон-

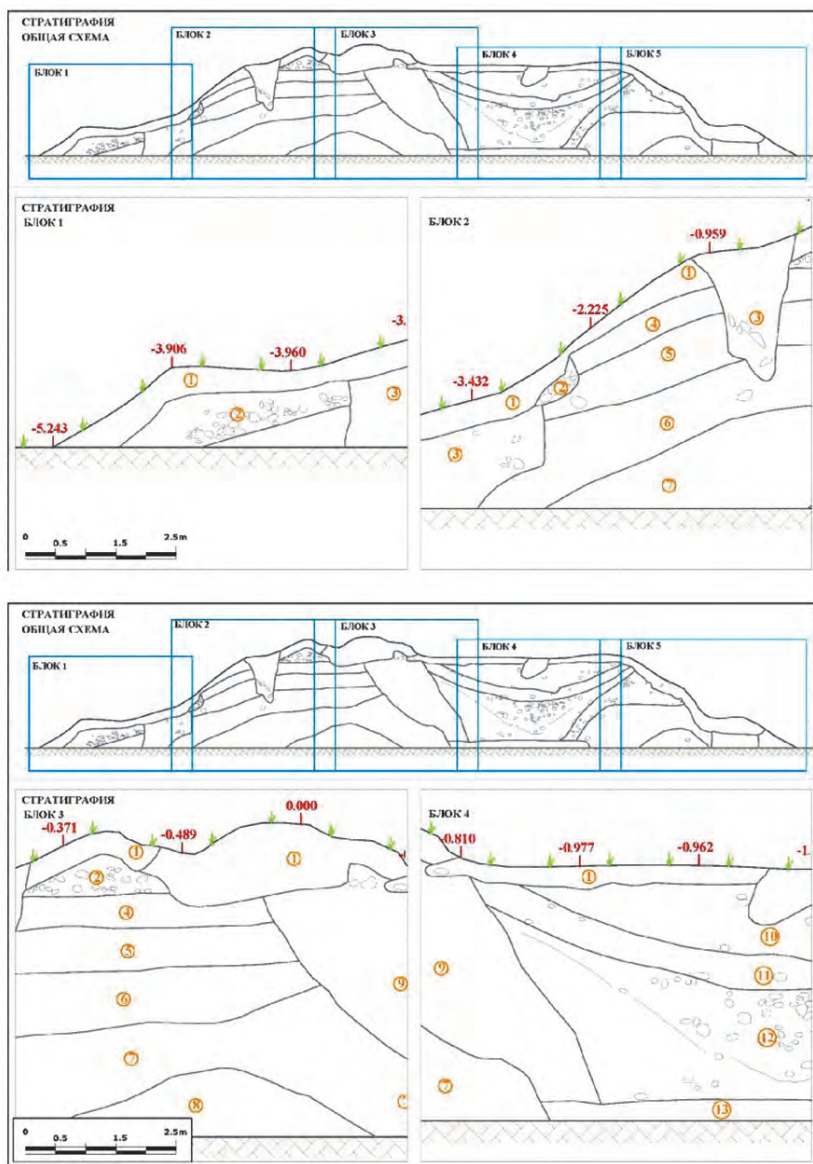

Рисунок 3. Стратиграфия кургана

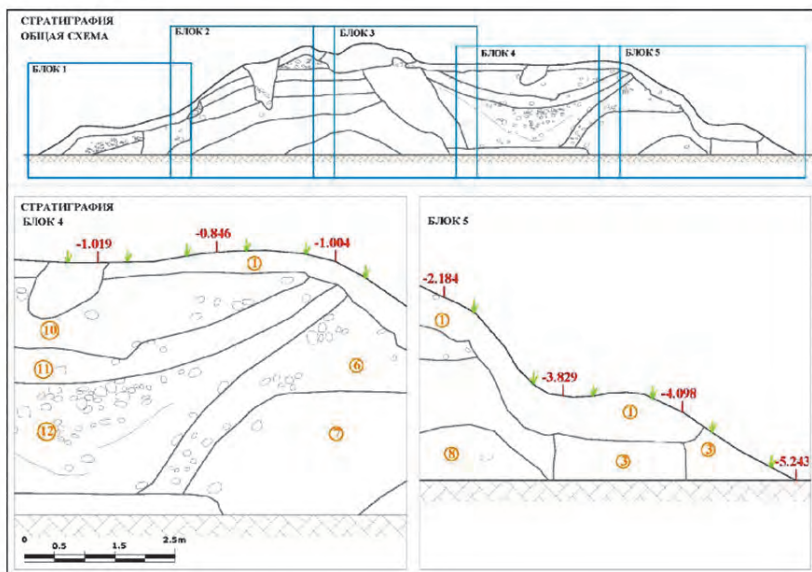

Рисунок 3. Стратиграфия кургана

струкции. Также, возможно, его использовали для засыпки между камней надмогильной конструкции. Толщина слоя составляет 0,3 м. Слой серого однородного лёсса образует своего рода «линзу» (№9), фиксируется ближе к центру кургана и начинается непосредственно под слоем №1 и частично перекрывает слой №6. Слой белого суглинка с мелким песком – материк (№10), обычно фиксируется под слоем №8. Фиксируется вокруг надмогильной конструкции. Такой же слой обнаружен в ходе зондирования в северо-западной части подкурганной площадки и на дне могильной ямы.

Грабительская воронка (№11) расположена ближе к южной части насыпи, что обусловлено тем, что последняя сильно подрезана с южной стороны. Воронка заполнена гумусированным грунтом, а также крупным и средним галечником. Глубина воронки на момент ее нивелировки составляла около 1,6 м. Позднее при устройстве построек на кургане она была засыпана грунтом и мусором. В северной части профиля фиксируется современная мусорная яма (№12).

Слой плотного жёлтого суглинка – заполнение надмогильной конструкции и могильной ямы (№13). Слой образовался в ходе «натекания» грунта в грабительский колодец, где он сильно спрессовался под воздействием атмосферных осадков. Слой крупного галечника и щебня (№14) зафиксирован в могильной яме вдоль её стенок. Вероятно, эти камни обвалились в могильную яму, т.к. они лежат неплотно, с пустотами между камнями. Гумусированный грунт тёмного цвета (№15) в придонной части могильной ямы мощностью 5-10 см.

Надмогильная конструкция и ограда (Рис. 4, 5). Детальное изучение стратиграфии на подкурганной площадке позволяет реконструировать процесс устройства могилы. Первоначально на участке будущей могилы был подрезан почвенный слой до материка и устроена погребальная яма. Поверх могилы был насыпан плотный лёсс желтого цвета, над которым из крупного галечника возведена надмогильная конструкция (т.н. «малый курган»). Вероятно, одновременно с этой надмогильной конструкцией с южной и восточной сторон

Рисунок 4. Надмогильная конструкция. Вид на юго-запад

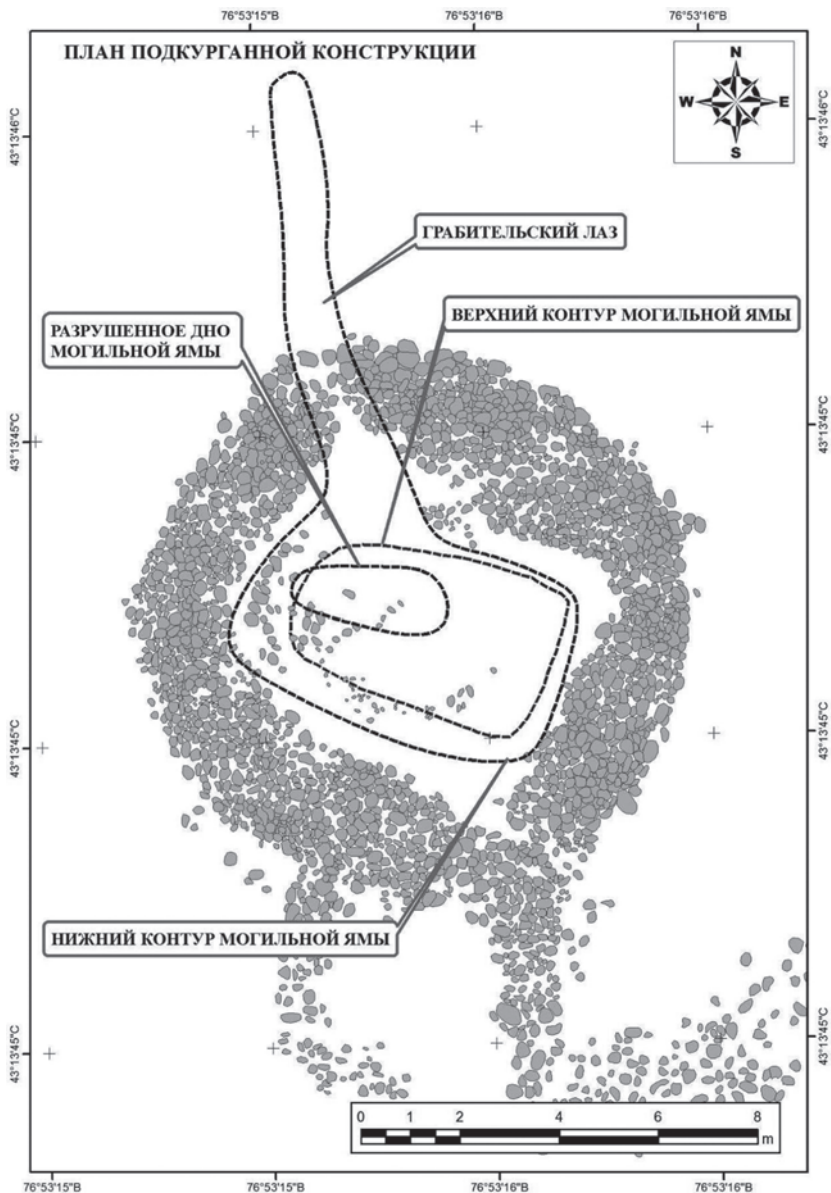

Рисунок 5. План подкурганной конструкции

были устроены каменные валы, соединявшие малый курган с оградой из крупного галечника.

Надмогильная конструкция аккуратно и плотно обложена галечником, образуя, таким образом, полусферический малый курган с разрушенной в ходе неоднократных ограблений верхней частью. На её срезанной поверхности фиксируется пятно грабительского колодца диаметром около 2 м. С северной стороны камни конструкции провалились внутрь грабительского лаза.

Нижний ряд камней надмогильной конструкции по внешнему контуру уложен очень аккуратно, образуя не круг, а скорее многоугольник из отдельных ровных отрезков. Пространство между камнями заполнено мелким галечником, щебнем и песком. Слой такого же мелкого галечника с песком и щебнем фиксируется в отдельных местах вокруг кургана и перекрывает нижние ряды камней надмогильной конструкции. Вероятно, этот слой имеет материковое происхождение. Поверх надмогильной конструкции был уложен слой плотного лёсса тёмного цвета (погребенная почва?), не проникшего в заполнения между камнями. Высота конструкции составляет около 1 м, диаметр 11-12 метров. Вокруг малого кургана фиксируется слой мелкого галечника и щебня толщиной около 30 см, который перекрывал нижний слой камней «малого кургана». Точно такой же галечник и щебень встречаются между камней малого кургана. Затем поверх кургана был навален слой плотного лёсса желтого цвета, и уже после этого была возведена основная насыпь кургана.

В восточной стороне «малого кургана», в средней его части, зафиксирован мощный прокал и угольки, вероятно, остатки поминального костра. Также здесь найдены сильно прокалённые камни. Важно отметить, что прокалённые камни встречались в восточной части могильной ямы и ниже, почти до самого её дна. Вероятно, они провалились в ходе неоднократных ограблений могилы.

В разрезе надмогильной конструкции видно, что камни обвалились внутрь от края к центру, что связано с проваливанием грунта в могилу. Заполнение надмогильной конструкции – однородный очень плотный суглинок. С северной стороны к надмогильной конструкции подходит грабительский лаз. В верхней части надмогильной конструкции найдены фрагменты красноглиняной керамики и угольки.

Два каменных вала из среднего и крупного галечника, шириной около 1-1,2 м, соединяют надмогильную конструкцию и ограду. Ближе к надмогильной конструкции валы повышаются на 0,5 м, доходя по высоте до уровня «срезанной шапки» малого кургана. Валы, вероятно, были уложены на уровне древней почвы.

Ограда фиксируется с юго-восточной и восточной сторон и представляет собой остатки полукольца, сложенного из галечника. Камни уложены в один ряд. Ширина ограды составляет около 2 метров. В восточной части ограды зафиксирован подпрямоугольный камень, лежавший длиной 90 см, в сечении 35×35 см. Один край скошен. С двух сторон камень был подперт другими камнями, но не исключено, что первоначально он был установлен вертикально и выполнял функцию стелы. Рядом с ним был найден неорнаментированный фрагмент керамики, сходный с найденными в могильной яме.

Очевидно, что курган неоднократно посещали грабители, т.к. помимо горизонтального грабительского лаза, в верхней части кургана фиксируется грабительский колодец. Колодец – пятно тёмного цвета, с перемешанным грунтом, овальный в плане формы, вытянут по линии северо-восток – юго-запад. По краям пятна фиксируются крупный и средний галечник.

Найденная керамика представлена мелкими невыразительными, неорнаментированными фрагментами красного цвета и не даёт представления о посуде, находившейся в могиле. Лишь по одному фрагменту можно отследить, что он был изготовлен на гончарном круге и покрыт ангобом красного цвета.

Среди фрагментов керамики выделяются красно-ангобированные обломки горшка, к глине которого примеси песка, слюды и металла желтого цвета (наличие пирита исключено).

Могильная яма. Могильная яма сохранилась плохо, выявленные контуры являются, по сути, остатками огромной грабительской воронки. Лишь в западной ее части выявлен угол могилы и остатки пола, на котором найден древесный тлен. Стенка в этой части могилы была облицована небольшими гальками. После снятия надмогильной конструкции и углубления на 0,4 м была проведена зачистка поверхности, позволившая выявить сильно оплывшие контуры могильной ямы. Пятно могильной ямы имело овальную

форму, вытянутую по линии ЗСЗ – ВЮВ, нечётко просматривались лишь северная и северо-западная стенки могильной ямы. По мере углубления стало ясно, что яма имеет в плане прямоугольные очертания со скругленными углами. Длина могильной ямы по верхнему контуру составляет 5,9 м, ширина – 3,7 м, по нижнему контуру – 6,3×4 м, глубина – 1,7-1,8 м от нижнего края камней надмогильного сооружения.

Многочисленные поздние грабительские вмешательства в могильную яму сильно нарушили ее стратиграфию. Так, в северо-западной части могильной ямы просматривалось тёмное заполнение одной из грабительских ям. Все внутреннее пространство могилы пострадало от грабительских вмешательств, и лишь на краях могилы, на завалившихся камнях фиксируются остатки истлевшей древесины, вероятно, от перекрытия могилы. Также в пользу деревянного перекрытия свидетельствуют находки фрагментов железных скоб и гвоздей с остатками древесины. Также на краях фиксируются натёки глины между камней.

Заполнение могильной ямы – очень плотный суглинок, образовавшийся в процессе «затекания» лессового грунта в могилу, находившуюся длительное время открытой после ограблений. В придонной части могилы зафиксирован гумусированный грунт тёмного цвета, менее плотный, чем заполнение могильной ямы, мощностью около 5-10 см. В этом слое к западу от завала камней грабительского лаза найдено скопление фрагментов керамики. В центральной части могилы материк был пробит при рытье грабительского лаза, здесь фиксируется пятно плотного суглинка, идентичного заполнявшему могильную яму. Здесь также найдены артефакты, в том числе стреловидная нашивная подвеска и сердоликовая бусина.

В заполнении могильной ямы найдены фрагменты керамики, плохо сохранившиеся кости, остатки древесины, фрагменты железных черешковых наконечников стрел. В юго-восточной части могилы встречались камни, побывавшие в огне, и угольки. Наибольшее количество находок встречено в северо-западной части ямы, особенно у выхода из грабительского лаза. Именно здесь были найдены две округлые золотые нашивные бляшки. В меньшем количестве находки встречаются в южном углу могилы, вдоль северной стенки, а так-

же в центральной её части. Остальные золотые изделия происходят из грабительского лаза.

Керамика, найденная в заполнении могильной ямы и грабительского лаза, представлена фрагментами небольших и средних размеров горшков и мисок с округлым или плоским дном (Рис. 6). Всего в ходе раскопок кургана найдено 246 фрагментов керамики. Сосуды изготовлены вручную, возможно, некоторые были подправлены на гончарном круге. Толщина стенок 0,5-1,2 см. Вся керамика имеет красный или бежевый цвет, в её тесте отмечаются примеси песка и слюды. Все сосуды неорнаментированные. Внешние и иногда внутренние поверхности сосудов заглаживались и покрывались ангобом красного цвета. На стенках отдельных сосудов имеются незначительные следы копоти и прокала, свидетельствующие о том, что они нагревались один или несколько раз. Судя по фрагментам венчиков, здесь присутствовало не менее 8 различных сосудов, но, вероятно, их было больше.

Грабительский лаз. Грабительский лаз, с западной стороны подходивший к могиле, был выявлен в ходе разборки насыпи кургана. Вход в грабительский лаз проследить не удалось, т.к. насыпь кургана здесь была разрушена. Не исключено что вход был в виде верти-

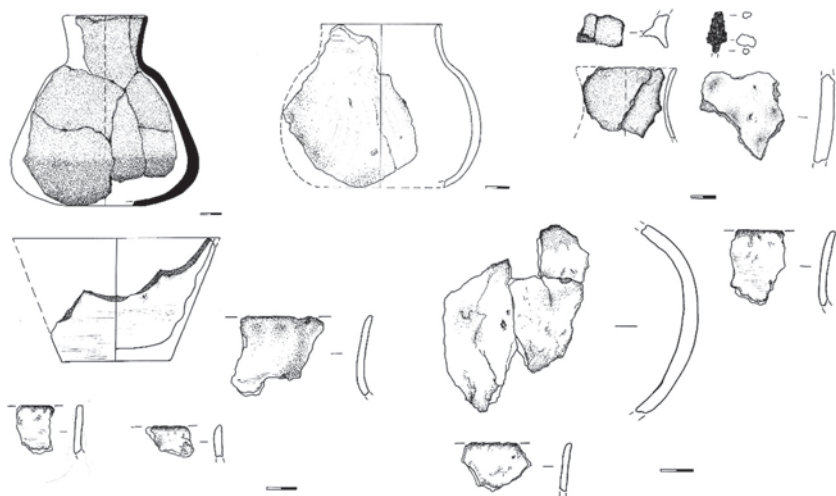

Рисунок 6. Керамика

кального колодца. Грабительский лаз, овальный в сечении формы, высотой не менее 1,6 м. Длина лаза – 9,7 м, его ширина – 0,7-0,9 м. Продольный разрез лаза показал, что лаз шёл с небольшим уклоном к могиле. Стратиграфические наблюдения и фиксация глубин находок позволили выявить как минимум два уровня лаза. Первый лаз, вырытый грабителями, шел с небольшим уклоном к могиле и в средней части имел ступеньку на расстоянии около метра от входа в грабительскую яму. Наткнувшись на камни надмогильной конструкции, грабители еще раз углубили и расширили лаз и таким образом проникли в погребальную камеру ниже уровня камней надмогильной конструкции.

На дне лаза найдены золотые нашивные украшения, фрагменты железа, угольки, пастовые бусины, фрагменты керамики и кости человека, в том числе фрагмент черепной коробки. Оставленный грабителями лаз частично обвалился, в его заполнении найдены крупный и средний галечник, происходящие из насыпи кургана, возможно, это остатки развалившегося каменного вала, соединявшего надмогильную конструкцию с оградой.

На выходе из грабительского лаза и в средней его части фиксируются слои натёков глины на 0,2-0,4 м выше первоначального уровня. К этому слою приурочены находки золотых изделий и зубов МРС. Очевидно, что после первого ограбления лаз был заброшен и частично обвалился, но после был использован повторно.

Интерес представляет эллипсовидная по форме со срезанными и заполированными торцами бусина, изготовленная из полупрозрачного сердолика красно-жёлтого цвета. Сверление двустороннее, каналы не коаксиальны. В каналах находятся остатки медной проволоки, что говорит о функциональном использовании её в качестве подвески. Здесь же найдены 4 пастовые бусины и 25 золотых бляшек и их фрагментов.

Археологические исследования так называемых «царских» курганов, к которым, безусловно, относится исследованный нами, демонстрирует значительные отличия в конструкции отдельных курганов. К сожалению, в настоящее время недостаточно информации, которая бы позволила целостно взглянуть на устройство этих незаурядных сооружений раннего железного века. Пока лишь можно наметить об-

щие тенденции. Общим для курганов такого рода является наличие надмогильной конструкции типа «малого кургана», сложенного из крупного галечника, вероятно, речного происхождения. Насыпи сложены очень аккуратно, что особенно хорошо заметно по нижнему ряду камней. Также важным элементом являлась каменная ограда, в нашем случае зафиксированная в непосредственной близости от кургана. Важным отличием исследованного кургана являются каменные гряды, соединявшие ограду и надмогильную конструкцию.

Несмотря на то, что курган был ограблен уже в древности и неоднократно грабился позднее, была собрана представительная коллекция находок, включающая фрагменты керамической посуды, золотые нашивные бляшки, обоймы и пронизь, пастовые бусины. Выделяется импортная сердоликовая бусина, изготовленная, возможно, в мастерских Ирана.

Археологические исследования кургана раннего железного века проливают свет на раннюю историю Жетысу. В частности, изученная конструкция надмогильной насыпи и погребальной камеры, дополненная в перспективе данными палинологических исследований, представляет уникальный образец погребально-культовой архитектуры саков. В настоящее время курган, судя по находкам и конструктивным особенностям, можно датировать IV-III вв. до н.э.

Исследуемый курган относится к крупному могильнику, тянувшемуся вдоль правого берега р. Большой Алматинки. Эти курганы известны с конца XIX века. Уже в то время начиналось активное их разрушение, связанное с распашкой земель вокруг г. Верного. Первые археологические исследования курганов правого берега Большой Алматинки были проведены Н.Н. Пантусовым в 1889 г. Так, им был исследован курган высотой 5,7 м и диаметром около 70 м, располагавшийся возле бывшей почтовой дороги Верный – Ташкент. В насыпи кургана выявлены поздние впускные мусульманские захоронения, а основная могила не найдена (Григорьев, 2011, с. 18-19).

В 1937 г. памятник обследовал алматинский краевед Б.Н. Дублицкий (Григорьев, 2017). На тот момент могильник состоял из 4-х цепочек, из которых задокументирована лишь четвертая (северная) цепочка, вытянутая почти по линии север-юг, начинавшаяся возле плододоконсервного комбината. Она пересекала Каргалинскую дорогу

(ныне улица Жандосова) и заканчивалась на границе с. Тастак (Григорьев, 2017, с. 199). Исследуемый нами курган отмечен на плане Б.Н. Дублицкого предположительно под №10. Позднее Б.Н. Дублицкий зафиксировал еще одну цепочку из шести курганов, высотой 1-1,5 м, находящуюся ближе к реке. Уже в этот период курганы подвергались активной распашке, из них выбирали грунт, а также застраивались (Григорьев, 2017, с. 195).

Известно, что в районе второй цепи в 1912 году в распаханном кургане был обнаружен клад (Бендюкова), включавший три медных и один чугунный котлы, а также квадратную медную курильницу на пирамидальной подставке, со скульптурными изображениями крылатых кошачьих хищников – так называемый Малый семиреченский алтарь (Самашев, Григорьев, Жумабекова, 2005). В том же 1912 году южнее был раскопан большой медный котёл, который местными жителями «был разрублен на куски и продан сартам» (Спасская, 1958).

К курганам правого берега р. Б. Алматинки, вероятно, относится случайная находка двух чугунных и одного медного котлов, обнаруженная в 1977 году в ходе строительства на пересечении улиц Розыбакиева и Карасай батыра (Виноградова) (Джумабекова, Базарбаева, 2013, с. 111).

В ходе присоединения и застройки новых городских территорий, большинство курганов могильника оказалось разрушено и застроено. Как показали археологические исследования, на его территории располагались частный дом и хозяйственные постройки, остатки фундаментов которых просматривались на поверхности. Видимо, застройка кургана произошла не позднее 50-х гг. XX в., о чем свидетельствуют находки, а, возможно, и ранее. По свидетельству местных жителей, дом первоначально был деревянным, а позднее была возведена кирпичная постройка. Постройки на территории кургана существовали до 1985-1989 гг., когда были снесены, а южная пола кургана сильно подрезана при строительстве жилого пятиэтажного здания.

В ходе паспортизации, проведённой Институтом «Казпроектреставрация» в 1984-1986 гг., обнаружены только отдельные курганы. От четвертой цепочки, в которую входит исследуемый объект, на тот момент сохранилось четыре кургана с деформированными насыпями.

ми, расположенные в квадрате улиц Жандосова – 22 линия – 19 линия – 20 линия – переулок 20 линии в районе АТП 2 (Григорьев, 2017. С. 195.).

С расширением города территория могильника оказалась застроена жилыми домами. В 1980-1990-е гг. было нивелировано два крупных кургана. Раскопки курганов севернее исследуемого, на улицах Брусиловского и Маршака, проводила в 1980-е гг. Новостроечная археологическая экспедиция (руководитель Б.Н. Нурмуханбетов) (Самашев, Григорьев, Жумабекова, 2005, с. 39).

В середине 2000-х гг. в северной цепочке осталось два кургана, со всех сторон окруженных современной застройкой. Исследованный курган описан в Своде памятников г. Алматы как сложенный из земли и камня, с уплощенной верхней частью и сильно деформированный, диаметром 50 м и высотой 5 м (Горячев, 2009, с. 24.). Остальные были нивелированы и застроены. В 2015 г. южный, самый крупный из оставшихся курганов был раскопан сотрудниками Музея истории города Алматы (<http://www.voxpropuli.kz>). Как показали исследования, это было сложное сооружение (Сыдыков, Нурпеисов, 2017, с.197-199), сходное с изученными нами северным курганом.

Чуть ранее, в 2007 году в районе пересечения улиц Розыбакиева и Левитана ТОО «Археологическая экспертиза» исследовала крупный курган, вероятно, являвшийся одним из самых южных в группе курганов правого берега р. Б. Алматинки. Кургана оказался разграбленным еще в древности. В могиле присутствовала деревянная конструкция, скрепляемая железными гвоздями. Найдены фрагменты костей человека, а также золотое украшение в виде лепестка (<http://www.archeology.kz/ru>).

В целом можно заключить, что мы имеем дело с крупным курганным могильником, расположенным вдоль правого берега Большой Алматинки, и тянувшимся от предгорий до современной улицы Райымбека. Различные находки, в том числе уникальный «алтарь», конструкции, выявленные в ходе раскопок, дают представление о важном значении его как объекта историко-культурного наследия. Активное хозяйственное освоение и застройка земель не позволили своевременно зафиксировать и детально изучить этот уникальный памятник.

- http://www.archeology.kz/ru/973-kurgan_v_almaty
<http://www.voxpopuli.kz/main/sakskiy-kurgan-v-centre-almaty-12563/g234628>.
- Горячев А.А. Два кургана, ранний железный век // Свод памятников истории и культуры города Алматы. – Алматы, 2006. С. 24.
- Григорьев Ф.П. Археологические исследования и случайные находки на территории г. Алматы и его окрестностей в 1920-е – 1960 гг. // История и археология Семиречья. Выпуск 5. – Алматы, 2017. С. 195.
- Григорьев Ф.П. Изучение памятников древности и случайные находки на территории г. Алматы и его окрестностей. Часть 1: 1854-1917 гг. // История и археология Семиречья. Выпуск 4. – Алматы, 2011. С. 18-19.
- Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Художественные бронзы Жетысу. – Алматы, 2013. С. 111.
- Самашев З.С., Григорьев Ф.П., Жумабекова Г.С. Древности Алматы. – Алматы, 2005. С. 40.
- Спасская Е.Ю. Находки медных котлов ранних кочевников в Казахстане и Киргизии // Ученые записки Алма-Атинского государственного педагогического института им. Абая. Серия общественно-политическая. Т.11 (1). Выпуск 2. Алма-Ата, 1958. С. 180. Ссылка по Григорьев Ф.П. Изучение памятников древности и случайные находки на территории г. Алматы и его окрестностей. Часть 1: 1854-1917 гг. // История и археология Семиречья. Выпуск 4. – Алматы, 2011. С. 22.
- Сыдыков А.Ж., Нурпеисов М.М. К вопросу генезиса культовых комплексов РЖВ в Жетысу // Религии Казахстана и Центральной Азии на Великом Шелковом пути. – Алматы, 2017. С. 197-199.

Аққалиева А.Ш.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің 4 курс студенті
Алматы, Қазақстан*

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ САВРОМАТ-САРМАТ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ КЕҢЕСТІК ДӘУІРДЕГІ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кез келген өркениетті ел өз тарихының тамырын тереңнен іздестіреді. Сол сияқты Қазақстанның ежелгі тарихына соңғы жылдары кеңінен назар аударыла бастады. Жазба дереккөздері мен археологиялық материалдар негізінде көне қоғам өмірінде орын алған түрлі жайттарға, археологиялық мәдениеттердің қалыптасуы мен дамуына, діни көзқарастар жүйесіне, ежелгі өнер мен мәдениет жәдігерлеріне, антропологияға, қоғамдық құрылыс, мемлекеттілік пен билікке қатысты мол мағлұматтар жинақталды.

Соның ішінде, Қазақстанның батыс бөлігіндегі б.з.д. VII–I ғғ. мерзімделетін савромат-сармат мәдениетіне қазіргі таңда көптеген археологиялық қазба жұмыстар жүргізіліп келе жатыр.

Оңтүстік Оралдың ерте көшпелілерінің ескерткіштеріне алғашқы ғылыми сараптама М.И. Ростовцевтің 1918 жылы жарыққа шыққан мақаласында жасалынады. Бұл сараптама эллинизм дәуіріндегі ежелгі Орынбор далаларына арналады. Ол Оңтүстік Орал мен Батыс Қазақстандағы ескерткіштердің революцияға дейінгі зерттеулерінің қорытындысы болды. Ал 40-шы жылдардың соңында Б.Н. Граков савромат-сармат мәдениетін 4 сатыға бөліп қарастырды: 1) Савромат немесе блюменфельд мәдениеті (б.з.б. VII–IV ғғ.); 2) Савромат-сармат немесе прохоров мәдениеті (б.з.б. IV–II ғғ.); 3) Сармат немесе суслов мәдениеті (б.з.б. II ғ. аяғы – б.з. II ғ.); 4) Алан немесе шилов мәдениеті (б.з. II–IV ғғ.) (Граков, 1947, с. 104–106).

XX ғасырдың 20–30-шы жылдары аталмыш аймақтың ерте темір дәуірі тайпаларының ескерткіштерін зерттеу жұмыстары П.С. Рыков, М.П. Грязнов, Б.Н. Граковтың есімдерімен тығыз байланысты. М.П. Грязнов пен М.В. Комарованың жетекшілігімен КСРО Ғылым Академиясының қазақстандық тобы 1926 жылдан бастап

зерттей бастады. Негізінен Мәртөк, Қарғалы аудандарында, Әбіта өзенінің бойында, Әлімбетте және т.б. жүргізілді. Нәтижесінде әртүрлі уақытқа жататын 28 ескерткіш анықталды. М.П. Грязнов табылған ескерткіштерді 4 топқа: топырақты қорған; тас үйілген қорған; таспен көмкерілген топырақты обалар және шеңбер тәріздес жазықта орналасқан обалар. Бұл ескерткіштерді автор б.з.б. VIII және V–IV ғғ. – ерте темір дәуіріне жатқызды (Грязнов, 1927, с. 172; 178–183). XX ғ. 20 жылдарынан Ақтөбе облысының территориясындағы археологиялық ескерткіштерін зерттеу жұмыстары белсенді басталып, теориялық және методологиялық мәселелерге мән беріле бастады.

1955 жылы В.С. Сорокиннің басшылығымен КСРО ҒА материалдық мәдениет тарихының Батыс Қазақстан экспедициясы Ақтөбе облысының солтүстік-батыс бөлігінде Елек, Қарғалы, Қобда, Ор өзендерінің және Жем өзенінің жоғарғы ағысы бойларын зерттейді. Төрт маршрут бойынша 76 нүктеде ескерткіштер тіркеліп 28 оба қазылады (Сорокин, 1958, с. 78–85).

Біраз уақыт үзілістен кейін 1970 ж. Ақтөбе облысындағы зерттеу жұмыстары қайтадан басталады. Бұл территорияны зерттеумен Қаз КСР ҒА тарих, археология және этнография институты айналыса бастады. Ал 1973–74 жж. Ақтөбе облыстық тарихи өлкетану мұражайымен бірлесе отырып Елек өзенінің сол жағалауы, Хлебодаровка ауылынан 3,5 км ОБ орналасқан Бесоба қорымына археологиялық ғылыми экспедиция ұйымдастырылды. Соның нәтижесінде III–Б-қа қарай тізбектеліп шоғырланған 12 қорған анықталды.

Қорған 1. Үйіндінің диаметрі шығыстан батысқа қарай 22 м, солтүстіктен оңтүстікке қарай 25 м, биіктігі 0,95 м болатын сопақша формада жасалған. Үстіңгі қабаты жер жырту кезінде бұзылған. Құрылыстың батыс бөлігінен жылқы сүйектері және тас құрбандық тақтайшасының сынығы кездеседі. Негізгі жерлеу орны ертеректе тоналып кеткен. Одан 2 темір акинақ, қола бойтұмар, өңделген қайрақ тас, қола айнаның сынығы және жыртқыш аңның азу тісі таартылады. Сонымен бірге қорамсақта сақталған 51 жебе ұштары табылады. Қорамсақтан тек тері қалдықтары сақталған. 1 жебенің ұшы сүйектен ромба тәріздес қылып жасалынған, ал қалғандарына қола металы пайдаланылған (Смирнов, 1961, с. 11–15).

Қорған 7. Диаметрі 25 м, биіктігі 0,7 м болатын 2 жерлеу камерасынан тұрады: 1-ші жерлеу орнынан шамамен 10–12 жастағы баланың сүйегі шығыс жағынан анықталды. Оның басы шығысқа қаратылып, шалқасынан созылыңқы түрде жерленген. Сүйектің оң жағынан темір пышақ, сол жағынан қойдың жауырыны мен қабырғасы табылды. Ал 2-ші жерлеу орны 1 жерлеу орнынан 2,4 м оңтүстікке қарай орналасқан. Жерлеу шұңқыры шығыстан батысқа қарай тікбұрышта формада сақталған. 1,7 м тереңдіктен бастары батысқа қаратылып, шалқасынан жерленген ер мен әйел сүйегі кездесті. Сол жақтағы сүйек әйелге, оң жақтағы ер адамға тиесілі болды. Жерлеу шұңқырының оңтүстік-батыс бұрышында ірі жылқы сүйектері және жанында жайпақ түпті қыш құмыра сақталған. Сол жерден солтүстікке қарай шұңқырдың батыс қабырғасынан 2 қола айна табылады. Бірінші айнаның диаметрі 14 см, жылқы сүйегі орналасқан жерге жақын, формасы дөңгелек. Екінші айнаның үстіңгі жағы алтынмен дәнекерленген. Формасы біріншіге қарағанда кішірек, ұстайтын құлағы бар.

Жерлеу шұңқырының солтүстік батыс бөлігінен қойдың қабырғасы анықталды. Ал солтүстік шығыс бөлігінен араласқан қой сүйектері табылды. Сонымен бірге әйел адамның оң аяғының тұсында банан тәріздес қыш құмыра сақталған. Құмыраның үстіңгі жағы дөңгелектеніп, бастырылып безендірілген. Бас сүйек пен мойын омыртқасы жанынан әйнектен жасалған 11 моншақ табылды (Гуцалов, 2004, с. 93–94).

Қорған 12. Диаметрі 15 м, биіктігі 0,5 м. Қорғанның солтүстік жағы бос, ал оңтүстік жағында 5 жерлеу орны анықталды. Оңтүстік бөлігінің өзін екіге бөліп қарастыруға болады: солтүстік жағында адамдар жерленген; орталық бөлігінде тек қана бас сүйектер сақталған. Одан оңға қарай 30 см қашықтықта қыш ыдыс сынықта-ры кездеседі. Ал оңтүстік-оңтүстік шығыс жағында адам қаңқасымен қатар түлкінің (қарсақ?) омыртқасы орналасқан (Кадырбаев, 1977, с. 103–111).

Жалпы Бесоба қорымының кезеңделуіне байланысты қазіргі күнге дейін ғалымдар арасында бірқатар пікірлер айтылынып келе жатыр. Негізінен қорымдардың хронологиясы табылған жебе ұштарына қарап айқындалады. Жебе ұштары б.з.б. VII–VI ғғ. сәйкес келеді.

Жебе ұштарынан басқа Бесоба қорымынан 3 темір ақинақ табылады. Оның екеуі 1 қорғаннан, қалған біреуі 10 қорғаннан шығады. Ақинақтар негізінен орақ тәріздес, қылыш сабы көбелек тәріздес болып келеді. К.Ф. Смирнов пен М.Г. Мошкова өз еңбектерінде бұл ақинақтарды б.з.б. V–III ғғ. мерзімдеген. Ал қола және темірден жасалған ат әбзелдері 1,2 қорғандардан табылады. Олардың мерзімделуі б.з.б. VI–V ғғ. жатады (Смирнов, 1964).

Сынтас қорымы Хлебодаровка ауылынан оңтүстік батысқа қарай 10 км жерде орналасқан. Қорғандарының диаметрлері 15 м-ден 30 м-ге, биіктігі 0,5 м-ден 2,5 м-ге дейін барады. Қорымның территориясынан стела ретінде тігінен үш жерге тас үйіндісі қойылған. Оның екеуі 4 қорғанның шығысында, біреуі 1 қорғанның оңтүстік батыс жағында сақталған (Сорокин, 1958, с. 78–85).

Қорған 1. Диаметрі 26 м, биіктігі 1,4 м болатын қорғанның орталық бөлігінен шатырға ұқсайтын ағаш конструкцияның қалдықтары анық көрінеді. Оның астынан 4 жерлеу орны анықталады: орталықтағы «қолбасшы» деп аталатын терең емес шұңқырға жерлену және қалған үшеуі орталықтан батысқа, шығысқа, солтүстікке қарай жерленген.

«Қолбасшы» деген жерлеу орны топырақты шұңқырда орналасқан. Бұл обадағы адам қаңқасы нашар сақталып, қасына әртүрлі құрал жабдықтары қоса көмілген. Шұңқырдың оң жақ бөлігінен жылқы әбзелінің 3 айылбасы (пряжка) табылады. Жерленген адамның сол жағынан киіктің 22 асығы, оның жанынан сабы бар темір пышақ шығады. Обаның шығыс бөлігі ат әбзелдері, жебе ұштарымен толтырылған. Сонымен бірге, осы бөліктен үш қауырсынды 49 қола жебелер табылады. Жебе ұштарының қасынан сабында қасқырдың басы бейнеленген сүйек қасық кездеседі. «Қолбасшының» шығысы мен батысында оның сарбаздары жерленген. Ал үшінші жерлеу орны солтүстікке қарай 65 см қашықтықта орналасқан. Шығыстық (басы оңтүстік-батысқа) және батыстық (басы батысқа) сарбаздар шалқасынан созыңқы күйде жерленген. Батыста жатқан сүйектің сол жағынан темір қорамсақ ілмегі табылады. Ілмек негізінен грифонның басы формасында жасалынған. Оның жанында қарсақтың сүйегі мен жылқының қабырғасы жатты. Және 40 см жоғары қарай зооморфты стилде безендірілген 3 қола айылбас кездеседі. Үшеуін-

де де бір сюжет грифонның шөппен қоректенетін жануармен айкасы бейнеленген. Бас сүйек пен орталық жерлеу шұңқырының батыс қабырғасының арасынан жалпақ шар тәріздес формадағы қышыдыс анықталды. Осыған ұқсас екінші қышыдыс оң жақ жіліншік сүйегінің қасынан табылды. Сонымен бірге жанында ұзындығы 45,5 см болатын темір ақинақ сақталған. Ал сол жақ жамбас сүйегінің төңірегінен көптеген (89 дана) қола жебе ұштары кездесті. Шығыс бөліктегі сарбаздың оң жағында 76 дана қола жебе, темір қорамсақ ілмегі, қайрақ тас анықталады. Қайрақ тастың жанынан киіктің басы, қыран құс, қасқыр суреттелген ірі сүйек қасықтар табылады. S бейнесіндегі 2 сулықпен бір біріне жалғасқан ауыздық та кездеседі. Ал солтүстік бағыттағы жерленген адам сүйегі бөлшектеңіп сақталған. Аяғының орналасуына қарап, оның басы батысқа қаратылып, шалқасынан созылық жерленгенін байқауға болады. Оның жанында жұмыртқа тәріздес жұмыр тастар кездеседі (Кадырбаев, 1976, с. 139–146).

Сынтас қорымынан табылған бұйымдар біз үшін бай мағлұматтар береді. Және осы олжалар Пятимар I, Тара-бутақ, Мечетсай, Тараматкуль, Увак қорымдарының жерлеу ескерткіштерімен ұқсас келеді. Бұлардың барлығы Елек өзенінің территориясын б.з.б. VI–V ғғ. мекеңдеген тайпалардың қалдырған ескерткіштеріне жатады. Бұл қорымдардан да бастары оңтүстікке қаратылған «көсем мен қарауыл» жерленгенін К.Ф. Смирнов анықтап береді.

Сынтастан табылған темір қанжарлардың 3 түрі кездеседі: сабы ағаш көбелек тәріздес қылыш; айқасқан грифон басты; үшкір басты және сабы қайқы келген қылыш сап. Осы 3 түрі де б.з.б. VI–V ғғ. мерзімделеді. Қанжарлардың кең таралған аймағына Қазақстан және Алтай өңірімен қатар Минусин қазаншұңқыры, Тува аймағы да жатады. Ол жерлерде негізінен құлақты грифондар суреті көп бейнеленеді (Смирнов, 1975, с. 6–8).

Зерттеушілердің ерекше қызығушылығын Сынтастың зооморфты бейнелермен өрнектелген сүйек қасықтары тудырды. Орталық жерлеу орнының екінші қорғанынан киіктің басы салынған барельефті бейнесі бар қасық табылады. Бірінші қорғанның үшінші жерлеу орнынан кездескен қасықтың сабында (ұзындығы 8,5 см, ені 2,3 см) бірнеше жануарлардың суреті өрнектеліп жасалынған.

Біріншісі – тұмсығы ақсып, басы бұрылып жатқан күйдегі қасқыр бейнесі сипатталған. Келесі фигура – басы кері бұрылып, аяғы (табаны) сақина сияқты ойықталған қыран бейнесі, үшіншісі – қасқырдың алдыңғы аяғына тірелетін киіктің мүйізі мен басы өрнектелген. Қасықтың сабының артқы жағынан дәл осы көрініс байқалады. Бұл қасық – «зоологиялық бас қатырғыш» стилінде суреттелген сирек кездесетін үлгі. Оның дәл аналогиясы жоқ, бірақ осы типтес сүйектен жасалған қолданбалы өнер туындылары савромат мәдениетінде жиі кездеседі. Савроматтар үшін сүйек қасық әйел адам жерлеулеріне тиесілі деп саналды. Себебі сүйек қасық әйелдерде бояғыш заттарды ұнтақтауда қолданылды. Бірақ Сынтас қорымының ерлер жерлеуінде жебенің ұштары орналасқан жерден де сүйек қасықтар табылды. Қазіргі таңда қасықтың қорамсақпен бір байланысы болуы мүмкін деген жорамалдар айтылып жүр (Кадырбаев, 1976, с. 152–156).

Сынтастың 1,2 жерлеу орындарынан табылған әскери адамдардың сүйек қаңқаларына зерттеу жұмыстарын жүргізу арқылы бұл қорымның б.з.б. VI–V ғғ. кезеңделетіні анықталды.

Археологиялық деректер бойынша Елек өзенінің сол жағалауы Оңтүстік Оралдағы ежелгі мал шаруашылығымен айналысатын тұрғындардың негізгі қыстауларының бірі болған деп пайымдауға болады.

Қорытындылай келе, отандық ұлттық тарихымыздың, әсіресе, Батыс өлкесінің тарихын бұрын көлеңкеде қалған беттерін ашуда, зерттеуде, тарихшы ғалымдар зерттеулеріне арнайы тоқталып, оны бүгінгі тарих ғылымының жетістіктерімен қайта саралап, бұрын жарық көрмеген мұрағат деректерімен салыстыру, халқымыздың төл шежіресін ғылыми айналымға енгізу – заман талабы. Елімізде археология дамып келе жатқаннан бері Қазақстанның ежелгі тарихының даму кезеңдері, мәдениет тарихы жұртқа танымал болды. Ерте темір дәуіріндегі ескерткіштер мен мәдениеттер де тәуелсіздік жылдарында да Қазақстан археологтарының үнемі назарында болды. Аталмыш өңірде тәуелсіздік алғаннан кейін археологиялық зерттеулердің жандануы «Мәдени мұра», «Ұлы даланың жеті қыры» сияқты мемлекеттік бағдарламалардың қабылдануына байланысты. Осыған орай Орал және Ақтөбе секілді облыс орталықтарында арнайы ғылыми

мекемелердің – археология орталықтарының ашылып жұмыс жасауы зерттеулердің қарқын алуына жол ашты. Ақтөбе облысының пайдалы қазбаларға бай, әрі ыңғайлы орналасуы оның Қазақстан тарихындағы ерте замандардан бастап маңызды рөлге ие болуын көрсете білді.

Граков Б.Н. Пережитки матриархата у сарматов // ВДИ. 1947. №3. С.100–121.

Грязнов М.П. Погребения бронзовой эпохи в Западном Казахстане // Казах. Л., 1927. Вып. 2. С. 172–219.

Гуцалов С.Ю. Древние кочевники Южного Приуралья VII–I вв. до н.э. Уральск, 2004. 136 с.

Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж.К. Захоронение воинов савроматского времени на левобережье р. Илек // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата, 1976. 142 с.

Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж.К. Материалы раскопок могильника Бесоба // Археологические исследования в Отраре. Алма-Ата, 1977. – 143 с.

Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов. М., 1961. – 161 с.

Смирнов К.Ф. Савроматы. М., 1964. 162 с.

Смирнов К.Ф. Сарматы на Илеке. М., 1975. 176 с.

Сорокин В.С. Археологические памятники северо-западной части Актюбинской области // КСИИМК. 1958. Вып. 71. – С. 78–85.

Утубаев Ж.Р., Суюндикова М.К.
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты
Алматы қ., Қазақстан

КЕРАМИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ БАБИШМУЛЛИНСКОГО ОАЗИСА (по раскопам 2018 года)

В результате исследований в 2018 году на территории Бабиш-муллинского оазиса удалось получить весьма интересный археологический материал, выявленный при исследовании объектов: Бабиш-Мулла 7 (раскоп 2) – гончарное поселение; Бабиш-Мулла 8 – святилище. Из них гончарное поселение имеет два культурных слоя.

На поселении (Бабиш-Мулла 7) были продолжены исследования на раскопе 2 (гончарная мастерская №1). В прошлом году в юго-западной части раскопа были выявлены, как тогда предполагалось, стены помещения раннего периода, возможно, предшествовавшего периоду строительства здесь горнов и организации гончарной мастерской. В этом году работы на этом участке раскопа проводились с целью выявить и определить по возможности планировку и функциональное назначение помещений раннего периода. Для этого площадь раскопа в западной части была немного расширена.

В результате проведенных раскопок были выявлены контуры двух помещений, которые предварительно были отнесены к раннему периоду. Кроме того, была уточнена стратиграфическая ситуация в этой части раскопа.

На Бабиш-Мулла 8 были начаты раскопки на новом, ранее не исследовавшемся объекте. Первоначально при визуальном осмотре памятника было высказано предположение о том, что это укрепленная усадьба, расположенная в ближайшей округе Бабиш-Мулла 1, приблизительно в 200-250 м к югу от внешней крепостной стены городища. До раскопок в рельефе четко прослеживались центральное здание и участки внешней стены на некотором расстоянии от него. В ходе раскопок объекта Бабиш-Мулла 8 не обнаружено каких-либо артефактов, по которым можно было судить о функциональном

назначении памятника. С определенной долей уверенности можно говорить, что центральное здание было нежилым.

На комплексе были обнаружены разные категории археологического материала, среди которых наиболее массовый материал – керамика, изделия из кости, природного камня. Некоторые находки имеют хорошую сохранность, особенно изделия из кости, камня. Основная часть керамики представлена во фрагментированном состоянии, целостность утеряна практически у всех предметов из обожженной глины.

В ходе изучения археологических находок в лабораторных условиях были поставлены задачи:

- проведение статических данных по каждому виду археологических находок;
- создание надлежащих условий для хранения предметов;
- обрисовка каждой единицы индивидуальных находок и наиболее показательных фрагментов керамики, несущих определенную информацию;
- составление фотоматериала;
- описание керамического материала по технике и способам изготовления, с определением состава формовочной массы, качества обжига, наличия поверхностной обработки (ангобирование, лощение, орнаментация);
- классификация керамики по функциональному назначению и определение категорий керамических предметов.

Вышеперечисленные задачи являются этапами изучения ремесленного производства населения Бабишмуллинского оазиса. Массовым археологическим материалом на данном памятнике является, безусловно, керамика, что говорит о существовании керамического ремесла в период бытования городища. Наряду с керамикой обнаружены костяные изделия, причем в качестве сырья взяты не только кости домашних животных – КРС и МРС, но и кости диких животных.

Выявленный керамический материал показал представленные ниже предварительные результаты.

За основу описания керамического материала была взята классификационная система описания керамических изделий, формовка, обработка поверхности, орнаментация, качество обжига, морфоло-

гия, форма. Состав формовочных масс керамики был определен по излому черепка визуальным способом.

Анализ керамического материала. Керамика Бабишмуллинского оазиса изготовлена круговым и лепным способами. В процентном соотношении преобладают фрагменты первого типа изготовления. Цвет черепков различный: темно-коричневый, кирпично-красный, темно-красный, есть большое количество черепков черного цвета. Внешняя поверхность большей части керамики покрыта ангобом. Орнаментация на керамике присутствует в нескольких вариантах. Степень и качество обжига керамики также различны: гончарные – полного обжига, лепные – неполного обжига. В коллекции находок комплекса Бабиш-Мулла представлены различные категории керамических изделий, которые ранее встречаются на городищах Чирикрат и Баланды. Это разные категории посуды: тарная посуда (хумы, хумчи, фляги); столовая посуда (кувшины, миски, чаши, блюда); кухонная посуда (горшки, кувшины, сковороды-жаровни), изделия домашнего быта: пряслица, терочки, оселок.

Тарная посуда. Хумы. Среди керамики четко фиксируются фрагменты венчиков и тулова хумов. Гончарный круг, горновой обжиг диаметром 30-42 см. Толщина стенок посуды колеблется от 1,2 до 1,8 см. Глина с примесью небольшого количества гипса и мелкозернистого шамота.

Есть два типа:

1) венчик прямой, незначительно отогнутый наружу, горшкообразный, плоскодонный. Тесто серое, плотное, хорошо промешанное, ангобировано темно-коричневой краской.

2) венчик отогнут наружу, т-образное сечение, без шейки, плечи покаты, тесто красноглиняное, плотное, хорошо промешанное. Поверхность покрыта темно-красным ангобом. Подобная форма довольно широко представлена в комплексах Чирик-Рабатской археологической культуры (Вайнберг, Левина, 1993, с. 64 -65).

Хумчи зафиксированы во фрагментированном состоянии. Эти сосуды изготавливались на гончарном круге. Диаметр венчика 16-20 см. Тулово, переходящее к венчику, венчик отогнут наружу, округлое сечение, нет шейки, плечи покаты. Тесто красное и серое, плотное, хорошо промешанное, поверхность покрыта темно-корич-

невым и темно-красным ангобом. Глина со сравнительно небольшим количеством примесей, в основном это небольшое количество пережженного гипса и мелкоотделенного шамота. Керамика этой группы обжигалась в горне. Об этом красноречиво свидетельствует качество черепка – он плотный, и прежде всего цвет черепка – красно-оранжевый или красно-коричневый, иногда светло-коричневый.

Фляги – это один из интересных видов тарной керамической посуды. Станковый обжиг горновой, диаметр 10-13 см, полусферический, с уплощенным боком, венчик отогнут наружу, округлый в сечении, узкогорлый. Тесто красное, плотное, хорошо promешанное, поверхность покрыта темно-красным ангобом.

Аналогичные керамическим флягам по форме, они сближаются с флягами, найденными на памятниках Хорезма и городище Чирик-Рабат (Болелов, Утубаев, 2017, с. 20-35).

Столовая посуда. Миски. Сосуды изготавливались на гончарном круге, диаметр 20-24 см, обжиг горновой. Тесто красное, плотное, хорошо promешанное. Покрыто темно-коричневым и темно-красным ангобом. Есть два типа:

1) кольцевой поддон миски, венчик широкий, прямой, отогнут наружу. Поверхность хорошо залощена.

2) венчик вогнут внутрь, округлый, с ровным бережком.

Такие миски были найдены на ранее проведенных раскопках на городище Бабиш-Мулла в 1957-60 годах. Они находят полные аналогии в керамических комплексах южной Туркмении V-II вв. до н.э. (Массон, 1959, Табл. XI,1: XII, 6). Некоторые типы мисок аналогичны распространенным в Хорезме в кангуйский период (Воробьева, 1959, с. 316. Табл. III. 10-16, 26, 27).

Кувшины. Гончарный круг. Горновой обжиг. Встречается несколько видов. Узкогорлые, горловина цилиндрической формы, округлые в сечении, плечи покатые, венчики отогнуты наружу, тулова широкие и овальные, плоскодонные. Есть кувшины с петлевидной ручкой. Диаметр венчиков 10-15 см. Тесто всех типов серое, красное и коричневое, хорошо promешанное и плотное. Поверхности ангобированы темно-коричневой, темно-красной и светло-коричневой краской. Их можно сравнить с сосудами, известными из материалов бактрийских и хорезмийских памятников IV-II вв. до н.э. (Вайнберг, 2004, с. 106).

Чаши. Сосуды изготавливались на гончарном круге. Горновой обжиг. Глубокие, диаметр 18-20 см. Толщина стенки 0,5-1 см. Есть два типа:

1) Венчик слегка отогнут наружу, с маленьким круглым в сечении туловом сосуда, расширяющимся до середины. Поверхность хорошо отполирована.

2) Стенки выпуклые, расширяющиеся от донца к прямому венчику. У всех сосудов тесто красное и коричневое, хорошо промешанное и плотное. Ангобированы темно-коричневой и темно-красной краской. Сосуды таких видов были найдены на ранее проведенных раскопках городища Бабиш-Мулла в 1957-60 годах (Болелов, 2016, с. 37).

Блюдца. Станковые, обжиг горновой. Диаметр 30-34 см. Толщина стенки 0,5-1 см. Венчик вогнутый внутрь, утолщенный край, ровный. Тесто красное, хорошо промешанное. Ангобировано темно-коричневой краской. Аналогичны некоторым формам столовой посуды, широко представленным в керамических комплексах эллинистического периода южных областей Средней Азии. Такие сосуды встречаются в слоях III – первой половины II в. до н.э. в Северной Бактрии (Пидаев, 1987, с. 88-89).

Кухонная посуда. Кухонные сосуды ручной лепки. Глина с примесью большого количества шамота и мелко толченой дресвы, с наличием на поверхности следов нагара и копоти. В литературе посуда этой группы часто называется жаростойкой, так как из-за большого количества примесей она не трескается под воздействием больших температур. Лощение и ангоб на поверхности не прослеживаются. На некоторых фрагментах фиксируются сквозные отверстия – следы ремонта посуды.

Кухонная посуда вся некачественного обжига, о чем говорит четко прослеживаемая трех-, двухцветность в изломе черепка. На изломе всех фрагментов кухонной посуды прослеживается тонкий слой светло-желтого, кирпично-красного, а в центральной части серого, темно-серого цвета.

Горшки. Диаметр 12-25 см, толщина стенки 1-1,8 см. Обжиг коловый. Венчик прямой, незначительно отогнутый наружу, округлый в сечении, тулово овальной формы. Под венчиком есть ремонтные отверстия. Тесто черное, плохо промешанное. На поверхности есть следы нагара.

Жаровни на комплексе Бабиш-Мулла фиксируются в небольшом количестве, представлены фрагментами стенок и придонной части. Диаметр 26-41 см. Толщина стенок сковородок колеблется от 1,3 см до 1 см. Эта посуда изготовлена исключительно ручной лепкой.

Костровой обжиг. Глина с примесью мелкотолченой керамики, шамот; мелкотолченный камень, чаще всего это кварцит (белые частицы), иногда гипс. Плоскодонная, с прямыми стенками, округлая в сечении. Тесто красное или черное, слабо промешанное, поверхность неровно заглажена. Аналоги этих сосудов мы находим в материалах чирикратской культуры (Толстов, 1963. С. 391).

Кувшины. Высота 13 см, диаметр венчика 9 см, диаметр дна 10 см. Венчик отогнут наружу, округлый в сечении, с яйцевидным туловом. Тесто черного цвета. Глина с примесью мелкого гипса. Равномерный обжиг.

В результате исследований 2018 года обнаруженную керамику раскопок комплекса Бабиш-Мулла по функциональному назначению можно разделить на следующие группы посуды:

- 1 – тарная – хумы, хумчи, фляги;
- 2 – столовая – кувшины, миски, чаши, блюдцы;
- 3 – кухонная – горшок, кувшин, жаровни;
- 4 – предметы быта – пряслица, терочник, оселок.

Хронологическая характеристика керамики на комплексе, прослеживаемая на материалах раскопа, аналогична керамике на памятниках Хорезма, Бактрии и на городищах Чирик-Рабат. Это преимущественно хумы, хумчи, фляги, кувшины, миски, чаши, блюдцы, горшки, сковороды-жаровни.

Изделия домашнего быта: терочники квадратной и круглой формы. Размеры: высота 4-4,5 см, диаметр 7-12 см. Цвет естественный светло-коричневый, серый и коричневый. Рабочая часть с четырех, двух и одной стороны. Возможно, использовали для измельчения органических веществ.

Оселок. Овальной формы. Размеры: длина 39 см, ширина 15 см, толщина 0,5-1,5 см. Цвет серый. Рабочая часть вогнутая.

Они изготовлялись из обработки кварцита. Большинство из них найдено на поселении Бабиш-Мулла 7, Инкар кала и поселении Баландах. По мнению С.П. Толстова, часть кварцитовых сколов ис-

пользовалась в качестве простейших орудий домашнего производства (Толстов, 1962, с. 156-157. Рис. 87).

Пряслицы. О развитии ткачества свидетельствуют многочисленные находки пряслиц на комплексе Бабиш-Мулла. Преобладают керамические лепные пряслица или выточенные из черепков гончарной посуды округлой формы. Размеры: диаметр 3-4 см, толщина 5-7 мм. В середине имеется сквозное отверстие диаметром 0,8-1 см. Цвет светло-коричневый и коричневый. Есть следы темно-коричневого ангоба.

Рис. 1. Поселение Бабиш 7, раскоп-2. Общий показатель изготовления по технологии, верхний слой

Рис. 2. Бабиш 7, раскоп-2. Разделено по типам

Рис. 3. Поселение Бабиш 7, раскоп-2. Общий показатель изготовления по технологии, нижний слой

Рис. 4. Бабиш 7, раскоп-2. Разделено по типам

Рис. 5. Бабиш 8 (святителище). Общий показатель изготовления по технологии

Рис. 6. Бабиш 8 (святителище). Разделено по типам

Таким образом, керамический материал комплекса Бабиш-Мулла аналогичен керамике памятников Хорезма, Бактрии и Чирикратской культуры.

Болелов С.Б. К вопросу о формировании ранней земледельческой культуры в низовьях Амударьи. // SCRIPTA ANTICA. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры. Том V. М., 2016. С. 13-49.

Болелов С.Б., Утубаев Ж.Р. Поселение гончаров Бабиш-Мулла 7 в низовьях Сырдарьи (раскопки 2015 года). // КСИА, вып. 248, М., 2017. С. 20-35.

Вайнберг Б. И. Левина Л.М. Чирикратская культура. – Низовья Сырдарьи в древности. Вып. I. М., 1993. 130 с.

Воробьева М.Г. Керамика Хорезма античного периода. Керамика Хорезма // ТХАЭЭ. Т. IV / Под. ред. С.П. Толстов. М., 1959. 398 с.

Калалы-гыр 2. Культовый центр в Древнем Хорезме IV-II вв. до н.э. / Отв. ред. Б.И. Вайнберг. М.: Вост. лит. 2004. 286 с.

Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. МИА, №73. М.-Л., 1959. 216 с.

Пидаев Ш.Р. Стратиграфия городища Старого Термеза в свете новых раскопок. // Городская культура Бактрии-Тохаристана и Согда. Ташкент, 1987. С. 88-89.

Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта / Отв. ред. Ю.А. Рапопорт. М., 1962. 321 с.

Толстов С.П., Жданко Т.А., Итина М.А. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1958-1960 гг. // Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958-1961 гг. I. Памятники первобытного и античного времени. МХЭ, вып. 6 / Под ред. С.П. Толстов. М., 1963. С. 3-91.

КӨНЕ ДӘУІРДЕГІ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ МЕН АҢШЫЛЫҚТЫҢ МАҢЫЗЫ (остеологиялық материалдар негізінде)

Кең байтақ қазақ даласының өзі мал шаруашылығының дамуына зор әсер етті. Жабайы жануарларды аулау оларды қолға үйрету маңызды кәсіпке айналды. Жануарларды қолға үйрету көпшілік зерттеушілердің пікірінше (Цалкин, 1970) Азия және Африка құрлықтарын мекендеген халықтардан басталды. Оңтүстік Шығыс Еуропада ертедегі үй жануарлары біздің заманымызға дейінгі 5-ші мыңжылдықтың екінші жартысымен 4-ші мыңжылдықтың бірінші жартысынан белгілі. Ал кейбір зерттеушілер (Крайнев, 1960) Шығыс Еуропаны Қырымды мекендеген тайпалардың мезолит, тіпті палеолит заманында да кейбір үй жануарларын ұстағанын айтады. Бірақ сүйектер табылған «мәдени» қабаттардың стратиграфиялық дұрыс негізделуі туралы көп күмән бар, себебі археологиялық қазба кезінде маман стратиграф болмағандықтан топырақ қабаттарының жасы көбінесе дұрыс анықталып жазылмайды. Қазақстан жерінде зерттелген орта ғасырға жататын археологиялық қазбалардың бәрінде дерлік үй жануарларының сүйектері кездеседі (Марғұлан, Акишев, Кадырбаев, Оразбаев, 1966; Ахинжанов, Макарова, Нурумов, 1992; Нурумов Т.Н., Макарова Л.А. 1988.). Бірақ олар туралы жүйелі зерттеулер жасалған ақпараттар жоқ, сондықтан Қазақстанда үй жануарларының жалпы пайда болу мерзімдерін, олардың сандық, сапалық қортындыларын анықтап айту қиын.

Әр алқаптың өзіне тән бейімделген жабайы жануарлары сияқты, үй жануарларында сол мекендеген алқабына сай өсіріп пайдаланған. Қазақстан жерінде төрт түлік малдың бәрін ұстауға қолайлы аймақтар көп. Оның ішінде жылқы малын ұстау қай жағынан болсада пайдалы болды, оның етін тамаққа пайдаланса, сүтін су-сынға, ал күшін көлік ретінде, әсіресе жазық далада таптырмайтын

көлік болды, аңшылыққа болсын адамның аяғын ұзартатын негізгі көмекшісі болды. Жайлымы көп далалы алқаптарда ұсақ малдарды ұстау, өсіру өте тиімді болды, олар қолында тұрған дайын ет тағамдарына айналды. Ірі қара (сиыр малдары) сүт тағамдарының негізгі көзі болды, ал түйелер негізінде көлік үшін, сүті сусынға пайдаланылды. Археологиялық қазбалардан табылған орта ғасырларда қазақ даласында өз уақытына сай қалалар, ондағы дамыған өнеркәсіптер болсада мал шаруашылығы қазақ халқының көпшілігінің тұрмысында бірінші орында қала берді. Миллиондаған жылдар бойы жан дүниенің дамуындағыдай адам баласының да тіршілік етуі, дамуы тікелей сырт ортаға бейімделуіне байланысты. Сондықтан ертедегі қазақ халқын тұрмыстық бейімделуіне байланысты екіге бөлуге болады: өнеркәсіппен шұғылданған отырықшы қала тұрғындары және мал шаруашылығымен айналысқан көшпелі дала тұрғындары. Олардың сандарын пайыздап мөлшерлеу қиын, себебі қала тұрғындары тығыздығымен (бір қала аумағында жиі орналасуымен) басым болса, дала тұрғындары сирек болсада үлкен алқапта көп орналасуымен басым. Дала тұрғындарының мал басы көбейген сайын жайылымдар тапталып бір жерде тұру мүмкін болмады, сондықтан қыста қыстауға, жазда жайлауға көшу әдетке айналды. Қазіргі кезге дейін жалғасып келе жатқан қазақ халқының кейбір тұрмыстық әдет ғұрыптар сол орта заманнан бастап қалыптасқан. Археологиялық қазбалар, негізінен әрбір ғасырлардағы қалаларда өркендеген халық тұрмыстарын ондағы қазақ қол өнер шеберлерінің, өнеркәсіптің даму деңгейлерін көрсетсе, дала тұрғындарының тұрмыстары туралы материалдар аз. Олардан мал мүліктері туралыда толық ақпарат алу қиын, себебі мал сүйектерінің өзі қаладығыдай күресін шұңқырларға көмілмесе жер бетінде жатқан сүйек бірнеше жылда шіріп күлге айналып кетеді. Кішігірім қыстаулардың өзінің де сақталуы неғайбыл, далалы жерлердегі қыстау мандарын көбінесе сақталған жерлеу орындарынан анықтауға болады. Далалы жерлердегі тұрғындардың тұрмыс жағдайларын көп таралған әдет-ғұрып, тұрмыстық қажеттіліктер, қол өнерлері және діни салттарын жерленген жердегі материалдар оның ішінде мал сүйектерінен жасалған заттарды байқауымызға болады. Кейбір қолданысқа көп таралған әсіресе мал сүйектерінен жасалған зат-

тар қала тұрғындарынан да көреміз, олар тұрмыстық қажет заттар және ойын үшін қолданылған заттар. Мысалы: ұсақ малдың мүйізінен жасалған пышақтың сабы көп кездеседі, ірі қараның мүйізінен жасалған ұршықтың тасы, жылқының жіліншігінен жасалған тоқуға арналған біз, ұсақ малдың жілігінен жасалған, кішкене баланы бесікке бөлегенде зәр өткізуге арналған, шүмек, ұсақ малдың жауырынын бақсы-балгерлер жору үшін қолданған, ұсақ малдың асықтарымен ойнайтын көптеген ойындар болған, кейбір ойындарға ірі қараның асықтарымен бақай сүйектерінде қолданылған, тобық жасыру сықты неше түрлі халық арасында тараған ойындары болған, сүйектерден басқада көптеген тұрмыстық заттар жасалына-тын болған. Адамдарды жерлеген кезде кейбір жердің салттары бойынша мал сүйектері, кейде ыдыс аяқ, ер-тұрмандарымен тұтас малдар (жылқы малдары) коса қойылғаны да табылды. Сонымен қазақ халқының тұрмысымен әдет-ғұрыптарының бәрінде мал сүйектері жиі кездеседі. Сырмақ, түскиіз, басқада қолдан тоқылатын бұйымдарға салынатын Қазақтың қошқар мүйіз оюлары және алтын мен күмістен жасалған әшекей бұйымдарының бәрінде малдардың бейнелерінің болуы адамдардың үй жануарларымен тығыз байланысын көрсетеді. Қазіргі кезде археологиялық қазбалардан шығып жатқан өркениет материалдары Қазақ халқының ерте замандағы тұрмыс жағдайларын, тарихын, бізге беймәлім болған дамыған өнеркәсібін зерттеп білуге мүмкіндік береді, сонымен қатар мал шаруашылығының қай жер, қай кезеңдердегі дамуынан мағлұмат аламыз. Сонымен қатар археологиялық қазбалардан табылған жабайы аң сүйектері аңшылықтың да жақсы дамығанын көрсетеді. Жабайы аңдардың ішінде көп кездесетіні түлкі, қасқыр, архар, таутеке, бөкен, құлан тағы басқалар.

Төменде Сырдария алқабында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде орта ғасырларда осы жерлерді мекендеген адамдардың тұрмысында пайдаланған үй және аңшылықпен табылған жабайы жануарлары туралы мәліметтер береміз. Шірік-Рабат археологиялық экспедициясының 2018 жылғы зерттеу маусымында жүргізіген археологиялық қазба жұмысы барысында жануарлардың 144сүйегі (33 бас) шыққан (Кесте 1).

Кесте 1. Жануар сүйектерінің сандық құрамы

Жануар түрі	Сүйектер саны	Сүйек саны (%)
Ешкі – Capra	68/13	47,2
Қой – Ovis	41/11	28,4
Ірі қара – Bos taurus	24/5	16,6
Жылқы – Equus caballus	9/2	6,2
Құс – Aves	1/1	0,6
Түлкі – Vulpes	1/1	0,6
Жалпы	144	100

Бәбіш Молда-1. Үлкен үйдің солтүстік-батысынан жалпы саны 42 дана жануар сүйегі табылған. Оның ішінде ірі қараға – 5 (2 бас); жылқыға – 8 (1 бас); ешкіге – 29 (5 бас) дана сүйек тиесілі (Кесте 2).

Кесте 2. Бәбіш Молда-1. Үлкен үй. Солтүстік-батыс

№	Сүйек түрлері	Атаулары	Ірі қара	Жылқы	Ешкі
1	Мүйіз	cornibus			1
2	Бас сүйек	cranium			1
3	Жоғарғы жақ сүйек	maxilla			2
4	Төменгі жақ сүйек	mandibular		2	2
5	Эпистрофей	Helophilus	1		
6	Омыртқа	vertebra			8
7	Жауырын	scapula		3	1
8	Токпан жілік	humerus			2
9	Кәрі жілік	radius	1		1
10	Қабырға	costa			5
11	Жамбас	os coxae		2	3
12	Асықты жілік	tibia		1	3
13	Білезік, толарсақ сүйегі	ossa (carpi-tarsi)	1		
14	Тұяқ		2		
Сүйектердің жалпы саны			5	8	29
Жануар саны			2	1	5
Барлығы			42		

Бәбіш Молда-8. Жоғарғы қабаттан жалпы саны 70 дана жануар сүйегі табылған. Оның ішінде ірі қараға – 13 (2 бас), қойға – 24 (5 бас), ешкіге – 31 (7 бас), жылқыға – 1 (1 бас) және құсқа – 1 (1 бас) дана сүйек тиесілі (Кесте 3).

Кесте 3. Бәбіш Молда-8. Жоғарғы қабат

№	Сүйек түрлері	Атаулары	Ірі қара	Қой	Ешкі	Жылқы	Құс
1	Мүйіз	cornibus		1			
2	Бас сүйек	cranium			1		
3	Жоғарғы жақ	maxilla		2			
4	Азу тіс	molares	2	1			
5	Төменгі жақ	mandibular	1	3			
6	Омыртқа	vertebra	1	2	2		
7	Жауырын	scapula		1			
8	Тоқпан жілік	humerus		3			1
9	Кәрі жілік	radius	1	3			
10	Метаподия	ossa metacarpī	1				
11	Қабырға	costa	2	1	1		
12	Жамбас	os coxae		1	4		
13	Ортан жілік	femur		1	1		
14	Асықты жілік	tibia		3	3		
15	Асық	talus	1	2	2		
16	Өкше сүйегі	calcaneus	1		1		
17	Ортаңғы сүйек	os centralis	2				
18	Белгісіз сүйек				15		
19	Екінші фаланга		1		1	1	
Сүйектердің жалпы саны			13	24	31	1	1
Жануар саны			2	5	7	1	1
Барлығы			70				

Бәбіш Молда-1. Үлкен үйдің солтүстік-батысында, жоғарғы қабаттан жалпы саны 32 дана жануар сүйегі табылған. Оның ішінде ірі қараға – 6 (1 бас), қойға – 8 (1 бас), ешкіге – 17 (6 бас) және түлкіге – 1 (1 бас) дана сүйек тиесілі (Кесте 4).

Кесте 4. Бәбіш Молда-1. Үлкен үй. Солтүстік-батыс. Жоғарғы қабат.

№	Сүйек түрлері	Атаулары	Ірі қара	Ешкі	Қой	Түлкі
1	Мүйіз	cornibus			1	
2	Бас сүйек	cranium		1		
3	Жоғарғы жақ сүйек	maxilla			1	
4	Азу тіс	dentes molares	2		1	
5	Төменгі жақ сүйек	mandibular	1		2	1
6	Омыртқа	vertebra	1	2		
7	Тоқпан жілік	humerus			3	
8	Кәрі жілік	radius			2	
9	Қабырға	costa	1	1		
10	Жамбас	os coxae		1	1	
11	Ортан жілік	femur			1	
12	Асықты жілік	tibia			3	
13	Асық	talus		1	2	
14	Өкше сүйегі	calcaneus		1		
15	Екінші фаланга (орта)	phalange	1	1		
Сүйектердің жалпы саны			6	8	17	1
Жануар саны			1	1	6	1
Барлығы			32			

Остеологиялық материалдардың басым бөлігінің сақталуы бір типке жатады. Отта күйгендері жоғарғы қабаттан табылған сүйектерде кездеседі. Оның ішіндеқойдың жауырыны және тоқпан жіліктің басы (2 дана). Жыртқыш аңдардың тісінің ізі түскен сүйектер

кездеспейді. Сүйектердің бөлшектену тәсілдері әртүрлі. Ірі сүйектер, оның ішінде жылқының төменгі жақ сүйектері ортасынан бөлшектенген, тістері қағылмаған. Ұсақ жануарлардың жақтары бүтін және тістері сақталған. Бірақ, төменгі жақ сүйектердің барлығы да орталық жігі арқылы ажыратылған. Қабырғалар кейде бүтін күйінде де кездеседі, көп жағдайда бөлшектенген. Сүтқоректі жануарларға тиесілі барлық сүйектер (түлкіге тиесілі сүйекті қоспағанда) тағамдық мақсатта қолданылған. Бөлшектену индекстері (сүйектердің ыдысқа сыйымдылығы) $10 \times 10 \times 10$ см-ден $30 \times 30 \times 30$ см-ге дейінгі аралықта ауытқиды. Үй жануарларының арасында түлкі сүйегінің кездесуін нақты айту қиын. Кездейсоқнемесе аңшылық кәсіптің әсерінен қалуы да ықтимал. Құстың сүйегі нақты қандай түрге жататыны анықталу үстінде. Біздің ойымызша жеке сүйек ретінде жабайы құс болуын жоққа шығармайды. Егер үй құс болып, тағам ретінде пайдаланылса, басқа сүйектері кездесетіні анық. Сүйек материалдар негізінде жануар түрлеріне талдау барысында, тағам рационьнда етті көп пайдаланғанын көреміз. Табынның негізін ешкі және қой құраса (жалпы – уақ мал), екінші орында ірі қара, одан кейінгі орында жылқы. Ірі қара малды етті-сүтті бағытта да пайданған. Үй малдарының ішінде уақ мал, оның ішінде ешкінің көп кездесуі қызық жағдай болып отыр. Ешкі сүйегінің қой сүйегіне қарағанда басымдыққа ие болуына қатысты нақты тұжырым айта алмаймыз. Бізге белгісіз ғұрыппен байланысты санын арттырған құрбандық малы болуы да ықтимал. Әзірге бұл сұрақты ашық күйінде қалдырамыз.

Ахинжанов С.М., Макарова Л.А., Нурумов Т.Н. К истории скотоводства и охоты в Казахстане. Алма-Ата. 1992. 218 с.

Крайнов Д.А. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации по-слепалеолитических культур Крыма. МИА, № 91, 1960.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата. 1966. 436 с.

Нурумов Т.Н., Макарова Л.А. Домашние и дикие животные эпохи неолита и бронзы Центрального и Северного Казахстана (остеологический обзор к проблеме древнего скотоводства и охоты) // Проблемы палеоэкономики Казахстана по археологическим данным. Алма-Ата. 1988.

Цалкин В.И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. М. Наука 1970. 280 с.

К ВОПРОСУ ОБ ИЗВАЯНИЯХ С СОСУДОМ В ОБЕИХ РУКАХ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ СКУЛЬПТУРЕ ТУВЫ

Среди средневековых изваяний Тувы, воспроизводящих человеческую фигуру по пояс, различаются изображения человека с сосудом в одной руке (с оружием или без оружия) и с сосудом в обеих руках. Кроме положения рук такие изваяния отличаются реалиями (головной убор, прическа, поясные наборы и др.).

Изваяния с сосудом в обеих руках, обнаруженные в Юго-Западной Туве, были выделены Л.Р. Кызласовым в особую группу памятников уйгурского периода и датированы VIII–IX вв. (Кызласов, 1979, с. 198). Однако не все исследователи согласились с мнением Р.Р. Кызласова. Так, Д.Г. Савинов предположил, что изваяния с сосудом в обеих руках могли устанавливаться в то же время, что и изваяния с сосудом в одной руке и оружием. Согласно Д.Г. Савинову, такие изваяния могли изображать чиновников (Савинов, 1984, с. 74).

Л.Р. Кызласов подчеркнул, что специфическими признаками тувинских изваяний с сосудом в обеих руках являются тщательность изготовления, изображение особых головных уборов, причесок, поясной гарнитуры (Кызласов, 1979, с. 198). Именно этими признаками, по мнению Л. Р. Кызласова, изваяния уйгурского периода Тувы отличаются от семиреченских изваяний с сосудом в обеих руках (Там же). Вопрос о распространении такого элемента композиции средневековых изваяний, как сосуд, поддерживаемый обеими руками на уровне живота, рассмотрела Л.Н. Ермоленко. Она отметила, что изваяния с сосудом в обеих руках, кроме Семиречья, известны в Центральном и Восточном Казахстане, на Монгольском Алтае, единичные экземпляры обнаружены в Хангае, Горном Алтае и Сынцзяне; рассматриваемый композиционный элемент типичен для скульптуры восточноевропейских степей (Ермоленко, 2002; с. 188–190; 2004, с. 34).

Остановимся на характеристике известных до сих пор изваяний уйгурского периода Тувы. Л. А. Евтюхова в обобщающей работе по изваяниям Центральной Азии проанализировала не менее 18 таких изваяний (Евтюхова, 1952, рис. 20, 21, 23, 1, 24–26, 32, 33–37, 40, 41). Для большинства из них характерно не строго симметричное положение рук. Эту особенность изваяний уйгурского периода Тувы, в частности, отметила Л. Н. Ермоленко (Ермоленко, 2004, с. 45).

Восемь из опубликованных в статье Л.А. Евтюховой изваяний зарисованы исследовательницей, остальные были воспроизведены ею по рисункам из работ других исследователей и из фондов музея г. Кызыл.

Почти все изваяния с сосудом в обеих руках, рассмотренные Л.А. Евтюховой, представляют собой объемную скульптуру. На многих из них показаны характерные для изваяний уйгурского периода реалии: головные уборы типа неглубоких шапок с клапанами (рис. 1,2), прически в виде одной косы (рис. 1, 1, 4, 5), пояса с несколькими привесками (рис. 1, 1,2, 5), сосуды с округлым или овальным туловом, горловиной и поддоном (рис. 1, 1–5). Характерно, что данные изваяния не были найдены в контексте каких-то сооружений. Исключение составляет изваяние из с. Булун, описанное Л.А. Евтюховой под № 40 (Евтюхова, 1952, с. 86, рис. 23, 1) (рис. 1, 3). Оно стояло в центре оградки и было обращено лицом на юг – юго-запад. Л.А. Евтюхова предположила, что изваяние установлено здесь вторично (Евтюхова, 1952, с. 86). Заметим, что на этом изваянии положение рук, поддерживающих сосуд, почти симметричное, а сосуд имеет небольшие размеры.

Следует согласиться с мнением Л.Р. Кызласова о том, что изваяния уйгурского периода Тувы существенно отличаются от изваяний с сосудом в обеих руках на других территориях. Вместе с тем, на наш взгляд, данные тувинские изваяния следует сопоставить с отдельными изваяниями Монгольского Алтая. Кроме положения рук, аналогичны и некоторые характерные реалии: головные уборы с клапанами (рис. 2, 1, 2, 4), сосуды с округлым туловом, горловиной и поддоном (рис. 2, 1–4), пояса с привешенными к ним «ремешками» и другими подвесными предметами (рис. 2, 2, 4). Вместе с тем, отличием некоторых изваяний Монгольского Алтая, аналогичных тувинским, является изображение серег (рис. 2, 1, 3), подобных тем, что вос-

Рис. 1. Изваяния с сосудом в обеих руках из Тувы: 1 – р. Шеми (Евтюхова, 1952, рис. 20); 2 – урочище Чанагаши (Евтюхова, 1952, рис. 25); 3 – р. Барлык (Евтюхова, 1952, рис. 32, 1); 4 – с. Булун (Евтюхова, 1952, рис. 23, 1); 5 – степь Халба (Грач, 1961, рис. 91, 92)

производились на изваяниях древнетюркского времени, тогда как на изваяниях уйгурского периода Тувы украшения не бывают показаны. Характерно, что на изваяниях с сосудом в двух руках с серьгами из Монгольского Алтая не изображен пояс. Д. Баяр и Д. Эрдэнэбаатар при описании рассматриваемых изваяний не приводят информации о наличии возле них каких-то сооружений. Данное обстоятельство тоже сближает их с изваяниями уйгурского периода Тувы.

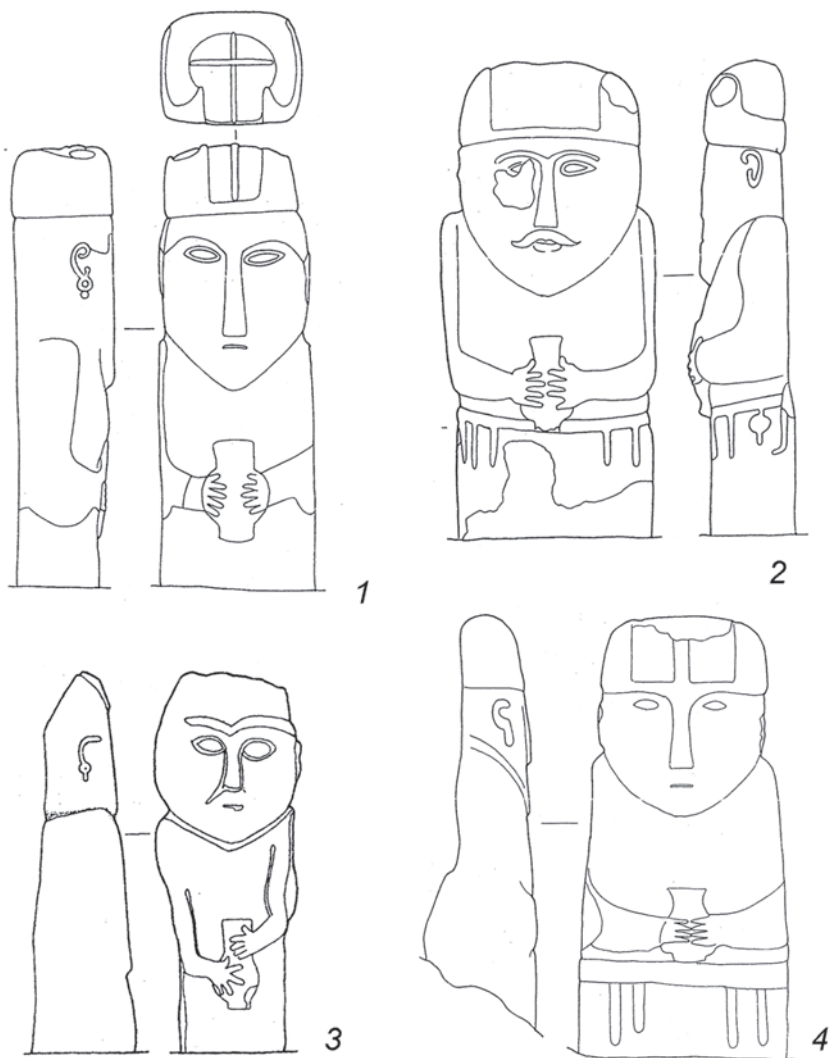

Рис. 2. Изваяния с сосудом в обеих руках из Монгольского Алтая.
 1 – Ногооннур сумын (Баяр, Эрдэнэбаатар, 1999, рис. 42); 2 – Баян-
 нуур сумын (Баяр, Эрдэнэбаатар, 1999, рис. 16); 3 – Баян-Ульгийский
 аймаг (Баяр, Эрдэнэбаатар, 1999, рис. 84); 4 – Сагсай сумын (Баяр,
 Эрдэнэбаатар, 1999, рис. 46)

Своеобразное изваяние с сосудом в обеих руках было открыто в степи Халба А. Д. Грачом (Грач, 1961, с. 51, 52, рис. 91, 92). Оно представляет собой схематическое изображение человека, нанесенное на четырехгранный каменный блок. На поясе изображено несколько привесок. На тыльной стороне рассматриваемого изваяния также, как на нескольких других изваяниях уйгурского периода (Евтюхова, 1952, рис. 20, 23, 1, 33), изображена одна коса. Очевидно, что коса показана в футляре с «кистью» на конце. Такая деталь не была отмечена в других случаях. По данным А. Д. Грача, сооружения возле изваяния не было, хотя вокруг него находилось «некоторое количество мелких обломков горных пород, лежащих в беспорядке» (Грач, 1961, с. 51). Если изваяние было найдено *in situ*, то это могли быть остатки какой-то конструкции.

Таким образом, нами установлено, что достаточно близкую, хотя и не полную, аналогию изваяниям уйгурского периода Тувы как по композиции и реалиям, так и по отсутствию сооружения составляют изваяния Монгольского Алтая.

Баяр Д., Эрдэнэбаатар Д. Каменные изваяния Монгольского Алтая (на монг.) (Выпуск 1). Улан-Батор, 1999. 166 с.

Грач А. Д. Древнетюркские изваяния западной Тувы. М.: Изд-во вост. лит., 1961, 96 с.

Евтюхова Л. А. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии // МИА. 1952. № 24. С. 72–120.

Ермоленко Л. Н. Средневековые каменные изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения). Новосибирск: Изд-во ИАЭ СО РАН, 2004, 132 с.

Ермоленко Л. Н. Древнетюркские изваяния с сосудом в обеих руках // Первобытная археология. Человек и искусство. Сборник научных трудов, посвященный 70-летию со дня рождения Я. А. Шера. Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН. 2002. С. 188–192.

Кызласов Л. Р. Древняя Тува (от палеолита до IX в.). М.: Изд-во МГУ, 1979. 207 с.

Савинов Д. Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. Л.: ЛГУ, 1984. 174 с.

Ақымбек Е.Ш.

*Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, ЖФҚ
Алматы қ., Қазақстан*

Шагирбаев М.С.

*Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, ЖФҚ
Алматы қ., Қазақстан*

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНЫҢ ОҢТҮСТІК-БАТЫС ЖАҒЫНДА ОРНАЛАСҚАН ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРГЕ ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ БАРЛАУ ЖҰМЫСТАРЫ

Алматы облысының әкімшілік-территориялық аумағы көне сауда-керуен жолдарының бойында орналасқандықтан, орта ғасырға тән тарихи ескерткіштер, оның ішінде өзіндік құрылымдық, топографиялық ерекшеліктері бар төрткүлдер жиі кездеседі. Аталған аймақтағы төрткүл тәріздес ескерткіштердің зерттелуі XIX ғ. екінші жартысынан бастау алады.

XIX ғ. 60-шы жылдары вице-губернаторлық қызметте болған Н.А. Абрамов Верный, Қапал өңірлерін аралап, аталған өңір туралы өзінің «Алматы или укрепление Верное с его окрестностями» атты мақаласын жариялаған. Мақалада Верный қаласының сол кездегі саяси-экономикалық жағдайын сипаттаумен қатар, Талғар қаласы туралы аз-кем мәлімет келтірген. Атап айтқанда Талғар қаласының орналасқан жері және жергілікті халық қаланы Тоқтамыс хан кезеңіне жатқызатындығы сөз болады (Абрамов, 1867, с. 255-258).

1855 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторымен бірге Семей, Аягөз, Қапал арқылы Алматыға келген Ш.Ш. Уәлиханов өзінің жүріп өткен жолындағы кездескен тарихи-мәдени ескерткіштер туралы «О киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще» атты мақала жазып, Ұлы жүздің территориясында (негізінен Жетісу жері) жекелеген шаршы пішінді, жан-жағынан топырақ қорғанмен және ормен қоршалған бекінісі бар ескерткіштердің көптеп кездесетінін атап өтеді (Валиханов, 1984, с. 190-197).

1874–1908 жылдар аралығында Верныйда тұрып, түрлі лауазымды қызметтер атқарған Н.Н. Пантусов Жетісу өңірін көп аралап,

көне ескерткіштердің сол кездегі жағдайы туралы маңызды мағлұматтар кешенін қалдырған. Мәселен, Верный бекінісі аумағында орналасқан ортағасырлық ескерткіш қирандысын көне «Алмату» қаласымен баламалайды (Пантусов, 1910, с. 161-168). Н.Н. Пантусовтың бұл пікірін В.В. Бартольд та қолдайды (Бартольд, 1965, с. 470-471).

XIX ғ. 80-ші жылдары Г.В. Фишер Іле өңірін сипаттау кезінде өңделген жерлер мен ортағасырлық ескерткіштер туралы аз-кем мәлімет береді (Фишер, 1884, с. 3-21).

1903 жылы Л.С. Берг Балқашқа құятын Іленің көне сағаларын зерттеу барысында ирригациялық жүйелер мен ортағасырлық бірнеше ескерткіштер туралы дерек қалдырған (Берг, 1960, с. 68-70). Кейін бұл мәліметтер К.М. Байпаковтың зерттеулерімен толығып, бірқатарына археологиялық барлау және қазба жұмыстары жүргізіледі (Байпаков, 2005, с. 24-33).

Кеңес өкіметінің тұсында Алматы облысындағы төрткүлдер туралы мәліметтерді В.Д. Городецкийдің жазбаларынан (Городецкий, ИА. Ф.1, Д.№3) және К. Ходжиковтың еңбегінен (Ходжиков, 1935, с. 49-55) көре аламыз.

XX ғ. 30-шы жылдарының соңында қазіргі Алматы қаласының аумағындағы төрткүлге Қазақстанның Орталық музейі тарапынан (қазбаны жүргізген В.Н. Дублицкий) археологиялық зерттеу жүргізілді (Дублицкий, ИА, Ф.1, д. №162).

1939 жылы А.Н. Бернштам басқарған САЭ (Семиреченская археологическая экспедиция) Алматы қаласының аумағына зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ортағасырлық ескерткіштердің топографиялық жағдайына тоқталған (Бернштам, 1948, с. 79-91).

1964 жылы К.А. Ақышев басқарған САЭ Алматы облысына археологиялық барлау-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде Іле өңірінен бірқатар төрткүлдерді анықтайды (Акишев, 1974, с.23-25).

1966 жылдан бастап соңғы жылдарға дейін К.М. Байпаков Алматы облысындағы төрткүлдерге кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізіп, шамамен 80-нен астам төрткүлдерді анықтап, бірқатарына археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, зерттеу нәтижелерін ғылыми айналымға енгізді (Байпаков, 2005, с. 24-33).

Дегенмен де, соңғы уақыттағы ғылыми-зерттеу әдістерінің заманауи технологиялық негізде жетілуі, бұған дейінгі зерттеу нәтижелеріне

біршама толықтыру енгізуге мүмкін беріп отыр. Сонымен қатар, соңғы жылдары Алматы облысының батыс аймағы, оның ішінде Іленің төменгі ағысына құятын сол жақ салаларына археологиялық барлау жұмыстарының жүргізілуі саябырлап, ортағасырлық ескерткіштерді (төрткүлдерді) зерттеу жұмыстары біршама тоқтап қалды деуге болады. Сондай-ақ, аталған аймақта ауыл шаруашылық жұмыстарының қарқынды жүргізілуі, көп жерлердің жеке шаруа қожалығына айналуы, аталған аймаққа археологиялық барлау жүргізу қажеттігін туғызды. Осы жағдайларды ескере отырып, 2018 жылы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының барлау отряды (Е.Ш. Ақымбек, М.С. Шагирбаев) Алматы облысының батыс аймағына, оның ішінде Ілеге құятын сол жақ ірі салалардың бірі – Күрті өзенінің аңғары, Күрті өзенінің жоғарғы салалары болып табылатын Ақсеңгір, Қастек, Құтырған, Самсы, Тарғап өзендерінің бойына, Іле Алатауының солтүстік беткейіндегі Дегерес, Атжайлау жоталарының солтүстік беткейіне археологиялық барлау жұмыстарын жүргізді. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – ортағасырлық ескерткіштердің арақашықтығын, топографиялық орналасу ерекшеліктерін анықтау, бұрыннан белгілі төрткүлдер туралы мәліметтер базасын толықтыру. Археологиялық барлау жұмыстары 8 ортағасырлық төрткүлге жүргізілді. Төрткүлдер орналасқан жеріндегі елді-мекен атауларымен және жергілікті топонимикалық атауларға негізделіп аталды. Барлау жұмыстары барысында Еңбекші, Итбай, Көкөзек, Самсы, Ақтерек, Архарлы, Беріктас және Жайсаң төрткүлдерінің қазіргі сақталу жағдайы анықталып, бетіндегі материалдар жинап алынды. Бұл жерде Еңбекші, Самсы төрткүлдері бұрыннан белгілі ескерткіштер (Сурет 1-2). Зерттеу жүргізілген төрткүлдер туралы мәліметтер төменде беріліп отыр.

1. Еңбекші төрткүлі. Алматы облысы, Қарасай ауданы, Еңбекші ауылынан солтүстік-батысқа қарай 1,1 км, Шамалған өзенінің бірнеше ұсақ арналары қосылатын жерде орналасқан (Сурет 3). Географиялық координаттары С. 43°14'95.09»; Ш. 76°30'54.06», т.д.б. 803 м. Төрткүлдің бұрыштары дүниенің төрт тарабымен бағыттас. Пішіні тік төртбұрышты. Көлемі 182×175 м болатын төрткүлдің қабырғалары құланды күйінде жақсы сақталған. Қабырғаларының жалпы периметрі – 683 м, ауданы 2,91 га құрайды. Өзен арнасының жағасында табиғи ойыстан басталатын қабырғалары кей жерлер-

де (батыс бұрышы) 7-8 м болса, басқа бөліктерінде 2-3 м биіктікте сақталған. Мұнара іздерінің саны 20. Мұнаралар өзара 30-40 м арақашықтықта орналасқан. Солтүстік-батыстағы ОБ-СШ бағыттағы қабырға мен оңтүстік-шығыстағы ОБ-СШ бағыттағы қабырғалардың тура ортасындағы екі мұнара арасы 4 м құрайды. Әрі осы екі мұнарадан сыртқа қарай біршама биік көтерілген жал топырақ байқалады. Біздің ойымызша бұл төрткүлге кіретін қақпа алдындағы жол болса керек. Ескерткіштің қабырғалары жақсы сақталғанымен оңтүстік-батыс бөліктегі СБ-ОШ бағыттағы және оған қарама-қарсы солтүстік-шығыс бөліктегі СБ-ОШ бағыттағы қабырғаның ортасын техникамен бұзып, ені 10 м болатын қақпа тәріздес етіп ашқан. Төрткүлдің қабырғаларының биік болуына байланысты ішкі бөлігіне ірі мал бордақылайтын қора салынған. Өкінішке орай құрылыс салу кезінде цемент-бетондар қолданылып, төрткүлдің беткі қабаты толықтай бұзылған.

Төрткүлдің бетінен және шаруашылық аймағынан жалпы саны 87 дана керамика сынығы және 4 дана жануар сүйегі жинап алынды. Оның ішінде 51 дана құмыра немесе басқа да сұйықтық құюға арналған ыдыс сынықтары, яғни асханалық ыдыстар. Қалған 36 дана қазан сынықтары яғни ас үйлік ыдыстар. Шарықта жасалғаны 26 дана, қалған 61 дана қолмен жапсырылып жасалған. Құмыра сынықтары өз ішінде 4-ке бөлінеді (Сурет 9).

Ыдыс мойындары 3 дана. Барлығы қолмен жапсырылып жасалған. Отта күйдірілуі сапалы емес. Жасалу тәсілдері бір-біріне ұқсағанымен, құрамы, өрнектері және өлшемдері бойынша айырмашылықтары бар. Құмыраның бойынан ішке қарай ие отырып, мойын тұсына жеткенде бірден жоғары көтерілген. Өрнектері ыдыстың мойнына көлденең бірнеше қатар сызық түсіріп, содан төмен қарай перпендикуляр түсірілген. Өрнексіз ыдыс мойынында ернеу сақталған. Өте дөрекі жасалған ыдыстың ернеуі тік шығарылып, сыртқа аз ғана қайтарылып аяқталған.

Тұтқалар саны 4 дана. Барлығы сынық күйінде сақталған. Қолмен дөрекі жасалған. Ыдыс мойнына жалғасатын жерлерінен бөлінген. Жасалу тәсілі ыдыстың мойынан тік шығарылып, 3-5 см аралығында төмен қарай иіледі. Жалпақтығы 4,3 см, қалыңдығы 1,7-1,9 см құрайды. Құрамы саз және құмнан тұратын тұтқалар отта сапалы

күйдірілген. Бір тұтқа саптыаяққа тиесілі. Екі шетіндегі қабырғаға жалғасатын бөлігі сынып жоғалған. Құрамына майда құм араластырып жасалған тұтқаның қалыңдығы 1,6 см, ені 2,3 см болады. Төртінші тұтқаның тек ұсақ бөлшегі ғана сақталған.

Ыдыс түптері 2 дана. Диаметрі 14 см құрайтын ыдыс түбі шарықта жасалған. Құрамы саз және құмнан тұратын ыдыс түбінің түсі күлгін көк. Отта сапалы күйдірілген. Ыдыстың табанынан қабырғасына қарай 90°-та тік көтерілген. Екінші ыдыс түбі ұсақ бөлшек түрінде сақталған.

Құмыраның қабырға сынықтары өзі ішінде үлкен ыдыстарға және кішкене ыдыстарға тиесілі деп бөлінеді. Үлкен ыдыстарға тиесілі бөлшектердің қалыңдықтары 0,7-1,7 см аралығында ауытқиды. Көпшілігі отта сапалы күйдірілген. Бірқатарының сыртында сызып түсірген немесе басқа түсті сазбен сылап түсірген өрnekтер сақталған. 1 дана құмыра сынығының екі беті де ангобпен суғарылған. Ангобтың түсі сары-қоңыр.

Қазан сынықтарының көпшілігі қолмен жапсырылып жасалған. Құрамы әртүрлі, кейбіреулерінде сазға қиыршық құм араластырылса, енді бірқатарының сазына майда құм араластырып жасаған. Отта күйдірілуі де бірдей емес. Жартысына жуығының сыртында күйген іздер сақталған. Қабырға қалыңдықтары 0,7 см – 0,9 см және 1,1 см – 1,3 см аралығында ауытқиды.

Жануар сүйектері 4 дана. Оның ішінде сиырдың тобығы, қойдың қабырға сүйегі және жамбас сүйектің сынығы. Сүйектер жақсы сақталған. Бірақ негізгі бөліктері сынып, жоғалғандықтан, остеометриялық мәлімет анықталмады.

2. Итбай төрткүлі. Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Жамбыл ауылынан солтүстікте 2,5 км, Қарасу ауылынан оңтүстік-батыста 3,5 км, Саурық батыр ауылынан оңтүстік-шығыста 2,5 км, Ұзынығаш-Қаракастек тас жолының оң жағында (Қаракастек бағыты бойынша), жолдан шамамен 1,2 км жерде орналасқан (Сурет 4). Географиялық координаттары С. 43°10'58.0»; Ш. 76°10'90.6», т.д.б. 945 м. Төрткүлдің пішіні төртбұрышты. Бұрыштары дүниенің төрт тарабымен бағытас. Төрткүл жалпы екі бөліктен тұрады деуге болады. Батыс бөлігінде үлкен жал қоршай орналасқан. Жалдың сақталған ұзындығы шамамен 200 метрден асады, ал ені жайылған

топырағымен қоса алғанда 11-14 м аралығында ауытқиды. Аэроғарыш түсірілімдеріне назар аударсақ, 10 жыл бұрынғы суреттерде батыстағы жал секілді созылған үйінді топырақ, төрткүлдің оңтүстік-батыс бұрышына дейін жеткенін көреміз. Уақыт өте келе мелиорациялық жұмыстар барысында жалдың біршама бөлігі техникамен сүрілген. Төрткүлдің шығыс бөлігі толықтай егістікке айналған. Сондықтан жалдың бұл бөлікте болған-болмағанын нақты айту қиын. Төрткүлдің көлемі 46×35 м, қабырғаларының жалпы периметрі 162 м, ауданы 0,16 га. Қабырғаларының бұрыштарында мұнара іздері байқалады. Сақталған қабырғаларының биіктігі 2 метрге жуық.

Төрткүлдің үстінен және қабырға сыртынан жалпы саны 2 дана керамика сынығы, 1 дана диірмен тас сынығы табылды. Керамика сынығының біреуі арнайы шарықта жасалған. Сыртында күйген іздеріне әрі қабырғасының қалыңдығына қарағанда қазан сынығы болуы мүмкін. Құрамында сазға майда құм қосылып жасалған қазан сынығы отта сапалы күйдірілген. Екінші керамика сынығы бойынша саздың құрамына ірі қиыршық құм қосылған. Түсі қызыл-қоңыр келген керамика қалыңдығы мен жасалу ерекшелігіне сәйкес үлкен ыдыс немесе құмыра сынығы болуы мүмкін. Қолмен жапсыру арқылы жасалған ыдыс отта сапалы күйдірілген. Ыдыс сынығының қалыңдығы 17-18,5 мм аралығында ауытқиды.

Диірмен тас сынығының құрамы өте майда құмтастан тұрады. Түсі күңгірт келген тас сынығының екі беті де тегіс. Сынық, диірмен тастың шеті болуы мүмкін. Қалдындығы 14-16 мм арылығында ауытқиды.

3. Көкөзек төрткүлі. Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Саурық батыр ауылынан оңтүстікте 2 км жерде, Саурық батыр елді мекеніне баратын тас жолдың (Саурық батыр бағытында) сол жағында, Қарақастек өзенінің орта ағысы болып табылатын Құтырған өзеннің оң жағасында, өзен арнасынан 100 м шығыста орналасқан. Географиялық координаттары: С. 43°10'83.9»; Ш. 76°09'03.8». Пішіні төртбұрышты, қабырғалары дүниенің төртбұрышына қараған. Көлемі 74×74 м, ормен қосып есептегенде 100×95 м қамтиды. Қабырғаларының жалпы периметрі 246 м, ауданы 0,44 га. Қабырғасының қалыңдығы жайылған топырағымен қосып есептегенде 6 метрден

11 метрге дейін жетеді. Бұрыштарында және қабырға бойында мұнара іздері байқалады. Сақталған мұнара іздерінің саны – 5. Шығыс қабырға толықтай бұзылуға ұшыраған. Маңайдағы егістікті суғаруға тартылған арық суы төрткүл қабырғасының жанына жиналып, жылма-жыл қабырға топырағын орып, қабырғадан төрткүлдің ішіне қарай ойыс болып кіріп кеткен. Оңтүстік және солтүстік қабырғалардың ортасы бұзылып, төрткүлдің ішімен жол түскен. Батыс қабырғаның ішкі жағын және солтүстік қабырғаның батыс бұрышы, оңтүстік қабырғаның батыс бұрышын қамтитын бөліктерде диаметрі 10 метрге жететін белгісіз ойыстар сақталған. Қабырғаның сыртынан ордың ізі байқалады. Ескерткіштің бетінен ешқандай материал табылған жоқ. Қазіргі таңда ескерткіш жеке шаруа-қожалықтың қоршауында қалып қойған.

4. Самсы төрткүлі. Ескерткіш Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Самсы ауылының оңтүстік-шығысында, ауылдан 0,5 км жерде орналасқан (Сурет 7). Географиялық координаттары: С.43°18'29.5»; Ш.76°6'56.9», т.д.б. 790 м. Пішіні тік төртбұрышты келген, көлемі 110×100 м, ауданы 1,01 га, қабырғаларының жалпы периметрі 404 м. Төрткүлдің бұрыштары дүниенің төрт тарабымен бағыттас. Қабырғаларының ені 2-3 м аралығында ауытқыса, биіктігі 1,5 м құрайды. Мұнара іздері байқалмайды. Төрткүлдің қабырғалары жіңішке және мұнара іздерінің болмауы, ескерткіштің бұрынырақта бұзылуымен байланысты. Жергілікті тұрғындардың айтуынша, ескерткішті техниканың көмегімен сүрген, кейін топырақты қайтадан алып орнына үйіп, қолдан «жал» жасаған. Төрткүлдің ішкі жағының шығыс бөлігі биіктеу келген. Бұл нысан құрылыс орнымен байланысты болуы мүмкін. Бетінен шыққан керамикалар аса көп емес, негізінен қыш сынықтары батыс бөліген табылды. Төрткүлдің бетінде «қара қазушылар» қалдырған іздер байқалады. Төрткүлдің сақталуы нашар.

Самсы төрткүлінің үстінен және айналасынан жалпы саны 8 дана керамика сынығы жинап алынды. Шарықта жасалғаны 4 дана, қолмен жапсырылып жасалғаны 4 дана. Барлық қыш ыдыс сынықтары ас үйлік мақсаттағы, яғни қазанға тиесілі. Оның ішінде шарықта жасалған бір керамика сынығы ыдыс ернеуі болып табылады, басқалары қабырға сынықтары. Ернеудің қалыңдығы 0,7-0,8 см аралығында ауытқиды. Кейбір сынықтардың сыртында отта күйген іздер байқа-

лады. Құрамына қиыршық құм араластырылған саздан жасалған керамикалар отта сапалы күйдірілген.

5. Ақтерек төрткүлі. Ескерткіш Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Ақтерек ауылынан солтүстік-батыста 6,7 км, Алматы-Ташкент күре жолының (Ташкент бағытында) сол жағында, жолдан 5,5 шақырым жерде орналасқан (Сурет 6). Географиялық координаттары: С.43°19'84.8»; Ш.75°26'28.6», т.д.б. 744 м. Пішіні шаршы тәріздес, көлемі 70×70 м, ауданы 0,38 га, қабырғаларының периметрі 246 м. Бұрыштары дүниенің төрт тарабымен бағыттас. Бұрыштарында мұнара іздері байқалады. Аэрофото түсірілімінің ерте кезеңдерінде төрткүлдің маңайындағы ордың іздерін және төрткүлдің оңтүстік-батыс бөліктеріндегі құрылыс іздерін көруге болады. Бүгінде ескерткіш толықтай егістік астында қалып, белсенді түрде бұзылуда. Ескерткіштің бір бұрышында кейінгі уақытта қазған шұңқыр ізі сақталған. Біздің ойымызша бұл «қара қазушылардан» қалған болуы мүмкін.

Төрткүлдің бетінен 77 дана керамика сынығы, 4 дана тас құралдар және 16 дана жануар сүйектері жинап алынды. Керамикалар өз ішінде қазан сынықтары 15 дана, ыдыс ернеулері – 8 дана, түптері – 9 дана, құмыра мойындары – 3 дана, құмыра тұтқалары – (қабырғасымен қоса) 3 дана және 39 дана құмыраның қабырға сынықтары. Жалпы керамикалардың шарықта жасалғаны 26 дана, қолмен жапсырылып жасалғандары – 52 дана (Сурет 9).

Қазан сынықтарының 5 данасы шарықта жасалған. Бірқатарының сыртында күйген іздер байқалады. Құрамы әр түрлі, кейбіреулерінде ірі қиыршық құмтас көп араластырылып жасалса, кейбіреулеріне майда құм сазды араластырып жасаған. Түстері қара-қошқыл, қызғылт-қоңыр. Қалыңдықтары 0,6-1,1 см аралығында ауытқиды.

Құмыра сынықтарының 18 данасы шарықта жасалған. Қалыңдықтары 0,7-1,7 см аралығында ауытқиды. Қабырғалары қалың құмыра сынықтарының құрамы майда құм және саздан тұрады. Түстері қызғылт болып келген. Отта сапалы күйдірілген. Қабырғалары жұқа келген керамика сынықтарының көпшілігі отта сапалы күйдірілген. Құрамында негізінен майда құм және саз, кейбіреулерінде қиыршық құмдар кездеседі. 1 дана керамика сынығының сыртына қызғылт-қоңыр түсті ангоб жағылған.

Құмыра мойындарының екеуі шарықта, біреуі қолмен жапсырылып жасалған. Отта сапалы күйдірілген. Қалыңдықтары 0,7-1 см аралығында ауытқиды. Құрамы майда құм және саздан тұрады.

Құмыра тұтқаларының жасалу тәсілдері бірдей. Әдетте жиі кездесетін, яғни ернеуден төмен жерден тік шығарылып, төмен қарай иіліп келіп, иық тұсына барып жапсырылып бекітілген. Екі тұтқаның төменгі жағы, бір тұтқаның жоғарғы жағы сақталған. Тұтқалардың қалыңдықтары 26, 27 және 36 см болады. Бір тұтқаның жоғарғы жағында ернеу бөлшегі сақталған. Ернеуінің диаметрі 4 см, қалыңдығы 0,6 см. Ернеу тік жасалып аяқталған.

Ернеулердің жалпы саны 8 дана, оның ішінде шарықта жасалғандары – 3 дана. Өз ішінде қазан ернеулері (5 дана), құмыра ернеуі (1 дана), құм ернеуі (1 дана) және тегене ернеуі (1 дана). Қазан ернеулерінің ішінде біреуі шарықта, басқалары қолмен жапсырылып жасалған. Ернеулердің ұшы қақпақ жабуға арналып жасалған, келесі біреулері тік жасалып аяқталған. Құмыра ернеуінің диаметрі 16/20 см құрайды. Құм ернеуі ортағасырлық классикалық үлгіде, сыртқа қарай қайтарылған түрде жасалған. Тегене ернеуі қолмен жапсырылып аяқталғандықтан, симметриялы емес. Тік жасалып аяқталған. Тегене ернеуінің диаметрі 14/15 см құрайды.

Түптердің жалпы саны 9 дана. Оның ішінде біреуі қазан түбі, басқалары үлкен ыдыстар (құмыра, тегене, саптыаяқ) түптері. Қалыңдықтары 0,9; 1,3; 1,9 см аралығында ауытқиды. Отта сапалы күйдірілген. 6 данасы шарықта жасалған.

Тас құралдар 4 дана. Оның ішінде диірмен тас, қайрақ және белгісіз тас құралдар (Сурет 10).

Диірмен тастың (жоғарғы бөлігі) 4/1 бөлігі, оның ішінде бір бөлігі, тұтқа тұратын шұңқыры және орталық тесігі сақталған. Жиегінің диаметрі 24 см, орталық тесігінің диаметрі 4-4,8 см болады. Орталық тесігінің биіктігі 5,2 см, айналдыру тесігінің диаметрі 2,1-2,3 см, тереңдігі 0,4-0,5 см құрайды. Негізгі материал ретінде таулы өзендерде кездесетін жұмыр тас пайдаланылған.

Қайрақтың қалыңдығы 1,7 см болады. Нақты пішіні белгісіз. Тұрмыста көп пайдаланылғанын бетінің тегістеліп, егелуінен көре аламыз. Қалған екі тас құралдың қандай мақсатта пайдаланылғаны белгісіз.

Жануар сүйектерінің жалпы саны 16 дана, оның ішінде екі уақ малдың төменгі жақ сүйегі, бір қой асығы, жылқының 1 дана ортаңғы фалангасы, 2 дана сиырдың азу тістері және бірнеше уақ малдың тіс сынықтары, ірі қараның қабырға сынықтары (1-2 кесте).

Жылқының ортаңғы фалангасының саггитальды ұзындығы 43 мм, медиальды-латеральды ені 46 мм, дорсальды-плантарлы ені 22 мм, проксимальды эпифизінің ені 53,1 мм, дистальды эпифизінің ені 50,1 мм құрайды.

Асық қойдың сол аяғына тиесілі. Медиальды ұзындығы 33 мм, латеральды ұзындығы 32 мм, саггитальды ұзындығы 26,9 мм, медиальды-латеральды қимасы 21,5 мм, дорсальды-плантарлы қимасы 18,1 мм құрайды.

1 кесте. Морфометриялық талдау (А.В. Дриш бойынша)

1	Төменгі жақ сүйек (Ovis) (Ақтерек)				
	6а	7	8	22б	12
	25,55	40,75	31,37	22,12	15,52
	72,76	37,16	35,22		
2	Асық №1 (Ovis); (Ақтерек)				
	GLI	GLM	BD	Сaгг.	
	33,09	31,75	21,45	26,78	
	29,95	28,51	20,84	24,52	
3	Фаланга №2. (Bos taurus); (Ақтерек)				
	SD	GL	Bp	Bd	
	45.59	46.63	53.33	49.95	

2 кесте. Морфометриялық өлшемдердің аббревиатурасы

№	А.В. Дриш бойынша өлшем атауы (қысқ.)	Аббревиатурасы қазақша атауы
1	GLI	Латеральды бөліктің ұзындығы
2	GLm	Медиальды бөліктің ұзындығы
3	Bd	Дистальды шетінің ені
4	GL	Ең үлкен ұзындығы
5	SD	Ең кіші ені
6	Bp	Проксимальды шетінің ең үлкен ені
7	Сaгг.	Саггитальды қимасының ұзындығы

6. Архарлы төрткүлі. Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Арқарлы ауылынан солтүстік-шығыста 6,1 км, Беріктас ауылынан солтүстік-батыста 6,2 км, Алматы-Ташкент жолының (Ташкент бағытында) сол жағында, жолдан 5,1 км жерде орналасқан. Географиялық координаттары: С.43°17'12.3»; Ш.75°37'85.8», т.д.б. 753 м. Пішіні шаршы тәріздес, көлемі 95×95, ауданы 0,74 га, қабырғаларының жалпы периметрі 344 м. Бұрыштарында және қабырға бойында мұнара іздері байқалады. Анықталған мұнаралар саны – 8. Жайылған қабырғаларының жалпы ені 16-20 м аралығында ауытқиды. Ескерткіш қазіргі таңда толықтай егістіктің астында қалған. Үсті техникамен жыл сайын жыртыла бергендіктен, төрткүлдің қабырғалары жайылып кеткен. Аэроғарыш түсірілімдерінің 10 жыл бұрынғы суреттерінде де төрткүлдің егістік астында қалып қойғанын көруге болады.

Төрткүлдің бетінен жалпы саны 17 керамика сынығы, 1 дана металл шлагы және 1 дана диірмен тас сынығы, 1 дана дән үккіштің тоқпағы, 1 дана тас құрал жинап алынды. Керамикалардың шарықта жасалғаны – 5 дана, қолмен жапсырылып жасалғаны – 12 дана.

Керамика сынықтары жасалу тәсілдеріне қарай екіге бөлінеді: ас үйлік (7 дана) және асханалық (9 дана). Асүйлік ыдыстардың барлығы қазанға тиесілі. Керамика сынықтарының құрамы қиыршық тастар, құм және саздан тұрады. Түстері қоңыр, қызғылт-қоңыр және күңгірт келген. Отта сапалы күйдірілген. Барлығы да қолмен жапсырылып жасалған. Қалыңдықтары 0,7-1,1 см аралығында ауытқиды.

Асханалық ыдыстар өз ішінде құмыра ернеуі және қабырға сынықтары деп ажыратылды. Құмыра ернеуінің түсі қызғылт келген, құрамы: майда құм, қиыршық құм және саздан тұрады. Отта сапалы күйдірілген. Ернеудің сыртқы жағында қосымша жапсырған бедері болған, бірақ сынып жоғалған. Ернеу тік жасалып аяқталған. Ернеуінің диаметрі 19 см, қалыңдығы 14-17 см аралығында ауытқиды. Басқа ыдыс сынықтары негізінен қабырға бөлшектері. Қалыңдықтары 0,7-1,2 см аралығында ауытқитын ыдыс сынықтарының құрамы саз, құм және қиыршықты құмтастан тұрады. Отта күйдірілуі бірқалыпты емес, түстері сарғыш, ақшыл сары, сұр болып келген. Біреуінің сыртында жіңішке қыл тәріздес затпен сызып түсірген өрнектер байқалады. Өрнектің жалпы ені 0,8-0,9 см аралығында ауытқиды.

Диірмен тас сынығының тек 4/1 бөлігі ғана сақталған. Оның ішінде орталық айналма тесігінің жартысы (диаметрін анықтауға болады), шетіндегі арнайы ағаш тұтқаны тығып айналдыратын шұңқыр тесігі және жиегі сақталған. Орталық тесігінің диаметрі 5 см, осы тұсындағы қалыңдығы 3,5 см құрайды. Шұңқыр тесіктің диаметрі 1,3 см, тереңдігі 1,2 см құрайды. Диірмен тастың ең қалың жері 4,5 см болады. Асты тегіс, тұрмыста жақсы пайдаланылған. Диірмен тастың негізгі материалы таудың жақпарлы тасы.

Дәнүккіштің тоқпағы сынып, бір шеті ғана сақталған. Сақталған ұзындығы 6,2 см, сынған жерінің диаметрі 4,9×4,3 см, шетінің диаметрі 3,8 см болады. Негізгі материал ретінде тау тасын пайдаланған. Қолмен өңдеп жұмырландырған. Тұрмыста ұзақ пайдаланылғандығын жан-жағының әбден тегістеліп, ешқандай кедір-бұдыр қалмағанынан көруге болады.

Келесі тас құралдың қандай мақсатта пайдаланылғаны түсініксіз. Тастың пішіні де стандартты пішіндерге келмейді. Бірақ бір шетін арнайы құралмен шұңқырлап тескен. Шұңқырдың диаметрі 0,7 см, тереңдігі 0,4 см болады (Сурет 11).

Металл шлагы фрагмент түрінде сақталған. Бір шеті жауын-шашын әсерінен тотыға бастаған.

7. Беріктас төрткүлі. Ескерткіш Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Беріктас ауылының батысында 0,5 км жерде орналасқан (Сурет 6). Географиялық координаттары: С. 43°15'63.6»; Ш. 7541°6'42.3», т.д.б. 870 м. Пішіні тік төртбұрышты, көлемі 40×32 м, ауданы 0,10 га, қабырғаларының жалпы периметрі 126 м. Төрткүлдің қабырғалары дүниенің төрт тарабымен бағыттас. Бұрыштары мен қабырғаларының бойынан мұнара іздері байқалмайды. Қабырғаларының ені 4-9 м аралығында ауытқиды. Ескерткіш табиғи жағдайда әбден мүжіліп, жермен-жексен болған. Жер бетінен көмескі байқалады. Төрткүлдің үстінде материал өте аз, тек солтүстік-батыс бұрышынан жырып өткен арықтың әсерінен құлаған бөліктерінен керамика сынықтары табылды. Ескерткіштің сақталуы нашар.

Төрткүлдің айналасынан жалпы саны 11 дана керамика сынығы және 1 дана қой асығы жинап алынды. Керамикалардың екеуі арнайы шарықта жасалса, басқалары қолмен жапсырылып жасалған. Шарықта жасалған ыдыс сынықтарының құрамы майқа құм және

саздан тұрады. Отта сапалы күйдірілген. Ыдыстың ішкі жағында саусақ ізі анық байқалады. Қалдындықтары 12-16 мм аралығында ауытқиды. Жасалу тәсілі мен өлшемдеріне сәйкес сиымдылығы үлкен ыдыстардың сынықтары болуы мүмкін деп болжаймыз. Қалған ыдыс сынықтарының екеуі қазан сынығы, басқалары асханалық ыдыс сынықтары. Қазанға тиесілі ыдыс сынықтарының құрамы ірі қиыршықты құм мен саз араластырылып, қолмен жапсыру арқылы жасалған. Отта күйдірілуі әртүрлі. Қалыңдықтары 0,6-0,7 см аралығында ауытқиды. 1 дана қазан ернеуі қолмен жапсырылып жасалған. Ернеуінің диаметрі 18-20 см құрайды.

Қой асығы жақсы сақталған. Оң аяққа тиесілі. Асықтың латеральды ұзындығы 28,5 мм, медиальды ұзындығы 29,9 мм, латеральды-медиалды қимасы 20,5 мм, дорсальды-плантарлы қимасы 28,4 мм және саггитальды ұзындығы 24 мм құрайды.

8. Жайсаң төрткүлі. Ескерткіш Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Жайсаң ауылының оңтүстігінде 1,4 км жерде орналасқан (Сурет 8). Географиялық координаттары: С. 43°25'69.5»; Ш. 76°16'53.1», т.д.б. 672 м. Пішіні шаршы тәріздес, көлемі 75×75 м, ауданы 0,56 га, қабырғаларының жалпы периметрі 301 м. Төрткүлдің қабырғалары дүниенің төрт тарабымен бағыттас. Бұрыштарынан және қабырға бойынан мұнара іздері, қабырғаларының сыртынан ордың ізі байқалады. Қабырғаларының ені 3-4 м, биіктігі 0,7-0,9 м, ордың ені 1,5-2 м, тереңдігі 0,5-1 м аралығында ауытқиды. Қақпа орны байқалмайды. Ескерткіш егістік ортасында қалғанымен, үстін жыртып, бүлдірмеген. Сақталуы жақсы.

Төрткүлдің бетінен және қабырға сыртынан жалпы саны 42 дана керамика сынығы жинап алынды. Оның ішінде 20 данасы шарықта жасалған, 18 данасы қолмен жапсырылып жасалған, 4 дана сәндік қолданбалы кірпіш сынығы. Жалпы қыш ыдыс сынықтарының ішінде 24 данасы асүйлік ыдыс сынықтары. Оның барлығы қазанға тиесілі. Қазан сынықтарының ішінде 3 дана қазан ернеуі бар (Сурет 9).

Қазан ернеулерінің бірі ішке қарай, екеуі сыртқа қарай қайтарылып барып аяқталған.

Асханалық құмыра сынықтарының саны – 14 дана. Оның ішінде үшеуі ернеу сынығы.

Құмыра ернеулерінің барлығы тік шығып аяқталғанымен, біреуінің ернеу үстінде сызықты өрнек, екіншісінде батырылып жа-

салған сызықтар байқалады. Барлық құмыра сынықтары отта сапалы күйдірілген. Қалыңдықтары 0,8-1,7 см аралығында ауытқиды.

Қолданбалы сәндік кірпіш сынықтары 4 дана. Барлығының екі беті қызғылт түсті сазбен сыланып, сапалы күйдірілген. Өте ұсақ бөлшектер болғандықтан көлеміне қатысты мәліметтер айта алмаймыз. Қалыңдықтары 1,7-1,9 см аралығында ауытқиды.

Қорытынды. Археологиялық барлау жұмыстары барысында анықталғандай, Алматы облысының батысы керуен жолының бойында орналасқандықтан, ортағасырлық төрткүлдер жиі әрі белгілі бір заңдылықпен орналасқанын байқауға болады. Мәселен Жайсаң төрткүлінен басқалары тау етегіне жақын жерде, бір бірінен 2,5-5 км-ден 25 км-ге дейінгі аралықта орналасқан. Негізгі төрткүлдер көп жағдайда бір бірінен 5-15 км қашықтықта орналасуы жиі кездесетін жағдай. Бұл жерде Еңбекші және Итбай төрткүлдерінің аралығы 25 км-ден асады. Біздің ойымызша осы аралықта төрткүл тәріздес ескерткіштер болуы және бүгінгі таңда жойылып кетуі әбден мүмкін.

Төрткүлдердің ішінде Арқарлы, Ақтерек, төрткүлдері егістіктің астында қалып, толықтай жойып кету қаупі төніп тұр. Көкөзек және Итбай төрткүлдері жеке шаруа қожалығының аумағына кіріп, антропогендік әсерден жойылу үстінде. Еңбекші төрткүлі Кеңес өкіметі тұсында арнайы мал бордақылайтын орынға айналып, ішкі құрылыс қабаты толықтай жойылған. Беріктас төрткүлі техногендік әсерден тегістеліп кеткен, бүгінде нобайы нашар байқалады. Самсы төрткүлінің сыртқы қабырға жалы жергілікті халықтың айтуынша техникамен сүріліп, бұзылуға ұшыраған. Ішкі мәдени қабаты да егістік орнына айналған. Жайсаң төрткүлі шабындық ортасында қалған. Әрі шаруашылық аймағы егістік орнында қалып, жойылып кеткен. Егер осы жағдай сақтала берсе, біраз жылда ескерткіштердің тек орны ғана қалуы ықтимал.

Төрткүлдердің топографиялық жағдайын талдау барысында, фортификациялық құрылымы жақсы ойластырылғаны байқалды. Барлығының пішіні төртбұрышты және трапеция тәріздес. Кейбіреулерінен (Еңбекші, Көкөзек, Жайсаң) қақпа және ор іздері анық байқалады. Төрткүлдердің топографиялық көлемі бойынша ерекшеліктері төмендегідей:

Зерттеу нәтижелерін сараптай келе қорытындылайтын болсақ, 2018 жылы Алматы облысының батыс бөлігіне, Күрті өзенінің аңға-

Кесте 3. Алматы облысының батысында орнаалсқан төрткүлдер

№	Атауы	Көлемі (м)	Ауданы (га)	Гео. Координаты
1	Еңбекші	182×175	2,91	С.43°14'95.0»; Ш.76°30'54.0»
2	Самсы	110×100	1,01	С.43°18'29.5»; Ш.76°06'56.9»
3	Арқарлы	95×95	0,74	С.43°17'12.3»; Ш.75°37'85.8»
4	Жайсаң	75×75	0,56	С.43°25'69.5»; Ш.76°16'53.1»
5	Көкөзек	74×74	0,44	С.43°10'83.9»; Ш.76°09'03.8»
6	Ақтерек	70×70	0,38	С.43°19'84.8»; Ш.75°26'28.6»
7	Итбай	46×35	0,16	С.43°10'58.0»; Ш.76°10'90.6»
8	Беріктас	40×32	0,10	С.43°15'63.6»; Ш.75°41'43.2»

рына жүргізілген барлау жұмыстары Жетісу өлкесіндегі төрткүлдер туралы мәліметтер базасын кеңейтіп отыр. Жоғарыда атап өткендей, көпшілігі жойылып кету алдында. Ұлы Жібек жолының Іле, Күрті өзендері арқылы өткен тармақтарындағы ортағасырлық ескер-текіштерді археологиялық тұрғыдан зерттеп, материалдарын ғылыми айналымға енгізу маңызды мәселе екендігін ескеруіміз қажет.

Абрамов Н.А. Алматы или укрепление Верное с его окрестностями. – Записи РГО по общей географии. 1867а. – С. 255-258.

Акишев К.А. Успехи археологии Казахстана // Известия АН КазССР / Серия общественная. 1974. №2. – С.23-25.

Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг К. Средневековые города и поселения северо-восточного Жетысу. – Алматы: 2005. – 188 с.

Бартольд В.В. Кульджа // Сочинения. – Москва, Наука ГРВЛ, 1965. Т.III. – С. 470-471.

Берг Л.С. Предварительный отчет об исследовании озера Балхаш летом 1903 года // Избранные труды. – Москва: Издания АН СССР, 1960. Т.III. – С. 68-70.

Бернштам А.Н. Памятники старины Алма-Атинской области // Известия АН КазССР / Серия археологии. Алма-Ата, 1948. Вып. 1. – С.79-91.

Валиханов Ч.Ч. О киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. – Алма-Ата: 1984. – 432 с.

Городецкий В.Д. Древности Семиреченской (Джетысуйской) области / Рукопись ИА. Ф.1, Д.№3. Л. 99-103.

Дублицкий В.Н. Краткий отчет археологической разведки КазФАН СССР и Центрального музея Казахстана в окрестностях Алма-Аты // Рукопись архива Института археологии. Ф.1, д. №162.

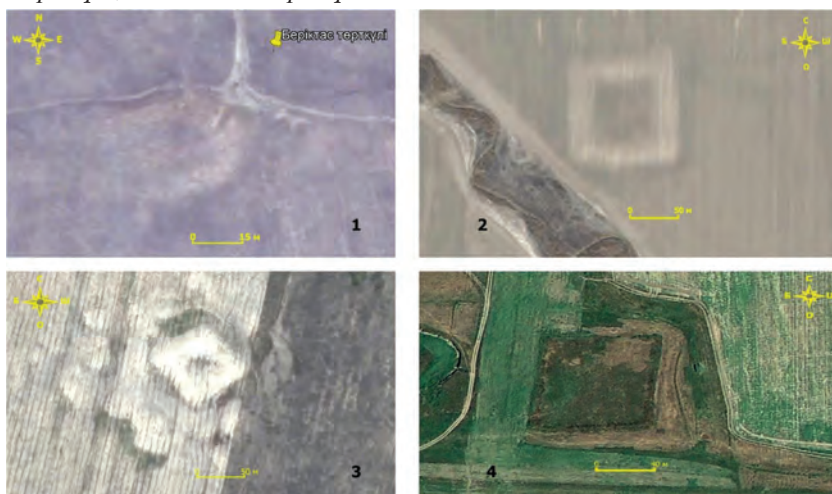
Пантусов Н.Н. Город Алмалык и Мазар Тутлук Тимур-хана // Кауфманский сборник. – Москва, 1910. – С. 161-168.

Фишер Г.В. Озеро Балхаш и течение р. Или от выселка Илийского до ее устья // Записки Западно-Сибирского отделения Русского географического общества. 1884. Т. IV. – С. 3-21.

ҚОСЫМША

Сурет 1. 1 – Еңбекші төрткүлі; 2 – Итбай төрткүлі; 3 – Көкөзек төрткүлі; 4 – Самсы төрткүлі

Сурет 2. 1 – Беріктас төрткүлі; 2 – Архарлы төрткүлі; 3 – Ақтерек төрткүлі; 4 – Жайсаң төрткүлі

Сурет 3. Еңбекиі төрткүлі (Оңтүстік қарағанда)

Сурет 4. Итбай төрткүлі (Оңтүстік-шығыстан қарағанда)

Сурет 5. Ақтерек төрткүлі (Солтүстіктен қарағанда)

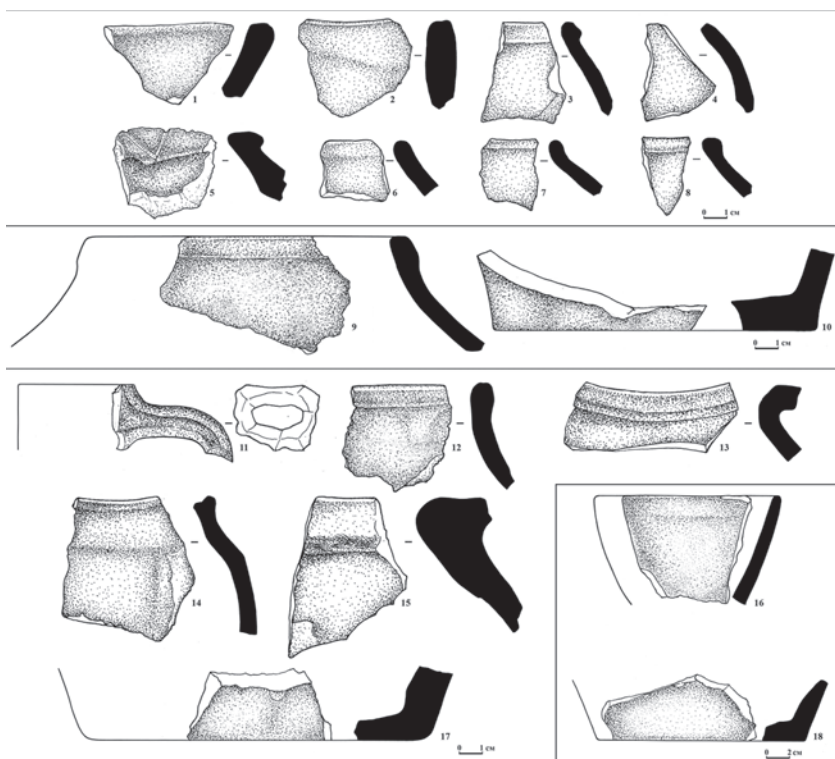
Сурет 6. Беріктас төрткүлі (Оңтүстіктен қарағанда)

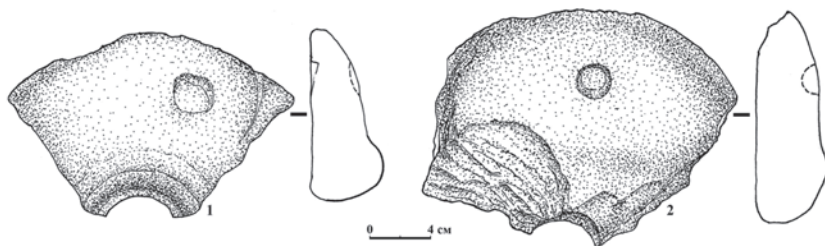
Сурет 7. Самсы төрткүлі (Солтүстік-шығыстан қарағанда)

Сурет 8. Жайсаң төрткүлі (Батыстан қарағанда)

Сурет 9. Қыш ыдыстар коллекциясы (1-8 – Жайсаң; 9-10 – Еңбекші; 11-18 – Ақтерек төрткүлдері)

Сурет 10. Диірмен тас (Ақтерек, Архарлы төрткүлдері)

Шакенов С.Т.

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Археология, этнология және музеология-
кафедрасының оқытушысы*

Ерғабылов А. Е.

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Археология, этнология және музеология-
кафедрасының оқытушысы*

Хамитов М.

*Алматы қ. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
4 курс студенті*

ШІЛІКТІ – ТАРБАҒАТАЙ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ 2017-18 ЖЫЛДАРЫ АЙНАБҰЛАҚ ҚОРЫМЫНДА ЖҮРГІЗГЕН ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ

Айнабұлақ қорымы. Айнабұлақ қорымы қазіргі Зайсан қаласынан шығыста 7-8 шақырым жерде, Сауыр тауының теріскейіндегі Көрпе жазығының аяқталар тұсында, Темір су атты өзеннің екі сағасын қамти орналасқан. Қорымның бір бөлігі Темірсу өзенінің сол жақ жағалауындағы жазықты толық қамтып, тау етегінен төменде 5 шақырым жерде орналасқан Айнабұлақ ауылына дейін жетеді. Темірсу өзенінің оң жағалауында орналасқан қорымның екінші тармағы өзен бойымен оңтүстікке қарай 3,5-4 шақырымға дейін тармақталып орналасса, екінші бөлігі тауды жағалап, шығысқа қарай тармақталып орналасқан. Қорымның келесі бөлігі темірсу өзенінің жоғарғы ағысында, Көрпе жазығында шашыраңқы түрде, кей жерлерде топталып орналасқан.

Қорымға жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары барысында, ескерткіштерді орналасу реті мен типологиясына қарай бірнеше топқа топталды. Тау етегімен төмен қарай тармақталып орналасқан обаларды Темірсу өзенінің маңайына жинақталу ретіне қарай және өзеннің жоғарғы ағысында орналасуына байланысты 4 топқа жіктедік.

Айнабұлақ-1 қорымы. Қорымда обалармен қатар, XIX-XX ғасырдың басындағы қазақ қыстаулары, қазіргі уақытқа тән жерлеу орындары, ғұрыптық кешендер де орналасқан. Ескерткіштер орналасу

ретіне қарай, тау етегінен төмен қарай тізімделіп, төлқұжаты жасалды. Яғни тізімдеу, санау жұмыстары оңтүстіктен солтүстікке қарай бағытталды. Қорымға жүргізілген барлау-зерттеу жұмыстары барысында жалпы саны 140 ескерткіш тізімделіп, төлқұжаттары жасалды.

Зерттеу жұмыстары барысында 140 ескерткіштің ішінде 24 оба көлемі ірі ескерткіштер қатарына жататыны белгілі болды. Аталған топтағы обалардың диаметрлері 24-36 м (сыртқы қоршау және ормен есептегенде) аралығында ауытқиды. Обалардың биіктіктері 0,5-1,8 м құрайды. Ірі обалардың көпшілігінің құрылымы тас жабындысынан тұрады. Әрі ескерткіштердің көпшілігінің ортасында ойық шұңқыр сақталған. Кейбір ірі обалардың сыртынан тас қоршау жүргізілсе, енді біреулерінің жанынан ғұрыптық кешендер салынған. Ірі обалар белгілі бір жүйені құрамаған. Арасы 25-250 м аралығында шашырай орналасқан (Толеубаев, 2017а, с. 611-625).

Айнабұлақ қорымы – 3. Айнабұлақ-3 қорымы Айнабұлақ-1,2 қорымдарынан 300-400 м шығыста солтүстіктен оңтүстікке қарай тізімделіп орналасқан. Зерттеу барысында, қорымда жалпы саны 41 ескерткіш бар екендігі анықталды. Барлық ескерткіштер тізімге алынып, төлқұжаты жасалынды. Қорымда 4 ірі оба кездеседі. Олар №5, №9, №10 және №26 обалар. Қорымдағы обалар солтүстікте екі тармақ болып басталып, оңтүстікке қарай бір нүктеге жинақталады. Оңтүстікте тау етегіне жеткенде тұйықталып, тоқтайды. Обалардың диаметрлері 3-24 м аралығында ауытқыса, биіктіктері 0,3-1,6 м аралығын қамтиды. Обалардың барлығы дерлік тас жабындысынан тұрады. Көпшілігінің ортасында тоналудың белгісі яғни шұңқырлар кездеседі. Ұсақ обалар негізінен ірі обалар маңына солтүстіктен оңтүстікке қарай тармақталып барып шоғырланған.

Айнабұлақ I қорымындағы № 9 обада жүргізілген зерттеулер

Обаның диаметрі шамамен 9 м, биіктігі шамамен 0,3 м. Беткі қабаты – тас үйіндісінен тұрады, кейбір жерлері беткейленген. Қазба шығыстан батысқа қарай ені 3 м траншея түрінде салынған. Траншеяның орталығын қазу нәтижесінде шығыстан батысқа қарайтын, бірақ оңтүстік-батысқа ауытқулары бар тас конструкция анықталды.

Бұл конструкция пішіні бойынша қабір үсті құрылысына ұқсас келеді. Тас конструкциясын тазалау кезінде қабір шұңқырының шекарасы толығымен айқындалған. Қабір шұңқыры солтүстік-батыстан

оңтүстік-шығысқа бағытталған. Ұзындығы – 2,05 м және ені – 1,80 м. Қазіргі жер деңгейінен 90 см тереңдікте аяқ-қолы бүгілу қалыпта мәйіт табылды. Басы солтүстік-батысқа қаратылған. Беті солтүстікке қаратылып, бас астына 21×10 см пішінді тастан жастық жасалған. Мойнында бірнеше дана моншақ табылған. Олардың сыртқы диаметрі 1×0.5 см тең, сыртқы түсі – ақ-сары. Пішіні – домалақ, ортасында тесік домалақ пішінде жасалған. Тесіктің ішкі диаметрі – 0.2-0.3 см. Ішкі бөлігінің түсі – жасыл және көгілдір.

Толық зерттеу жүргізілгеннен кейін қабір шұңқыры 15 см-ге тереңдетілді. Жалпы қабір шұңқырының тереңдігі – 1.07 м (1-сурет). (Толеубаев, 2019, 3-12 б.).

Айнабұлақ I қорымындағы №11 обада жүргізілген зерттеулер

Обаның қазбаға дейінгі өлшемдері келесідей: шығыс-батыс бағытындағы диаметрі – 12 м, солтүстік-оңтүстік бағытындағы диаметрі – 12,4 м. Обаның вертикаль бағыттағы сақталған биіктігі – 0,5 м құрайды.

Қазба – 1 этап. №11 обаның негізгі өлшемдері алынғаннан кейін, солтүстік-оңтүстік бағытында стратиграфиялық жалы қалдырылып,

Сурет – 1. Айнабұлақ I қорымы. №9 оба. Жерлеу шұңқыры

обаның беткі қабатын тазалау жүргізілді. Беткі шөп қабатын тазалау барысында, ірі тастардың дөңгелек шеңберіне ұқсас құрылыс орны көмескіленіп көріне бастады. Обаның стратиграфиялық жалының шығыс бөлігіндегі №1 секторда қиыршық тас аса көп емес. Обаның орталық жалынан 1,3 м шығыста керамика сынықтары шықты. Керамиканың көлемі $8 \times 7 \times 1$ см пішініне қарап, ыдыстың бүйірі деп болжаймыз. Түсі қара қоңыр. Сынған жерінің қимасына қарап, құрамы майда саз құмнан тұратынын анықтадық. Керамиканың жасалуы сапалы.

Обаның №2 секторының беткі шөп қабатын тазарту барысында, тағы екі сынық күйінде сақталған керамика бөлшектері табылды. Алғашқы табылған керамика сынығы кейінгі табылған екі керамика сынығының бөлшегі екендігі, керамика сынықтарын қайта құрастыру барысында анықталды. Құмыраның түбі дөңестеліп жасалған, ешқандай бұрыш жасап аяқталмайды. Қабырғасының сынықтарын құрастыру барысында, арнайы өткір затпен батырылып жасалған сызықты, геометриялық негізде жасалған өрнектерді байқай аламыз. Керамика түсі қара-қоңыр, отта сапалы күйдірілген, жалпы сипатына қарап, тұрмыста біршама уақыт пайдаланғанын анық көре аламыз.

Қазба – 2 этап. Жерлеу шұңқыры. Обаның орталық бөлігінде керамика шыққан алаңқайдың тастары аз. Сол жерден көлемі 3×3 м етіп қазба түсірілді. Зерттеу барысында топырақпен араласып, бір жерге жинақталған, орта көлемдегі тас шоғыры кездесті. Тастар солтүстік-шығыстан, оңтүстік-батысқа қарай созылған. Тастардың орналасу ретін анықтау үшін, қазба 10 см төмен қарай түсірілді. Нәтижесінде, аталған тереңдіктегі ірі тастар шоғыры қазбаның шығысына қарай жылжып, солтүстік-оңтүстік бағытында ені 1 м болатын кеңістікте жинақталғаны анықталды. Жерлеу шұңқырының ішінен шыққан тастардың көлемі $32 \times 24 \times 18$ см, $26 \times 16 \times 14$ см және $14 \times 7 \times 5$ см.

Жерлеу шұңқырына түсірілген қазбаның көлемі: шығыс-батыс бағытында 3,1 м, оңтүстік-солтүстік бағытында 3,4 м құрайды. Беткі тастарды алғаннан кейін, 15-20 см тереңдіктен тағы да тас шоғыры байқалды. Жерлеу шұңқырына түсірілген қазбаны 0,8 м-ге тереңдеткенде, шеңбер тәріздес жинақталған тас құрылыс анықталды. Жерлеу шұңқырын төмен қарай 50 см түскенде, тас құрылыстың батыс шеті-

нен адаң қаңқасының бас сүйегі көрінді. Нақтырақ, тас құрылыстың солтүстік батыс бұрышы. Бас сүйек өте нашар сақталған. Беті жоғары қараған күйі сақталған. Бас сүйектің жоғарғы жақ сүйегі мүлдем жоқ, шіріп, жоғалып кеткен. Төменгі жақ сүйектің тістері біршама жақсы сақталған. Бас сүйектің бетін жапқан топырақтың түсі қызыл екендігі байқалды. Зерттеу барысында мәйіттің үстіне қызыл бояу немесе жоса (охра) сепкені белгілі болды. Бас сүйектің топырағын тазалау барысында, сол жақ мойынның тұсынан таттанып, жасыл түске айналған метал көрінді. Металды тазалау барысында, оның екі дана екендігі анықталды. Екі дана метал бұйым бір-бірінің үстіне қойылып, орналастырылған. Метал бұйымдарды тазалау барысында, қола пышақ екендігі анықталды (2-сурет). Пышақтың бетінде жатқанының көлемі кішілеу келген, екінші астында орналасқан пышақтың көлемі бірінші пышаққа қарағанда үлкендеу келген. Қызыл жоса мәйіттің басына, бас сүйектің сол жағына өте көп себілген. Мәйітті толық тазалау барысында, сол жақ бұғана маңайынан, қазбаның солтүстік қабырғасынан шамамен 30 см қашықтан дөңгелек

*Сурет – 2. Айнабұлақ қорымы. №11 оба.
Қаңқа 1. Пышақтар*

келген пішінде, үш бұрамды мыс сырға табылды. Мәйіттің денесі де нашар сақталған, нақтырақ, оң жақ бұғана, қолдың сүйектері шіріп, мүжіліп кеткен. Мәйіттің денесен тазалау барысында, қаңқаның орналасуы анатомиялық қалыпта болғанымен, жатқызылуы ерекшелігі бөлек екендігі белгілі болды. Мәйіт арқасымен жатқызылып, қолдары дененің бойымен ұзыннан қойылған. Мәйіттің аяқтары тізесінен бүгіліп, дененің оң жағына қарай бүгіліп қойылған. Мәйіттің жалпы денесі толық ашылғанымен, нашар сақталуына байланысты, сүйектерді қозғау барысында, үгітіліп кететені белгілі болды. Мәйіттің сол

жағынан, сол қолдың саусақтары тұсынан көкшіл-қара түсті графит тасы табылды. Бүгілген тізесінің тұсынан жоғарыда мойын тұсынан табылған үш орамды мыс сырғаға ұқсайтын сырға табылды. Екі сырғаның да көлемі бірдей, үш орамды болып табылады. Мәйіттің бүгілген аяғын толық ашы барысында, қаңқаның аяқ тұсына түбі тегіс келген, аса биік емес, қабырғасы қалың келген қыш ыдыс табылды. Өкінішке орай қыш ыдыс мыжылып, үгітіліп кеткен.

Қазбаны оңтүстікке қарай кеңейтіп ашу барысында, екінші мәйіт қатар жерленгені белгілі бола бастады. Яғни обаның оңтүстік бөлігіне екінші бірінші мәйітпен қатар қойылған (4-сурет). Екінші мәйітті тазалау барысында, бас сүйегінің біршімі жақсы сақталғаны белгілі болды. Екінші мәйіттің бас сүйегінің құлақ түбінен екі орамды мыс сырға табылды. Екінші мәйіттің денесі біршама жақсы сақталған. Қаңқа анатомиялық қалыпта, бірақ аяқтары бірінші мәйіттің аяғы секілді солға қарай бүгілген. Екінші мәйіттің оң жағынан қабырға тұсынан бастап, төмен қарай аяқтың созылу қалпымен қатарласып, ені 5-6 см, биіктігі 6-9 см аралығындай уытқитын топырақ немесе саз балшықтан қалап, жағалап, қоршау жасаған. Қоршаудың жақсы сақталған жері екінші мәйіттің аяқтарының бойымен келіп, аяқтың бітетін жерінен солға қарай айналып барып аяқталған. Екінші мәйіттің аяқтары бітетін тұсатағы саздан жасалған қоршаудың оңтүстік-шығыс бұрышына арнайы саз тұғырдың үстіне саздан жасалған шырағдан табылды. Саз тұғырдың көлемі аса үлкен емес, биіктігі 7-8 см, бетінің ауданы 6×7 см құрайды. Қыш шырағдан батысқа қаратып қойылған, қолмен ұстауға арналған тұтқасы оңтүстік-шығысқа қаратылған.

№11 обаның жерлеу шұңқырындағы №2 мәйіттің аяқ тұсынан табылған шырағданның толық сипаттамалары келесідей (3-сурет). Шырағдан үстінен қарағанда шеңбер, сол жақ қимасынан қарағанда ернеуден 1,5 см төмендікте сүйірлеп 3 см-ге дейін ілгіш тұтқаны жабыстырған. Ыдыстың түбіне жете төмен қарай қарай тігінен 3 аяқ жеке шығарылып, ұшына қарай сүйірленіп аяқталған. Қимасына қарағанда күйдірілуі сапалы, құрамы майда құм, аздап қиыршық тастан тұрады. Ыдыстың ішінде оттың күйген қалдығы сақталған. Ыдыстың түсі қызғылт қоңырқай. Қолдан жабыстырылып жасалған ыдыста симметриялық тепе- теңдік жоқ. Шырағданның сақталуы

*Сурет – 3. Айнабұлақ қорымы. №11 оба.
Шырағдан*

*Сурет – 4. Айнабұлақ қорымы. №11 оба.
Жерлеу шұңқыры, мәйіттер қосымша зат-
тарымен*

жақсы. Шырағданның аяқтарының астында және тұтқаның оң жағында жарылып, сынған белгі бар.

Айнабұлақ 1 қорымындағы №16 обада жүргізілген зерттеулер

Обаның жалпы пішіні дөңгелек, тас жабындымен төңкерілген. Обаның нақты өлшемдері: солтүстік-оңтүстік бағытында – 9,7 м; шығыс-батыс бағытында – 12,7 м кұрайды. Жер бетінен алғандағы биіктігі шамамен 0,6 м болады.

Анықтап қарағанда, обаның оңтүстік, шығыс және солтүстік бетінде тас тізбен анық байқалады. Обаның батысындағы тас тізбекретсіз орналас-

қан. Обаның шетінде бекітіліп қойылған тас қоршаудың сыртында ұсақ тастар таралған. Біздің ойымызша, уақыт өте келе ұсақ тастар, сыртқы қоршау тастан асып, шығып қалған. Обаның шетіне ірге тас секілді қойылған тастар өте ірі келген, әрі таудың жақпарлы тастары емес, өзеннің малта тастарын қойған. Обаның іргесіне қойылған ірі малта тастардың өлшемдері Тізбектелгер тастардың көлемі $40 \times 33 \times 16$ және $24 \times 16 \times 9$ см аралығында ауытқиды. Обаның шетіне қаланған тас тізбектің батыс шетіндегі ірге тастар аздап бұзылуға ұшыраған. Керісінше обаның шығыс және солтүстік-шығыс бетіндегі тастар өте жақсы сақталған. Обаның ірге тастарын жоғарыдан ар-

найы құралмен шамамен 20-25 м биіктіктен қарағанда, толық байқауға болады. Обаның шетінде ірге тастардан обаның орталық бөлігіне дейін ұсақ малта тастар мен орта көлемдегі жақпарлы тастар ретсіз толтырылған.

Обаның орталық бөлігінде екінші құрылыс байқалады. Бұл жерлеу шұңқырының аумағына салынған құрылыс екендігі анық. Обаның ортасындағы жерлеу шұңқырының үстіне салынған тас қоршау мен обаның шетіндегі ірге тастардың арасында басқа ешқандай тас құрылыс байқалмайды (5-сурет).

*Сурет – 5. Айнабұлақ қорымы. №16 оба.
Жерлеу шұңқыры*

Тас құрылыс – 2. Обаның орталық бөлігінде ерекше құрылыс байқалады. Орталық бөлігінің тастары бір деңгейде жатыр. Обаның орталық бөлігінде шығыстан батысқа қарай созылған тас құрылыстың ірге тастарының өлшемдері келесідей:

1. Ірі – $75 \times 37 \times 40$ см және $67 \times 31 \times 38$ см аралығында ауытқиды.
2. Орта – $44 \times 28 \times 22$ см және $40 \times 26 \times 18$ см аралығында ауытқиды.
3. Кіші – $21 \times 15 \times 11$ см және $19 \times 12 \times 7$ см аралығында ауытқиды.

Обаның орталығындағы тас қоршау шығыстан батысқа қарай созылып орналасқан. Бірақ тас құрылыстың пішіні сопақша емес, дөңгелекке жақын келеді. Себебі, тас құрылыс солтүстік-оңтүстік бағытына қарай да созылған.

Қазба – 1 этап. Обаның шетіне салынған ірге тастардың сыртына шығып қалған әртүрлі көлемдегі тастарды алып тастағаннан кейін, орнына тазалау жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде, обаның нақты шеткі көлемдері айқындалды. Обаның ірге тасы ретінде қаланған тас шеңбердің сыртынан есептегендегі солтүстік-оңтүстік бағыттағы диаметрі 6 м, шығыс-батыс бағыттағы диаметрі 5,95 м құрайды. Тас шеңбердің ішкі жағынан есептегендегі ұзындығы шығыс

батыс бағытта 5,3 м, солтүстік-оңтүстік бағытта 5,1 м құрайды. №16 обаның жалпы периметрі – 17,30 м. Шеңбердің ауданын шығаруға арналған формула – $S=\pi r^2$. Аталған формулаға сәйкес №16 обаның толық ауданын біле алдық. Яғни $S=3.1415 \times 3,65^2=41,8$ м². №16 обаның ауданы – 41,8 м² құрайды.

Қашау. Обаның оңтүстік шетінен, сыртқы тас қоршаудан тыс аумақты тазалау барысында, тас қоршаудан оңтүстікке қарай шамамен 24 см жерден қоладан жасалған қашау табылды. Қашаудың ұзындығы 7 см, ені 1,7 см құрайды. Мыстан жасалған қашау арнайы қалыпта құйылған, кейін ұру езу арқылы өңделіп қазіргі пішінге келтірілген. Нақты пішіні, бір шеті қырланып, жүзі жасалған. Осы қырланған шетінен жоғары қарай бір шеті дөңестеліп, екінші шеті ішіне кіріп барып, аяқталады. Қашаудың жоғарғы аяқталар жері аздап сыртына қайталырып барып айқталған. Осы жерден қашаудың ішкі қуысы басталады. Яғни қашаудың бер шеті қырлы, жүзі бар болса, екінші шеті іші қуыс болып кетеді. Ішкі қуыстың диаметрі 1,3 см құрайды.

Қазба – 2 этап. Тас шеңбердің орталық бөлігін екі секторға бөліп, ұсақ және орта көлемдегі тастарын тазалау жұмыстары жүргізілді. Обаның орталығына солтүстік-оңтүстік бағытта қалдырылған жалдың шығыс бөлігін тастардан тазалау барысында ешқандай тас құрылыстың ерекшелігі анықталмады. Тек обаның орталық бөлігінде байқалған тас қоршау қалдырылып отырды. Жалдың шығыс бөлігін, сыртқы жер биіктігімен теңестіріліп тазаланып болғаннан кейін, орталық стратиграфиялық жалдың батыс шетіне тазалау жұмыстары жүргізілді. Аталған аймақтағы тастар толық алынғаннан кейін, обаның ортасына қалған тас қоршаудың ішкі бөлігінің ұсақ тастары мен топырағы тазаланды. Обаның орталық бөлігінен жерлеу шұңқырының ізін анықтау үшін, орталық тас қоршау алынып тасталды. Нәтижесінде обаның орталық бөлігінде шығыстан батысқа қарай созыла орналасқан жерлеу шұңқырының дағы байқалды (Толеубаев, 2017а, с. 611-625).

Жерлеу шұңқыры және қаңқа. Жерлеу шұңқырының ізі толық байқалмайды. Тек анықтап тазаланғаннан кейін ғана жалпы көлемі 1,9×1,2 м болатын қабір дағының ізі байқалды. Аталған өлшемдері негізгі ала отырып, обаның орталық бөлігіне көлемі шығыстан-ба-

тысқа қарай 3 метр, солтүстіктен оңтүстікке қарай 2 болатын қазба түсірілді. Қазба көлеміне орай, төмен қарай 15-20 см түскен кезде, батыс шеттен адам қаңқасының бас сүйегі кездесті. Бас сүйек жақсы сақталған. Мәйіттің денесін шығысқа қарай ашу барысында, бірнеше қиындықтар тудырды. Олар, мәйіт жердің бетіне өте жақын қойылғандықтан, топырақ саз тәріздес қатып қалған. Соның әсерінен сүйек пен топырақты ажырату үлкен қиындық тудырды. Екіншіден мәйіт жер бетіне жақын қойылғандықтан, топырағында ылғал аз сақталып, қатып қалған. Мәйіттің денесін бойлап ашу барысында, бастапқы қалпынан ешқандай өзгеріске түспегені белгілі болды. Яғни мәйіт басы батысқа қаратылып қойылған, аяқ-қолдары денесінің бойымен ұзыннан созылып қойылған. Қаңқа тастың бетінен 85 см тереңдіктен, жер бетінен 75 см тереңдіктен табылды. Мәйіттің басы батысқа қаратылған, қолдары дене бойымен тігінен жатқызылған. Дене анатомиялық қалыпта. Қаңқаның бел тұсы мен кеуде тұсы аралығында сүйектер сақталмаған. Қаңқаның сол қолы шынтақтан бүгілген, белінің үстінен, бұтына қойылған. Қаңқа сүйегі өте әлсіз, үгітілген. Бас сүйегі нашар сақталған. Оң қолы шынтаққа жетпей сынған. Астыңғы жақ сүйегі жақсы сақталған. Тістері бүтін. Қаңқаның мойын тұсы мен иығы, кеуде тұсынан №17 обадан табылғандай сүйек моншақтар табылған. Бүтін моншақтар 11 дана сынғандары шамамен 4-5 дана. Қаңқаның басы солға сәл бұрылған. Сол қолдың саусақ сүйектері қаңқаның бел тұсынан да табылды. Қаңқаның табаны екі жаққа қарай қаратылған.

Моншақтар. Бүтін моншақтар саны 11 дана. Моншақтарды көлеміне және жасалу технологиясына қарай 3 топқа топтауға болады (6-сурет).

1 топқа жататын моншақтар – көлемі ірі және дөрекі жасалған. Мұндай сипатқа ие

Сурет – 6. Айнабұлақ қорымы. №16 оба. Моншақтар

моншақтар саны 3 дана. Пішіндері дөңгелек, ортасындағы тесігі дөрекілеу тесілген. Моншақтардың сыртқы диаметрлері 1,6-1,3 см аралығында ауытқиды. Ішкі тесіктерінің диаметрлері 0,3-0,4 см аралығында. Аздап сынған жерінің қимасына қарап, ішкі бөлігінің түсі көкшіл екендігін байқауға болады.

2 топқа жататын моншақтар – көлемі орта, жасалу технологиясы жақсы, шеті аздап қырланып, кей жағдайда доғалданып, егелік жасалған. Мұндай моншақтар саны 4 дана. Пішіндері дөңгелек, ортасындағы тесігі симметриялы түрде жасалған. Моншақтардың сыртқы диаметрлері 1,3-1,1 см аралығында ауытқиды. Ішкі тесігінің диаметрлері 0,3-0,2 см аралығында. 2 топтағы моншақтардың жасалуы ерекше. Сыртқы пішінін асықпай егеп, тегістеп, моншақтардың дөңес бұрышын кей жағдайда қырлап, кей жағдайда тегіс етіп өңдеген. Аталған топтағы моншақтардың сынған жерінің қимасына қарап, түстері сарғыш көкшіл екендігін байқаймыз. Әрі сынған жерінен моншақтың құрамында ауа көпіршіктері сақталғаны байқалады.

3 топқа жататын моншақтар – көлемі кішкене, жасалу технологиясы жақсы, шеті толық дөңестеліп өңделген. Мұндай типтегі моншақтар саны 4 дана. Пішіндері дөңгелек, ортасындағы тесігі симметриялы түрде жасалмаған. Яғни тесігі моншақтың бір шетіне қарай ойысып немесе бір шетіне көбірек егеу арқылы жасалған. Моншақтың тесігін бұлай жасау, жіпке ілінгенде моншақ жатып тұруы үшін жасалған болуы әбден мүмкін. Аталған типтегі моншақтардың сыртқы диаметрлері 1,1-0,9 см аралығында ауытқиды. Ішкі тесіктері бірдей емес, ауытқушылық бар. Жалпы тесіктерінің диаметрлері 0,3-0,2 см аралығында.

Сынған моншақтар. №16 обадан бүтін моншақтармен қатар, жартысынан сынған, үгітіліп мүжілген моншақтар да кездесті. Сынған моншақтар саны 10-нан асады. Аталған моншақтардың көлемі әрқилы. Сыртқы диаметрлері 0,6-1,4 см аралығында ауытқиды. Моншақтардың ішкі түстері сарғыш қоңыр және көкшіл сары болып келген.

Пасталы моншақтардың жасалу тәсілдері көне заманнан бастау алады. Ерте кезеңдерде шыны тәрізді құмды балқытып, оған әртүрлі тотыққан металдарды қосу арқылы пасталы моншақтарды алатын болған. Моншаққа шала тотыққан темір қындасы көкшіл түс береді.

Моншаққа жасыл түс беру үшін, шыныға тотыққан мысты, сонымен қатар жасыл түсті бор қосады. Мұндай түстегі моншақтар б.з.б. III-I ғасырларда Қаратеңіз жағалауы мен Кубаньда алынған.

Жерлеу шұңқырының жалпы өлшемдері:

1. Ұзындығы (шығыс-батыс) – 3 м
2. Ені (солтүстік-оңтүстік) – 2 м
3. Биіктігі – 45 см

Қаңқаның толық өлшемдері келесідей:

1. Қаңқаның басынан батыс қабырғаға дейінгі қашықтық – 70 см
2. Қаңқаның басынан солтүстік қабырғаға дейін – 110 см
3. Қаңқаның басынан оңтүстік қабырғаға дейін – 75 см
4. Сан жілігі – 40 см
5. Сирағы – 45 см
6. Аяқтарынан оңтүстік қабырғаға дейін – 60 см
7. Аяқтарынан солтүстік қабырғаға дейін – 107 см
8. Аяқтарынан шығыс қабырғаға дейін – 65 см
9. Кеудесі мойыннан беліне дейін – 46 см

Тас баған. Тас баған обанын орталық нүктесінен батысқа қарай шамамен 20-30 см батысқа қарай қашықтан солтүстік-оңтүстік бағытында ұзынан жатқан тас баған табылды. Тас бағанның табылған жері, обаның артындағы мәйіт табылған жерден яғни мәйіттің басы тұрған аумақтан табылды. Біздің ойымызша, тас баған обаға жерленген мәйіттің басы тұсына тігінен қадалған болуы мүмкін. Тас бағанның өлшемдері келесідей:

Тас бағанның жалпы ұзындығы – 94 см

Ұшының диаметрі – 24 см

Ұшынан 30 см төмендегі диаметрі – 24 см

Ұшынан 60 см төмендегі диаметрі – 25 см

Ұшынан 90 см төмендегі диаметрі – 26 см

Түбінің диагональды ұзындығы – 30-32 см

Ұшының диагональды ұзындығы – 23-25 см.

Қазба жұмыстары толық аяқталғаннан кейін, №16 оба рекультивация жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде, обаның жерлеу шұңқырынан шыққан топырақ қайта толтырылып, тастары бетіне, бастапқы қалпына сай орналастырылды. Обаның орталық бөлігінен шыққан тас баған, тігінен қайта орнатылды.

Айнабұлақ-1 қорымындағы №11 оба өте қызықты мәліметтер берді. Мұнда Қазақстан аумағында өте сирек кездесетін афанасьев мәдениетіне тән ескерткіш ашылды. Афанасьев мәдениеті көбіне Оңтүстік Сібір аймағында таралған. Бұл мәдениетке тән ескерткіш ең бірінші рет Хакасияда ашылған. Аталған ескерткіштер б.з.б. 3–2 мыңжылдықтың басымен мерзімделеді. Алтай өңірінде бұл мәдениетке тән үш қорым табылып, тек кейбір ескерткіштер ғана зерттелген. Қазақстан территориясында афанасьев мәдениетіне тән ескерткішті ең бірінші рет Ә.М. Оразбаев Черновая ауылы маңынан (Катон Қарағай ауданы) ашқаны белгілі. Бірақ аталған ескерткіштен шыққан материалдар афанасьев мәдениетіне тән мәліметтерді толық бере алмауына байланысты, ғылыми ортада үлкен қызығушылық туғыра қоймады. Біздің тарапымыздан зерттелген Айнабұлақ – 1 қорымындағы 11 және 16 обалардан табылған материалдар афанасьев мәдениетінің бұл аймақта кездесетінін толық дәлелдейді. Афанасьев мәдениетіне тән белгілер келесідей:

1. Әдетте афанасьевтік оба-қоршаулар тау етегінде орналасады.
2. Обаның жер бетіндегі құрылымы бірыңғай тастармен көмкеріліп жабылады.
3. Жерлеу шұңқыры маңайында тастармен қаланған көбіне тікбұрышты тас қоршаулар кездеседі.
4. Мәйіттердің қойылу тәртібі және басының бағытталуы – арқасымен жатқызылады, аяқтары бүгіледі, бастары батысқа қаратылады.
5. Бір жерлеу шұңқырын бірнеше жерлеу ғұрпына пайдалану, яғни мәйіттерді ярустық ретпен бірінің үстіне екінші жерлеу ұйымдастырылады.
6. Екі жынысты қоса жерлеу ғұрпы кездеседі. Қос жерлеу ғұрыптары афанасьев мәдениетінде жиі кездесетін құбылыс және мұндай ғұрып қола дәуірі мәдениеттерінде, сондай-ақ оқунес және андрон мәдениеттерінде де ұшырасады.
7. Түбі дөңес, шырша тәрізді батырып жасалған өрнекті құмыра-ыдыстардың болуы.
8. Үш аяқты, конустық типте жасалған, тұтқасы бар шырағдан болуы.
9. Мыстан соғу арқылы жасалған жапырақ тәріздес пышақтардың кездесуі.

10. Мәйіттердің үстіне қызыл жоса бояуын себуі. Жалпы мәйіттердің үстіне немесе оның айналасы мен жерлеу шұңқырының ішіне қызыл жоса себу ғұрпы афанасьев мәдениетінің айқын дәлелі болып табылады.

11. Еңбек құралдары жанында тас қырғыштың да кездесуі афанасьев мәдениетіне тән дүние болып табылады.

12. Біз зерттеген Айнабұлақ – 1 қорымындағы төрт обадан да малдың сүйегі кездеспеді. Бұл жағдай да афанасьев мәдениетіне тән дүние болып табылады (Толеубаев, 2017б, с. 172-200).

Жоғарыда аталған белгілер, сипатталған обалардың афанасьев мәдениетіне тән екендігін сөзсіз дәлелдейді. Қазақстан территориясында афанасьев мәдениетінің айқын ескерткіштерінің ашылуы жалпы алғанда – Қазақстан археологиясындағы жаңа сөз деп айтуға болады.

Афанасьев мәдениеті бұл – далалық аймақтағы металлургиялық мәдениеттің бірінші кезеңі болып табылады.

Толеубаев А.Т., Жуматаев Р.С., Шакенов С.Т., Новые оригинальные памятники энеолитической эпохи в Зайсанском районе Восточно-Казахстанской области // Мир большого Алтая международный научный журнал. – 3 (4) 2017а. – С. 611-625.

Толеубаев А.Т., Жуматаев Р.С. Предварительные итоги археологических исследований на могильниках Айнабулак-1 и Улкен Каратал в полевом сезоне 2017 года // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі – Өскемен, 2017б. – С. 172-200.

Толеубаев Ә.Т., Жуматаев Р.С., Шакенов С.Т., Ергабылов А.Е. Шілікті-Тарбағатай археологиялық экспедициясының 2018 жылғы археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелері // «Ұлы Даланың жеті қыры және Еуразия археологиясы мен этнологиясының өзекті мәселелері» атты «ХІ Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Ә.Т. Толеубаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – Б. 3-12.

СЫРДАРИЯНЫҢ ТӨМЕНГІ АҒЫСЫНДА ОРНАЛАСҚАН ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ОҒЫЗ ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ЖАҢА ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ҚЫСҚАША ШОЛУ

Сыр өңірінде оғыз кезеңінің қалашықтарының саны жаңа зерттеулерге сүйенсек жиырмаға жуықтайды. Бұл өз кезегінде аталмыш өңірдің ортағасырлар кезеңінде қала мәдениетінің қарқынды дамығандығын көрсетеді. Соңғы онжылдықта Ә.Ә. Тәжеевтің жетекшілігімен «Жанкент археологиялық экспедициясы (ЖАЭ)» ортағасырлық Жанкент, Шіркейлі Қос-асар және Сортөбе қалашықтарында археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді.

Жанкент қалашығы – Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Жанкент ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 1,5 шақырым жерде орналасқан. Бұл ескерткіште ЖАЭ мүшелері тарапынан 2005-2019 жылдары қазба жұмыстары жүргізіліп келеді.

Қалашық жоспарында батыс бөлігі шығыңқы болып келетін тіктөртбұрышты формалы. Жалпы аумағы шамамен 15 гектарды құрайды. Ескерткіштің сыртын айнала ені 4-5 м болатын ор қоршап жатыр және сыртқы келбетінен шығыс қабырғасының жақсы сақталғандығы айқын көрінеді. Қорған қабырғалар негізінен үлкен көлемді пахсалардан тұрғызылған. Осы шығыс қабырғасының ортасында екі жағы мұнаралармен бекітілген қалашықтың шығыс қақпасы бар. Сонымен қатар, Жанкенттің қамал қорғаны толығымен мұнаралармен күшейтілген. Мұнаралардың диаметрі – 7 м, олардың бір-бірінен арақашықтығы 16-17 м құрайды. Ескерткіштің әуеден түсірілген суретінен оның орталық бөлігінде басты көше бар екені көрінеді. Осы көшенің екі жағын жағалай шахристан, ал солтүстік-батыс бөлігінде көлемі 110×110 м болатын шаршы формалы цитадель орналасқан.

Бүгінде Жанкент қалашығында 9 қазба нысаны салынып, жалпы көлемі 2000 кв/м жуық жер аумағы зерттелінді. Далалық қазба жұмыстарымен қатар, зерттеу барысында геофизика, топырақтану және остеология ғылымдарының әдістері қолданылып жатыр (Модин,

Ерохин, 2014, 116-140 бб.; Гайдученко, 2014, 161-177 бб.; Пшеничнова, 2014, 290-292.). Нәтижесінде ескерткіштің ішкі құрылысында су қоймасы мен қораның орындары белгіленді. Жалпы, Жанкенттің 6-11 м мәдени қабаты бар екені анықталынды. Қалашықтың шығыс бөлігінде орналасқан тұрғын-жай кешенінде 60 бөлменің орны аршылып, 3 құрылыс кезеңі белгілі болды (Аржанцева, Харке, Тажеев, 2014, 293-295 бб.; Билалов, Султанжанов, 2017, 170-177 бб.; Султанжанов, 2017, 272-274 бб.; Сыдыкова, 2014, 100-115 бб.). Жанкент қалашығының керамикалық кешенінің классификациясы жасалынды (Амиргалина, 2014, 188-217 бб.). Бүгінде зерттеу жұмыстарының қорытындылары Жанкент қалашығының VIII ғасырдың соңы – X ғасырдың соңында өмір сүргендігін көрсетеді (Аржанцева, Билалов, 2014, 32 б.).

Шіркейлі Қос-асар қалашығы – Қызылорда облысы, Сырдария ауданы, Нағи Ильясов ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 5,5 шақырым жерде орналасқан. Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының жетекшісі С.П. Толстовтың жіктеуі бойынша бұл ескерткіш үшінші асарлар тобына жатады – мықты қорғаныс жүйесі бар, сонымен қатар ішінде көптеген әртүрлі тұрғын-үй құрылыстары бар қамалдар. ЖАЭ мүшелері тарапынан ескерткішке археологиялық қазба жұмыстары 2015-2017 жылдары жүргізілді.

Ескерткіш көлемі 900×600 м болатын алып қабырғамен қоршалған. Қабырғаның сақталған биіктігі 3-4 м-ді құрайды. Қамалдың ішінде, шығысы мен батыс бөлігінде құрылысы жағынан ұқсас екі бекіністі үй-жай орналасқан. Зерттеушілер бұл үй-жайларды шартты атауларына сәйкес кіші үй-жайды – Қосасар I, үлкен үй-жайды – Қосасар II деп атаған. Сонымен қатар, Қосасар II-нің оңтүстік бұрышынан шығысқа қарай 60 м жерде, қаланы қоршап тұрған дуалдың ішкі бөлігінде жоспары төртбұрышты үшінші құрылыс – «төрткүл» бар.

Қосасар I – ескерткіштің шығысында орналасқан. Ол екі қабаттан тұрады, шығысындағы екінші қабаттың жоспары шеңберлі, ал астыңғы үлкен құрылыстың жоспары алтыбұрышты келген. Үстіңгі құрылыстың көлемі 50×40 м, сақталған биіктігі 10-12 м. Астыңғы құрылыстың көлемі 130×120 м, оның биіктігі шамамен 6-8 м.

Қосасар II – Қосасар I-ден батысқа қарай 500 м жерде қалашықтың батыс бөлігінде орналасқан. Бұл асарда екі қабаттан тұратын құрылы-

стан салынған. Үй-жайдың ұзындығы 60 м-ге тең қорғанысты жүйесі бар жеті қабырғасы құрылыстың жоспарын көпбұрышты етіп құрап тұр. Биіктігі 5-6 м. Бұл үй-жайдың да шығыс бөлігінде жоспары сақталмаған үстіңгі құрылыс орны бар. Үй-жайдың оңтүстік қабырғасында қақпаның ізі байқалады.

«Төрткүл». Жоспары төртбұрышты, көлемі 70×50 м, қабырғаларының биіктігі 3-4 м, қалыңдығы 2-2,5 м. Оңтүстік бұрышында жоспары төртбұрышты құрылыс бар. Ал қалған бұрыштарында диаметрі 3-3,5 м мұнаралары бар. Шіркейлі Қос-асары құрылысты жағынан Алтын-асарға ұқсас келеді. Онда да үлкен және кіші үйлер мен жоспары төртбұрышты «керуен сарай» орналасқан (Тәжекеев, Дәрменов және т.б., 2016, 250-255 бб.).

Археологиялық қазба жұмыстары 3 қазба нысанында жүргізіліп, жалпы көлемі 550 кв/м-ге жуық жер аумағын қамтыды. Стратиграфиялық кимада (Қазба №1) жүргізілген жұмыстар Қосасар I үй-жайында 6 құрылыс кезеңінің бар екендігін көрсетті. Зерттеушілер пікірінше, қазба нәтижесінде Шіркейлі Қос-асар ескерткіші б.з.д. I мыңжылдықтың соңынан – VII-VIII ғасырлармен мерзімделетін Жетіасар мәдениетінің ескерткіштерінің қатарына кіреді. Дегенмен, қазба барысында алынған материалдар Шіркейлі Қос-асар қалашығының IX-X ғасырларға дейін өмір сүргендігін көрсетеді. Бұл ескерткіштерін керамикалық материалдары Жанкент қалашығының керамикалық кешенімен ұқсас. Атап өтетін жайт, кейінгі құрылыс кезеңіне жататын арнайы алаңы бар шаршы формалы ғимарат (№1 бөлме) Жетіасар мәдениетінің III кезеңінің ескерткіштерінде ұқсастық таппайды және бұндай құрылыс жоспары жақын маңдағы басқа археологиялық мәдениеттерден де ұқсастық таппайды. Зерттеушілердің пікірінше бұл ғимарат культтік қызмет атқарған (Тәжекеев, Болелов және т.б., 2016, 227-229 бб.).

Сортөбе I қалашығы. Қызылорда облысы, Кармақшы ауданы, Жосалы кентінен батысқа 10 шақырым жерде орналасқан. Ол Сырдария өзенінің бір иінінде жатыр. Қазіргі уақытта апатты жағдайда, өзен арнасы ескерткіштің жарты бөлігін шайып кеткен.

Табиғи төбеде орналасқан қалашықтың сақталған бөлігі көлемі 80×85×120 м болатын үшбұрышты құрайды. Биіктігі айналасындағы жазықтықтан 2-3 м жоғары (Билалов және т.б., 2017, 62-75 бб.).

Ескерткіштің қазіргі көрінісінен оның төртбұрышты формалы болғанын аңғаруға болады. ЖАЭ мүшелері тарапынан бұл ескерткішке 2017-2019 жылдары далалық зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Қазба жұмыстары негізгі 2 қазба нысанында жүргізіліп, жалпы көлемі 700 кв/мге жуық жер аумағы қамтылды. Сортөбе I қалашығында 3 құрылыс кезеңі және 21 тұрғын бөлмелерінің орындары аршылды. Осылайша, қалашықтың ішкі жоспары туралы мәліметтер кеңейе түсуде. Зерттеушілердің пікірінше Сортөбе I ескерткішінің ішкі жоспары орталық бөлмесі бар усадьбалар қатарына жатады. Бұндай ескерткіштер VIII-IX ғасырларға жататын Хорезмдегі монументальды усадьбалармен ұқсастық табады (Билалов және т.б., 2017, 62-75 бб.; Билалов, 2018, 209-215 бб.).

Қорытындылай келе, соңғы уақытта «Жанкент археологиялық экспедициясымен» жүргізіліп жатқан зерттеулер жоспарлы түрге енгендігін байқаймыз. Зерттеу барысында кешенді әдісті (геофизика және топырақтану ғылымдарының) қолдану ортағасырлық Жанкент, Шіркейлі Қос-асар және Сортөбе I қалашықтардың тарихына байланысты кейбір сұрақтарды жан-жақты қарастыруға мүмкіндік беріп отыр. Сонымен қатар, жүргізілген жаңа археологиялық барлау жұмыстары (Ө.Ә. Тәжекеев) нәтижесінде ашылған ескерткіштер бойынша Сырдың көне сағаларында оғыз қалаларының жиі орналасқандығын байқаймыз.

Амиргалина Г.Т. Керамический комплекс // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011 – 2014 гг.). А.: «Арыс», 2014. С. 188-217.

Аржанцева И.А., Билалов С.У. Строительные материалы, техника, структурные и планировочные особенности цитадели по данным комплексного исследования 2011 – 2014 гг. // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011 – 2014 гг.). А.: «Арыс», 2014. С. 29-33.

Аржанцева И.А., Харке Г., Тажекеев А.А. Итоги и перспективы изучения городища Джанкент. Проблемы интерпретации полученных материалов // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011 – 2014 гг.). А.: «Арыс», 2014. С. 293-295.

Билалов С.У., Султанжанов Ж.К. Археологические работы на средневековом городище Жанкент (по материалам 2016 г.) // Материалы международной научной конференции «Преемственность археологических памятников Туркестанского оазиса», посвященной 20-летию научно-исследовательского центра археологии. Туркестан: «Сейт», 2017. С. 170-177.

Билалов С.У., Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т. Археологические исследования средневекового городища Сортобе // Вестник Казахского национального университета им. Аль-Фараби. 2017. №4 (87). С. 62-75.

Билалов С.У. Сортобе қалашығындағы зерттеулердің нәтижелері // «Қазақстан мен іргелес елдердің тарихи-мәдени мұрасын зерттеудегі заманауи әдістер мен тұрғылар» атты «IX Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. Алматы: Қазақ университеті, 2018. 507 б.

Гайдученко Л.Л. Osteологические материалы из раскопок городища Джанкент (2009 – 2012 гг.) // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011 – 2014 гг.). Алматы: «Арыс», 2014. С. 161-177.

Модин И.Н., Ерохин С.А. Геофизические исследования на городище Джанкент в 2011 – 2014 гг. // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011 – 2014 гг.). Алматы: «Арыс», 2014. С. 116-140.

Пшеничнова Е.А. Реставрация очажной подставки // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011 – 2014 гг.). Алматы: «Арыс», 2014. С. 290-292.

Султанжанов Ж.К. Комплексные исследования на городище Джанкент // Актуальная археология 4. Комплексные исследования в археологии. Материалы международной научной конференции молодых ученых (г. Санкт-Петербург, 2 – 5 апреля 2018 г.). СПб.: Издательство ИИМК РАН, 2018. С. 272-274.

Сыдыкова Ж.Т. Раскоп 1. Жилищно-хозяйственный комплекс городища // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011 – 2014 гг.). Алматы: «Арыс», 2014. С. 100-115.

Тажекеев А.А., Болелов С.Б., Дарменов Р.Т., Билалов С.У. Городская культура Приаралья в зоне контактов земледельцев и скотоводов в I тысячелетии н.э. (по материалам городища Ширкейли Кос-асар) // Саки и савроматы Казахских степей: контакт культур: Сборник научных статей, посвященный памяти археолога Бекена Нурмуханбетова. Алматы, 2016. 252 с.

ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРЫ МЕН ҚОНЫСТАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ (1917-1991 ж.ж.)

Ортағасырлық және археологиялық деректерге сүйене отырып Ұы Жібек жолының дамыған шырқау шегінде Жетісу өңірінде қазіргі таңда бізге мәлім 200-ден астам қалалар мен қоныстардың орны анықталған.

Ортағасырлық қалалардың даму кезеңдерін VII–IX ғғ., IX–XI ғғ., XI–XIII ғасырдың бас деп көрсетуге болады. Осы кезеңдер аралығында Түргеш, Қарлұқ, Қарахан секілді Түрік мемлекеттерінің саяси және сауда орталықтарына айналды.

Қазақстанның ортағасырлық қалаларын зерттеу жұмыстары ерте-ректе яғни, XVIII–XIX ғасырларда орыс-еуропа саяхатшыларымен әскери экспедицияларының жұмыстарынан көруге болады кейін Түркістан археологиялық әуесқойлар үйірмесі арнайы зерттеу жұмыстарымен айналысты. Олардың ішінде А. Бартольдтің жүргізген барлау – зерттеу жұмыстарын айтуға болады.

1917 жылғы революциядан кейін археологиялық зерттеулер жалғастырылды, бірақ олар мемлекеттік негізде жүргізілді. 1919 жылы Санкт-Петербургте Материалдық мәдениет тарихы академиясы, ал 1920 жылы Ташкентте Мұражай ісі мен көне ескерткіштерді, өнер мен табиғатты қорғаумен шұғылданатын Түркістан комитеті (Туркомстарис) құрылды. В.В. Бартольдтың ұсынысы бойынша, комитеттің ең таяудағы міндеті археологиялық карта жасау болды. Сөйтіп, ежелгі ескерткіштерді есепке алудың, зерттеудің, сақтаудың негізі қаланды.

Алматыда және т.б. қалаларда оқу орындары ашылып тарих ғылымы ілгері даму жолына түсті. Ленинградтық археология мектебінің негізі мықтап қаланды. XX ғасырдың 30-40 жылдары Кешенді археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады. Соның ішінде КСРО Ғылым академиясы, Ғылым академиясының Қазақстан фи-

лиалымен бірлесе отырып 1936-1940 жылдары «Жетісу археологиялық экспедициясы» құрылып оның жетекшісі А.Н. Бернштам болды. Ұлы Отан соғысына дейін төрт далалық маусымда жүргізілген экспедиция Жетісу өңіріндегі орта ғасырлық қалалардың орындары, түрік дәуірінің қорғандары, тас мүсіндері зерттелді. Тарихи-археологиялық жағынан қызықты бірқатар қалаларда тікқазба (шурф) арқылы барлау жұмыстары мен стационарлық қазба жұмыстарын үйлестіріп, қызықты материалдар жинастырды. Осы жылдары Тараз қаласына арнайы экспедиция ұйымдастырылып орнын зерттеу жұмыстары басталды. Ауқымы кең қазба жұмыстары ортағасырлық Тараз қаласының айналасындағы ескерткіштергеде жүргізілді. Жұмыс нәтижесінде алынған археологиялық материалдардың кезеңдестірілуі жасалып, ғылыми жұртшылыққа ұсынылды. Луговое (Құлан), Аспара, Мерке, Талғар, Дунгене қалаларының орындарына барлау жұмыстары жүргізілді.

А.Н. Бернштамның ең алғашқы экспедициясы 1933 жылы Шығыс Жетісу мен Шу алқабын археологиялық зерттеуден бастаған. 1937 жылы Ортағасырлық Бектөбе қалашығы Оңтүстік Қазақстан және Ортазиялық экспедиция кезінде А.Н. Бернштамның бастама-сымен зерттелді. 1939 жылы Іле алабындағы ортағасырлық ескерткіштерді кеңінен зерттеу басталды. Олардың орнын барлап анықтау мен қатар, экспедиция Талғар және Дунгене қалаларының орындарына тікқазба (шурф) түсірді. Бұл зерттеулер Солтүстік-шығыс Жетісу ортағасырлық мәдениетін тереңдете зерттеуге нақты жол ашты. Экспедиция жұмыстарын қорытындылаған мақаласында А.Н. Бернштам мұндағы отырықшылық-егіншілік мәдениеттердің даму жолдары туралы бірқатар пайымдаулар жасады. Жетісудың ежелгі және ортағасырлық археологиясына мейлінше ден қою экспедиция қысқа мерзімде ірі көлемдегі барлау және қазба жұмыстарын жүргізуге мол мүмкіндіктер туғызды.

А.Н. Бернштам: б.з. I ғасырының өзінде Жетісу және Талас өңірінің ОртаАзияның орталығынан тегі Ирандық Соғды тайпалары келді. Қолөнер, сауда, балық аулау дамыған соғдылықтар өздерінің өнерлерін басқа елдерде дамыту үшін Шығысқа қарай жылжыды дейді. Тараз қаласының құрылуы – V ғасыр деп, қаланың құрылуына қатты әсер еткен Соғдылықтар деп көрсетеді. Соғды отарлауы бүкіл

Жетісуді алып Есік көлге дейін созылып, Тянь-Шань арқылы Шығыс Түркістанға жетіп, Қытай қорғанына барып бірақ тоқталған делінеді. «Ұлы Жібек жолын» Қытайдан көрі Соғдылықтар көп пайдаланды дейді ғалым өз еңбегінде.

1930 жылдардан бастап Жетісу өңірінде Шу алқабындағы ортағасырлық қалалар мен елді – мекендерді зерттеумен айналысқан А.Н. Бернштам 1941 жылы шығарған «Памятники старины Таласской долины» атты зерттеуінде Талас өңірлеріндегі б.з.д. III және IV ғасырлардан бастап XIII ғ. дейінгі аралықты қамтиды. Тараз қаласын зерттеуде ғалым зерттеу жұмысын VII – тараудан қарастырған, негізгі еңбекте қаланың тарихына байланысты мына мәселелерді қарастырған: 1-шіден қалаға жанама сипаттама беріп, өзіне дейінгі зерттеген В.В. Бартольд, В. Каллаур сияқты зерттеушілердің еңбегіне тоқталады; 2-шіден Талас өңіріндегі ежелгі үйсін және қаңлы тайпаларының тарихи ролін қарастырады; 3-шіден Соғдылардың Жетісу жеріне енуін және Тараз қаласының құрылу тарихын; 4-шіден VI-VIII ғасырлардағы Тараз тарихына; 5-шіден Тараз қаласына ислам дінінің келуі мен қаланың гүлденуін және Қарахан мемлекетінің пайда болуы; 6-дан; Тараз қаласының XI-XII ғасырлардағы саяси – экономикалық дамуын; 7-шіден; Монғол шапқыншылығымен қаланың құлдырауы.

1938 ж. А. Бернштам Зерттеу жұмысы кезінде Тараз моншасының орнын ашқан. Монша қазіргі көк базардағы Шахристан бөлігінің Шығыс жағынан табылды. Жалпы көлемі 7×4 метр болып келетін бұл құрылыс Отырар, Түркістан моншаларынан ерекше етіп салынған. Құрылыс бір – біріне жалғасқан бес бөлмеден тұрады. Қабырғаларының қалыңдығы мен олардың конструкциясына қарап ғалымдар оның төбе жабыны көп күмбезді екендігін анықтады. Қазба кезінде қызыл және сары плиткалармен көмкерілген едені, қабырғаларындағы қуыс–нишалары аршылды. Су арнайы салынған бөлмедегі құдықтан құбырлар арқылы жеткізілген. Кірпіштен қаланған ванналар да бұл моншаның ерекшелігі болып табылады. Моншаның едені астымен ыстық ауа мен түтін жүретін жолдар жүргізілген. Қабырғаларында әшекейлі ою-өрнек іздері сақталған. Бұл құрылыс Қараханид дәуіріндегі Жетісу өнерінің тамаша үлгілері пайдаланылған ғимарат. Осы монша туралы ғалым К.М. Байпаков «Бұл моншаның

құрлыс техникасының ерекшеліктері жылыту жүйесі, өрнектеу мәнері мен көркем суреттері бейнелеу өнері оның XI-XII ғғ. қаланың экономикалық өркендеу кезеңіне куә», – деп жоғары баға берді (Бернштам, 1941). Археологтар қазба жұмысын негізінен қаланың шығыс пен түстік жағында жүргізіп, араб тарихшысы Макдиси керсеткендей, қаланың Шығыс жағындағы Талас өзеніне қараған жерінде қалаға кіретін қақпаның орнын анықтады, соқпа дуалдарымен соғылған бекіністің қалдығын кездестірді.

Ежелгі Тараз қаласының орнына 60 жылдары Қазақстан Ұлттық Академиясының археология институтының бір топ ғалымдары Т.Н. Сенигова, Е.И. Агеева, Г.Н. Пацевич сияқты археологтар ғылыми жұмыстар жүргізіп, қомақты үлесқосты.

Тарихи деректерге сүйенсек Аспара Орта Азиялық әйгілі қолбасшы, Ақсақ Темірдің әскери горнизоны қызметін атқарған. Ортағасырлық Аспара қаласы Жамбыл облысы, Меркі ауданы, Андас батыр ауылының ортасында Аспара өзенінің жағасында орналасқан. Бұл өзенді жергілікті қазақтар «Аспара» деп атаса, қырғыздарша «Ашмара» деп те атайды. Дегенмен, Алатаудың етегінде жазық далада орналасқан аты әйгілі қаланың бүгінгі таңда орталық бөлігі ғана сақталып қалған.

Қаланы тарихи – археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде жиналған материалдар, тұрмыстық ыдыстар, тиындар (түргеш және бұқархудат тиындары) қаланың пайда болуын VI–VIII ғасырлар деп болжауға нақты дәлел. Ал қаланың гүлденген уақыты шамамен, XI-XII ғасырдың бас кезі деп айтуға болады. VII-IX ғ. ортасына дейін Аспара қаласы «Особулай» деген атпен кездеседі. Аспара қаласы туралы деректер IX ғасырдағы зерттеуші Ибн Хордадбек пен Кудаманың (X ғ.) жазбаларынан кездестіруге болады.

Аспараны ең алғаш рет 1894 жылы әйгілі ғалым В. Бартольд зерттеген. Кейін 1940 жылы А. Бернштамның жетекшілігімен Жетісу археологиялық экспедициясы қала маңында қазба жұмыстарын жүргізді. Кейінгі жұмыстарының нәтижесінде қала туралы көптеген мәліметтер, құнды деректер ашылып жатты. 1941 жылы Жамбыл археологиялық тобының ғылыми қызметкері Г. Пацевич қаладағы орталық үйіндінің төбесінің жоспарын түсіріп, материалдар жинақтады, 1954 жылы археолог П. Кожемяко қала аумағының сызба-жоспа-

рын жасаған. 1964–1965 жылдары ғалым, зерттеуші Л. Ерзакович екі мәдени қабаттан тұратын қаланың орталығынан құрылыс орындарын қазып, жүргізген қазба жұмыстарынан XII–XIV ғғ. және XV–XVI ғғ. жататын екі құрылыс қабаты ашылған болатын. Төменгі құрылыс қабатынан үш бөлмеден немесе бөліктен тұратын тұрғын кешені табылды. Тұрғын бөлмелердің ішіне ошақ, қабырғаны жағалай сәкі орналастырылған. 1988 жылы ғалым М. Елеуов басқарған ҚазМУ-дің археологиялық тобы қаланың қорғанысты қабырғасының орнын анықтады.

Қазақстан ғылыми мекемелерінің осы жылдарда қызметі жандана түсті. Қазақстанның Орталық музейі ескерткіштерді тіркеу, кездейсоқ табылған олжалардың есебін алу ісін және шағын қазба жұмыстарын жүргізеді. Баспасөзде Көксу өзеніндегі қалашық орны туралы және Жетісу ескерткіштері, бақанастық қалалар жайлы М. Тынышпаевтың және В.Д. Городецкийдің Талғар қонысы туралы мақалалары шығады. 1938 жылы Оңтүстік Қазақстан ескерткіштерін қорғау мақсатында Жамбылда Г.И. Пацевич басқарған Археологиялық пункт ұйымдастырылады. Г.И. Пацевич 10 жылдан астам уақыт бойы көне мұраларды тіркеуге алып отырды, Тараз бен оның төңірегіндегі қазба жұмыстарына жетекшілік етті және кездейсоқ табылған олжаларды жинақтады. Пункт Жамбыл облысының оңтүстік аудандарына және Шу өзенінің орта ағысындағы аудандарға экспедиция ұйымдастырды, ортағасырлық Тараздан Испиджабқа (Сайрам ауылы) дейінгі керуен жолдарының бойында орналасқан материалдық ескерткіштерді, яғни қала, бекініс қирандыларын, қоныстар мен обалы қорымдарды зерттеп, картаға түсірді.

Қойлық (Қаялық) – Іле алабындағы аса ірі ежелгі қала. Деректемелерде XI ғасырдан бастап белгілі, бір кезде ол Қарлұқ қағаны – Арыслан ханның ордасы болды. Франция королі IX Людовиктің елшісі Вильгельм де Рубрук Қойлықта 1253 жылы күзде болған. Бұрынғы Іле қыстағының жанындағы өткел арқылы Іле өзенінен өткеннен кейін ол былай деп жазды: «Келесі оған көптеген көпестер қатынап тұрған Қаялық деген үлкен қала таптық». Қаланың тұрған орны туралы түрліше жорамалдар бар. Қазақстан ҒА археологиялық зерттеулер Қойлықтың орны Лепсі алабындағы Антоновка ауылындағы қираған құрылыстар екенін анықтады. Мұнда 1964 жылы Жеті-

су археологиялық экспедициясы барлау жұмыстарын жүргізген.

Қойлық қалашығының атауы туралы әртүрлі деректер кездеседі. Оның бірінде Қаялық десе, кейбірінде Қайлақ деп жүр. Қойлық – Бернштамның айтуынша, Іле алқабындағы үлкен қаланың жеріне байланысты туындаған. Яғни, қой малының жайылуына ыңғайлылығына қатысты айтылған дейді.

VIII-XIII ғасырларда өмірсүрген ортағасырлық Талғар қаласының (Алматыдан 25 километр жерде) орнын археологтар өткен ғасырда тапқан болатын. Қазба жұмыстары 1970 жылдардан бері жүргізіліп келеді. Академик К. Байпақовтың айтуынша, көне қалада 8 мыңға дейін адам тұрған (Байпаков, 1993).

Тарихи деректерге қарасақ Талғар қаласының бұрынғы аты – Талхиз. Зерттеушілердің топшылауынша, Талхиз қаласы қазіргі Талғар сол дәуірде көлемі 21 га жеті жүздей үй орны болған деген нақты болжамдары бар. 1978 жылдан бастап Талхиз қаласының орнын қазып, зерттеуді бастаған Жетісу археологиялық экспедициясының маман – зерттеушілері (Байпаков, 2006). Талхизға өте жақын орналасқан «Туник» деген тағы бір шағын қаланың орнын анықтаған. Бұл туралы М. Пірімбетова мен Ө. Сәтбаевтың «Талғар тарихы ұрпаққа мұра» кітабында жан-жақты баяндалған (Пірімбетова, Сәтбаев, 2013).

Аталмыш тарихи ескерткіш көптеген зерттеушілердің қызығушылығын тудырып келеді. Талғар қалашығы XIX ғасырдың орта шенінен-ақ археологиялық ескерткіш ретінде белгілі болды. Оған алғаш рет 1921 және 1924 жылдары В. Городецкий қазба жұмыстарын жүргізсе, 1939 жылы А.Н. Бернштам басқарған Жетісу археологиялық экспедициясы қалашыққа екі бірдей шурф (тікқазба) салды. Одан кейін 1950 жылы И.И. Копыловтың жетекшілігімен қалашыққа қазба жұмыстары басталған. Негізгі кең көлемдегі зерттеу жұмыстары К. Ақышев басқарған Жетісу археологиялық экспедицияның құрамындағы К.М. Байпаков жетекшілік ететін отырықшы және қалалық мәдениетті зерттеуші арнайы топ құрылған кезден басталды. 1968 және 1970 жж. қалашыққа тағы да зерттеу жұмыстары жүргізілді. 1978-1983 жж. қамал қабырғалары қоршап жатқан орталық бөлігі мен оңтүстік бөлігінде қазба жұмыстары жүргізіліп, 3890 м² болатын қазба алаңында 12 үй мен 65 метрге созылған негізгі көше орны

аршылып, қаланың орталық алаңында батыс және солтүстік қабырғалар кесіндісі ашылды. 1986, 1990-1993 жж. жүргізілген зерттеу жұмыстары кезінде ұстахананың, қалашықтың орталық үйіндісінің орны қазылып, қала құрылысы мен басқада құрылыс нысандарынан материалдар мен мәліметтер жинақталды.

Оңтүстік-шығыс Қазақстанның қалалары тікелей отырықшылықпен сауда байланыстарының нәтижесінде дамып отырды. Жүздеген жылдар бойы бұл қалалар саяси және экономикалық жағынан көптеген оқиғаларды басынан өткізіп отырды. Қалалардың бұл өңірлерде пайда болуын екі жақты қарастыруға болады. Біріншіден кенттену нәтижесінде бой көтерген қалалар, екіншіден бекіністі тірек ретінде пайда болған қалалар. Оңтүстік-шығыс Қазақстанда VII–XIII ғасырларда Тараз, Құлан, Алмалық, Қойлық, Талғар секілді т.б. саяси – экономикалық жағынан дамыған қалалар өз кезегінде осы аумақтарда өмір сүрген мемлекеттердің негізгі тірек пунктеріне айналды.

Байпақов К.М., Таймағамбетов Ж.Қ. Қазақстан археологиясы. – Алматы, 2006. – 356 б.

Бернштам А.Н. «Памятники старины Таласской долины». – Алма – Ата, 1941. – 123 с.

Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін: Очерктер. – Алматы, 1994. – 346 с.

Байпаков К.М. Археологические памятники Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы, 1993. – С. 89-92.

Пірімбетова М., Сәтбаев Ә. «Талғар тарихы ұрпаққа мұра» // «Талғар» газеті. 13 желтоқсан 2013.

Байпақов К.М. Великий Шелковый путь на территории Казахстана. – Алматы, 2007. – 361 с.

Г.А. КУШАЕВТЫҢ ӨМІРБАЯНЫ БОЙЫНША ЖИНАЛҒАН ДЕРЕКТЕРДІҢ КЕЙБІР ҚОРЫТЫНДЫЛАРЫ

Отандық археология ғылымында тарихы терең кең байтақ жерімізді зерттеуге және дамуы мен қалыптасуына жан-жақты үлес қосқан көптеген археологтарды білеміз. Алайда, олардың өмір жолы және ғылыми қызметі жайында деректер толықтай зерттелмеген, ашылмаған күйі қалып келеді. Осы адамдар қатарында, Қазақстан археологиясының дамып қалыптасуына, қазір де еңбектері әлі күнге дейін өзектілігін жоймай, түрлі зерттеулерде қолданылып жатқан, тарихта өшпес із қалдырған Гаяз Абдулвалиевич Кушаевты ерекше атап айтуға болады. Зерттеу жұмысымыздың мақсаты археология ғылымына көп үлес қосқан Г.А. Кушаевтың тарихи бейнесін, ғылыми жолын және археология ғылымындағы жетістіктері мен ашылуларын хронологиялық тұрғыдан саралау болып табылады.

Гаяз Абдулвалиевич Кушаев Батыс Қазақстан облысы Жаңақала ауданы Жаңақазан ауылында 1925 жылы 7 наурызда дүниеге келген.

1943 ж. қаңтар-тамыз айларында Орлов атындағы атқыштар және минометшілер училищесінде курсант болды (Чарджоу қ.).

1943 ж. тамыз айынан – 1944 жылдың мамыр айына дейін Ташкент минометшілер училищесінде курсант (Термез қ.).

1944 ж. маусым-тамыз айларында – қосымша әскер офицері.

1944ж. тамыз – 1945 жылдың қаңтар айлары аралығында – взвод командирі, 224 атқыштар дивизиясының 1-Украин флоты 776 атқыштар полкінің рота командирі (Кушаев, 1967).

1945 ж. қаңтар-ақпан – Ченстохов қаласының ауруханасында емделді.

1945 ж. ақпан-мамыр – взвод командирі, 224 атқыштар дивизиясының 1-Украин флоты 776 атқыштар полкінің рота командирі.

1945 ж. мамыр-тамыз – Львов және Гомель ауруханаларында емделді.

1945-1949 жж. қыркүйек – кіші ғылыми қызметкердің, КСРО ҒА Қазақ филиалы Тарих институтындааға лаборант, Қазақ КСР ҒА (Кушаев, 1967).

1949 ж. Қараша – 1953 ж. маусым – С.М. Кирова атындағы Қазақ Мемлекеттік Университеті Тарих факультетінің студенті. «Тарих» мамандығы бойынша кіші ғылыми қызметкер, ЖОО және орта мектеп жоғары кластарының мұғалімі» деген біліктілік алды

1953 ж. қараша – 1967 ж. қыркүйек – Қазақ КСР ҒА Тарих институты археология бөлімінің кіші ғылыми қызметкері.

1963 жылы А.Г. Максимова., Г.Б. Демченко., Е.И. Агеева., Т.Н. Сенигова., Б.В. Андрианов., П.В. Агапов., Г.Б. Демченко., А.П. Кусургашевтармен бірге Қазақстан археологисының картасын жасады (Акишев, 1960).

1963 жылы – А.К. Акишевпен бірге «Іле өзені өңіріндегі сақ және үйсіндердің ежелгі мәдениеті» атты кітап жазды (Акишев, Кушаев, 1963).

1965 ж. мамыр айынан бастап-тарих ғылымдарының докторы.

1967 ж. қыркүйек айынан бастап – А.С. Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтының тарих кафедрасының доценті.

1969 ж. – доцент ғылыми дәрежесін алды.

1973-1974 жж. – Орал педагогикалық институты КСРО тарихы кафедрасының меңгерушісі.

1974-1990 жж. – сол кафедраның доценті.

1975 ж. – Орал облысының археологиялық картасын жасады (Кушаев, 1975).

1990 ж. 29 мамыр – өмірінің соңына дейін ОПИ-ның КСРО тарихы және жалпы тарих кафедрасының профессоры. 1992 ж. 16 тамызда қайтыс болды.

1992 жылы қайтыс болғаннан кейін «Орал өңірінің тарихының ежелгі жинағы» атты монографиясы жарық көреді (Кушаев, 1993).

Г.А. Кушаевтың өмірі қызмет туралы мұрғататтық мәліметтер және тікелей информаторлардан ақпарат жинау мақсатында, осы мақала авторы Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласына арнайы іс-сапар ұйымдастырып, Г.А. Кушаев 30 жыл жұмыс істеген университет қабырғасынан көптеген құнды деректерге қол жеткізді. Нақтырақ айтатын болсақ, олар М. Өтемісов атындағы Батыс Қа-

зақстан Мемлекеттік Университетінің мұрағатынан Г.А. Кушаевтың жеке іс-парағы, айлысқан қазба жұмыстарының қорытындылары, суреттері, сызбаларымен нәтижелері анықталды. Сонымен қатар белгілі археологпен жұмыс істеген кафедра профессорлары, жақсы араласқан және бірге қазба жұмыстарына шыққан шәкірттерімен, жеке өздері танымаса да ол жайында көп естіген адамдармен кездесіп, осы күнге дейін жария болмаған деректер алынды.

Г.А. Кушаев туралы жылы сөздер, өмірі жолы және қандай адам болғандығы жайында өздерінің естеліктерімен бөліскен тарихшы, тарих ғылымдарының докторы Рысбеков Тұяқбай Зейітұлы, Қазақстан Қызыл ай филиалының директоры Тенишева Светлана Владимировна, ф.ғ.д., Батыс Қазақстан облысының әлеуметтік зерттеу орталығының меңгерушісі Давреев Павел Анатольевич, «Старый Уральск» ЖМТҚ директоры Мухин Геннадий Леонидович, т.ғ.д., профессор Сдыков Мұрат Наурызғалиұлы, т.ғ.д., профессор Жұмағамбетов Талғат Смағұлов, Райымқұлов Бейбіт және т.б.

Қорытындылай келе Гаяз Абдулвалиевич Кушаев Қазақстан археологиясын жаңа деңгейге көтерген талантты археолог, Қазақстан археологиясының патриархтарының бірі, қазіргі таңда көптеген археологтар жылдар бойы қолданып келе жатқан Қазақстанның археологиялық картасын жасағандардың бірі және Орал облысының археологиялық картасының авторы, Батыс Қазақстан археология мектебінің негізін қалаушы. Осындай елі үшін ерең еңбек сіңірген археологты ескесактау мақсатында елімізде тек 2002 жылы Кушаев оқулары мен Батыс Қазақстан Мемлекеттік университетінде студенттерге арнап Г.А. Кушаев атындағы грант беріледі.

Акишев К.А. Археологическая карта Казахстана. – Алма-Ата. АН КазССР. 1960.

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или // Алма-Ата: 1963. – 320 с.

Рукопись карты с описанием 1036 памятников. – Уральск: 1975.

Кушаев Г.А. Этюды древней истории степного Приуралья. – Уральск. 1993. – 120 с.

Кушаев Гаяз Абдулвалиевич. Личное дело с 1967 по 1992 гг. 0-18. Св-3 ок.

ЛИЧНЫЙ ЛИСТОК

по учету кадров

1. Фамилия Кушаев
имя Гайз отчество Абдуллашевич
2. Пол муж. 3. Год, число и м-ц рождения 2-го. 1925г.
4. Место рождения с. Новая Козинка, Джамгал-сого р-на Зам. Коз-аш обл.
(село, деревня, город, район, область)
5. Национальность татарин 6. Соц. происхождение служащий
7. Партийность чл. КПСС партстаж после 1946 партбилет № 14495726
(месяц и год вступления) к/карточка
8. Состоите ли членом ВЛКСМ, с какого времени и № билета —
9. Образование высшее

Название учебного заведения и его местонахождение	Факультет или отделение	Год поступления	Год окончания или ухода	Если не окончил (то с какого курса ушел)	Какую специальность получил в результате окончания учебного заведения, указать № диплома или удостоверения
<u>Казанский государственный Университет им. Карла</u>	<u>истори-ческий</u>	<u>1948</u>	<u>1953</u>		<u>кандидат ист. наук.</u> <u>студент</u> <u>№ 736188</u>

10. Какими иностранными языками и языками народов СССР владеете ни одним
читаю, пишу со словарем.
(читаете и переводите со словарем, читаете и можете объясняться, владеете свободно)

11. Ученая степень, ученое звание Кандидат Ист. наук, ист. наук.

12. Какие имеете научные труды и изобретения

7 научных статей, соавтор 2 монографий:
Археологическая карта Казань, 1960,
Фривид Криворо Сави и учебн. динни р. Иш, 1963.

Сурет 3. Г.А. Кушаевтың жеке іс парағы (БҚМУ архиві)

ПРОБЛЕМЫ КОНСЕРВАЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ КИМАКСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Динамичное развитие археологии и накопление огромного количества археологического материала выдвинули ряд фундаментальных проблем, над которыми работает не одно поколение специалистов как в области теоретической, так прикладной археологии. Поэтому решение фундаментальных проблем, связанных с развитием археологии, приобрело первостепенное значение в современной науке как в мировом масштабе, так и в казахстанской научной мысли, в частности. К таким проблемам относятся датировка и происхождение культуры; смена археологических эпох, консервация памятников той или иной культуры, музеефикация.

Одним из поздних государственных образований на севере Центральной Азии в древнетюркскую эпоху было объединение (или конфедерация) кимако-кыпчаков с центром на Иртыше. Появление его в казахской степи в IX веке во многом связано с гибелью Уйгурского каганата, а время существования в основном совпадает с периодом господства енисейских кыргызов в Центральной Азии. С падением Уйгурского каганата многочисленные племена от Алтая до Сырдарьи переселились в Прииртышье.

Тюрки-кочевники смогли подчинить местное самодийское население, что послужило основой для более сложной социальной и политической организации. Более того, само кочевое население делилось на семь племенных групп (ими, кимаки, татры, байандуры, кыпчаки, ланиказы, аджлады), из которых две (ими и кимаки) возвышались над остальными (Кумек, 1972, с. 35). В результате в Кимакском каганате во второй половине IX в. существовала трех-четырёхуровневая иерархия, что способствовало начальным этапам формирования раннегосударственных структур.

Большинство арабо-персидских сочинений IX-XI вв. рассматривают кимаков как исключительно кочевой народ, с одним лишь го-

родом – резиденцией кагана (Кумеков, 1972, с. 116). В то же время в мусульманской историографии нашли отражение и такие факты, как существование центральной администрации и наместников, административного деления, письменности, фискальной политики в каганате, развитие в центре каганата 16 городов, добыча серебра и т.д. (Кумеков, 1972, с. 66). Однако подтвердить значительную часть этих оценок с помощью данных археологии пока не удастся. Исходя из всего этого, перед нами встает вопрос: сформировалось ли у кимаков государство или нет? Вероятно, данная тенденция общественно-политического развития не была полностью реализована в связи с распадом кагана в начале XI в.

Следует также заметить, что выделение археологической культуры кимаков, несмотря на большое количество археологических памятников, представляет сложную и окончательно нерешённую проблему. Так, некоторыми исследователями было предложено идентифицировать с кимаками (в широком – этнокультурном – значении термина) памятники сросткинской культуры Северного Алтая и прилегающих районов юга Западной Сибири, что соответствует широкому расселению кимакских племён по сведениям письменных источников (Савинов, 1984, с. 103-118).

Между указанными точками зрения нет принципиального противоречия, так как государство кимаков по самой сути своего происхождения было полиэтническим образованием, в состав которого входили как собственно кимаки (йемеки), так и другие тюркоязычные, а также, по всей вероятности, и находящиеся в процессе тюркизации племена. Близость восточноказахстанских (собственно кимакских) и североалтайских (сросткинских) материалов полностью подтвердилась раскопками аналогичных памятников на Западном Алтае, соединивших в единый ареал зону распространения культурных традиций, центр сложения которых находился на Иртыше.

Но все же, с учётом высказанных выше положений, мы считаем, что следует разделять археологические памятники Прииртышья, идентифицируемые с собственно кимаками; и памятники сросткинской культуры, оставленные племенами, входившими в состав кимако-кыпчакского объединения, в том числе и кыпчаками. Раскопки археологических памятников позволяют выделить характерные

черты погребального обряда: одиночное захоронение с конем или шкурой коня; захоронения в подбоях в деревянных гробах с конем или предметами конской упряжи. Преимущественная ориентировка всех погребенных – восточная и северо-восточная (Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К., 2006, с. 94).

Наиболее крупным памятником VII–IX вв. на территории Павлодарского Прииртышья является Бобровский могильник, исследованный Ф.Х. Арслановой. Для него характерны одиночные погребения, трупосожжения в сочетании с сопроводительным захоронением коней, могильные ямы с подбоем, деревянные рамы, широкое использование бересты при сооружении внутримогильных конструкций (Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К., 2006, с. 104). В других могильниках Павлодарского Прииртышья встречаются захоронения черепов и конечностей коня, погребения в овальных могильных ямах с перекрытием из березовых бревен, захоронения в «деревянных ящиках», расположение нескольких могил под одной курганной насыпью, керамика и кости животных в насыпях курганов (Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К., 2006, с. 113). В Павлодарском Прииртышье нет квадратных оград из горизонтально уложенных плит с вертикально стоящими стелами, «длинных курганов» и погребений в каменных ящиках, которые получили распространение в сросткинской археологической культуре (Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г., 2005, с. 185).

Согласно сведениям восточных авторов, «Страна кимаков» была населена кочевниками-скотоводами и земледельцами. Во владениях кимаков существовали города, часть из них располагалась в Прииртышье. По мнению востоковедов, столица государства – Имакия – могла находиться в среднем течении реки в пределах Павлодарской и Восточно-Казахстанской областей.

Археологами были открыты и изучены археологические памятники периода Кимакского каганата. Но ни одного города или крупного поселения так и не было обнаружено. Большинство из них представлено могильниками и каменными изваяниями.

Таким образом, выделяя кимакскую цивилизацию как отдельную археологическую культуру, мы столкнулись с давней проблемой консервации и музеефикации памятников средневековья. Археологичес-

кое наследие является одним из самых сложных для сохранения и актуализации. С одной стороны, это обусловлено тем, что недвижимые археологические памятники наиболее подвержены воздействию разрушительных природных и антропогенных факторов. При археологических исследованиях памятники также подвергаются разрушению. Не всегда есть возможность консервации и музеефикации вскрытых объектов. Методики археологического изучения памятников без вскрытия культурного слоя в нашей стране применяются редко.

С другой стороны сложности возникают из-за того, что сохранность археологического объекта может быть гарантирована только в случае включения его в охраняемую природную территорию (природный парк, историко-культурный заповедник). Только так можно сохранить целостность археологического комплекса, его историко-культурный ландшафт.

Рассматривая вопросы сохранности археологических объектов, мы пришли к выводу, что в общем корпусе исследований не прослеживается единого подхода к вопросу классификации консервационно-реставрационных работ. Так, российский исследователь В.И. Фёдоров выделяет две группы консервационных мероприятий: к первой относит архитектурно-технические меры, направленные на конструктивное укрепление памятника (дополнения к его существующим объемам с использованием реставрационных методов воспроизведения отсутствующих элементов), а ко второй – физико-химические средства защиты подземной и наземной частей кладки как наиболее перспективные и дающие возможность без каких-либо изменений памятника эффективно обеспечить его дальнейшую сохранность (Федоров, 1965, с. 9–15).

Б.Л. Альтшуллер и О.Н. Постникова выделяют и описывают методы консервации, анастилоза, аналитической реставрации и целостной реконструкции (!), уточняя, что выбор конкретного метода обуславливается видом сооружения, степенью его сохранности и предполагаемой формой экспонирования (Альтшуллер, Постникова, 1987, с. 25–34). В публикации Н.Д. Недовича и Л.А. Беляева методы консервации и реставрации сведены к трем основным: методам «колпака», натурной консервации и макетирования (Недович, Беляев, 1987, с. 120–126).

Таким образом, можно констатировать, что в настоящее время остаются актуальными проблемы недостаточной разработанности подходов к консервации памятников археологии на прочной научной и методической основе, направленных на обеспечение физической сохранности памятников археологии.

Переходя на реалии нашего времени и нашего государства, можно отметить, что археологические памятники нанесены на карты землепользования, что позволяет при перераспределении хозяйственной деятельности на землях с находящимися на них археологическими объектами учитывать возможность использования тех или иных участков с учетом охранных мероприятий. Согласно Закону Республики Казахстан от 2 июля 1992 года к историко-культурному наследию относятся все виды археологических объектов, сооружения и предметы, связанные с историческим прошлым народа, развитием общества и государства, историко-культурные ландшафты, уникальные объекты природы, представляющие собой редкостные геологические образования, произведения материальной и духовной культуры, имеющие историческую, научную и художественную ценность.

Но, к сожалению, при любом уровне развития законодательства объекты археологического наследия остаются наиболее уязвимыми. Главная причина в том, что они в отличие от архитектурных зданий (дома, дворцы, усадьбы, храмы и т.д.) находятся под землей, многие из них до сих пор не обнаружены. Еще одна особенность археологического наследия в том, что каждый год, особенно после обретения независимости, в Казахстане становятся известными сотни новых археологических объектов, и это существенно осложняет организацию их охраны. И третья особенность археологического наследия – неповторимость каждого археологического объекта (кургана, городища, поселения и т.п.) и невозможность его воспроизведения. В этом его уникальность и неповторимость.

Важную роль в определении процесса самоидентификации и консолидации народа играет проблема сохранения историко-культурного наследия – одно из главных направлений в сфере культуры Республики Казахстан. В статье «Семь граней Великой степи» Глава государства продолжает линию на сохранение и популяризацию исторических памятников и истории Казахстана. «Семь граней Ве-

ликой степи» так же, как и программа «Рухани жангыру», – это формирование национального самосознания казахстанцев. В этом направлении большое значение имеет работа по восстановлению истории казахского народа, исследованию сакральных мест. Памятники историко-культурного наследия связывают между собой поколения и требуют сохранения и изучения культурных ценностей.

Таким образом, после выявления сакральных мест и принятия подзаконных актов главной проблемой в сфере государственного учета и охраны объектов археологического наследия должно стать, на наш взгляд, формирование Единого реестра объектов культурного наследия (памятников истории и культуры) казахского народа, включающего проведение мероприятий по кадастровой съемке земельных участков, занятых археологическими объектами, создание кадастра охраняемых государством земель, на которых расположены археологические объекты.

Альтшуллер Б.Л., Постникова О.Н. Методические проблемы долговременного сохранения каменных архитектурно-археологических памятников // Методические основы охраны и использования памятников археологии. М., 1987. С. 25–34. С. 30.

Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана: Учебное пособие для студентов вузов. – Алматы: Казак университети, 2006. – 355 с.

Кляшторный С.Г., Д.Г. Савинов. Степные империи древней Евразии// СПб: Филологический факультет СПбГУ. 2005. – 346 с.

Кумеков, Б. Е. Государство кимаков IX – XI вв. по арабским источникам – Алма-Ата: Наука, 1972. – 157 с.

Недович Н.Д., Беляев Л.А. Из практики объединения «Росреставрация» по консервации и музеефикации памятников археологии // Методические основы охраны и использования памятников археологии. М., 1987. С. 120–126.

Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху// Л., изд-во ЛГУ. 1984. – 174 с.

Федоров В.И. Некоторые вопросы методики консервации каменной кладки // Сообщения НМС по охране памятников культуры Министерства культуры СССР. М., 1965. Вып. 1. С. 9–15.

ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫНЫҢ ЗЕТТЕЛУІ

Бүгінгі қазақ халқы өзінің өсіп-өнуін алғашқы қауымдық құрылыстағы ру-тайпалардан бастағандығын ешбір жоққа шығаруға болмайды. Халқымыздың тарихи кезеңдерін, оның көне және орта ғасырлардағы тарихын білу үшін көп жағдайда археологиялық зерттеулер қажет.

Археология-тарих ғылымының көне дәуірлерін, оның ескерткіштерін зерттейтін басты бір саласы. Ол қандай ескерткіштер: алғашқы адамдардың тастан құрал-сайман жасайтын жерлері немесе олар тұрған үңгірлер, қоныстар, зираттар, орта ғасыр дәуіріндегі қыстақ кенттер, қалалар, қорғандар. Тарихшылар сол археологиялық деректерді пайдаланып, жерімізде өмір-сүрген алғашқы қауымның өмір-сүрген алғашқы қауымның өмір тіршілігінің тарихын жазады.

1946 ж. Қазақ ССР Ғылым академиясы құрылып, оның ішінде Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының ашылуы жерімізде халқымыздың көне орта ғасыр дәуірлерінің тарихын зерттеуде көптеген жаңалықтар аша бастады. Осы жылдан бастап академик Ә.Х. Марғұланның басшылығымен ұйымдастырылған Орталық Қазақстанның археологиялық экспедициясы (ОҚАЭ) осы күнге дейін археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Ә.Х. Марғұлан өзінің 30 жылдан астам жүргізген ғылыми жұмыстарында жүздеген ғылыми мақалалар мен ондаған монографиялар жазды. Оның ішінде Ә.Х. Марғұланның тікелей қатынасуымен Қ. Ақышев, М. Қадырбаев, М. Оразбаевтармен бірге жазған «Орталық Қазақстанның ежелгі дәуірдегі мәдениеті» атты кітабы халқымыздың көне дәуірлерінің тарихына қосылған үлкен бір үлес болып табылды. Өзінің 50 жылдар аяғында жазған еңбектерінде «жерімізде алғашқы адамдар тұрған үңгірлердің кездесуі, құралдардың табылуы көне тас дәуірінің болғандығын дәлелдейді». Егер ол кезде көне тас дәуірінің ескерткіштері

ашылмаса, ал 50-ж аяғында 60-жылдардың басында қазақтың көрнекті археолыгі, тас дәуірінің маманы Х. Алпысбаев Оңтүстік Қазақстаннан Бөріқазған, Тәңірқазған, Шабақты деген жерлерден көне тас дәуірінің тас құралдарын және қоныстарын (Қараүңгір) тауып, біздің жерімізде алғашқы адамдардың Отаны болғандығын бүкіл дүниеге танытқан жаңалығы «Оңтүстік Қазақстанның төменгі тас дәуірі» деген монографиясымен белгілі болды. Бұл жаңалақтың маңызды екендігін, оның дүние жүзіндегі көне тас дәуірінің зерттеуіне қосылған жаңа бір бет болғандығын әйгілі тас дәуірінің маманы академик А.П. Окладниковты даптап өткен. Бұл жаңалықтан кейін Қазақстанның алғашқы адамдар дәуірінің зерттелуіне үлкен бір серпіліс туғандай болды. 1970-80 жж. арасында бүкіл Қазақстан жері бойынша ежелгі дәуірлердің зерттелуі кеңейе түсті (1).

Ал 80-ж. бастап, жеріміздегі ежелгі дәуірдің зерттелуі жаңа тұрғыдан қайта көтеріле бастады. Ежелгі дәуірдің маманы тарих ғылымының докторы Ж.Қ. Таймағамбетов көне тас дәуірінің зерттелуіне белсене кірісуде. Еңбекқор жас ғалым өзіне дейінгі және өзінің ашқан жаңа материалдарын жинақтап, бүкіл Қазақстанның ежелгі дәуірін қайта қарастырып, жаңа хронологиялық кезеңдер ұсынды.

Жеріміздегі алғашқы қауымдық құрылыстың ыдырау кезеңіндегі ескерткіштері және оның зерттелуінің өзіне тән тарихы бар. Бұл дәуірде аталық құрылыс қалыптасып, қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағы дами түседі. Археологиялық зерттеулерге қарағанда, аталық құрылыстың дамуы біздің дәуірімізге дейінгі III мың жылдықтың арасын қамтиды. Көне дәуірдің ғылыми тілімен айтқанда, бұл дәуір қола дәуірі деп аталады. Оны зерттеуде жоғарыда атап өткен Ә.Х. Марғұлланның зерттеу жұмысының маңызы өте зор болды. 70 ж. аяғында ғалымның «Беғазы-Дәндібай» атты монографиясы жарық көрді. Бұл кездің ескерткіштерін зерттеуде жемісті ғылыми еңбек сіңірген орыс ғалымдары М.П. Грязновты, С.С. Черниковты, В.С. Сорокинді қазақ археологтары К.А. Ақышевті, М.Қ. Қадырбаев, М. Оразбаев сияқты т.б. көптеген ғалымдарды айтуға болады. Соңғы кезде қола дәуірінің ескерткіштерін зерттеуде жаңа буындар пайда бола бастады. Оларға Ж. Құрманқұлов, Г.Б. Зданович, В.В. Евдокимовтардың еңбектерін жатқызуға болады (2).

Халқымыздың халық болып қалыптасуына негізгі бір арқау болған мезгіл, археологиялық ғылыми тілмен айтқанда, темір дәуірі (б.д.д. VII-IV ғ.ғ.). Бұл кезеңінің алғашқы мезгілдерге қарағанда, өзіне тән бір ерекшелігі - жазба деректердің пайда болуы. Ол кезде жерімізде өмір сүрген ру-тайпалардың немесе тайпалық одақтардың аты-жөндердің сақталуы, археологиялық материалдарды жазба деректермен салыстыра отырып зерттеуге мүмкіндік береді. Ал ондай зерттеу тарих ғылымына үлкен жаңалықтар әкеліп, іздену жұмыстарына жеңілдіктер туғызады. Егерде парсы, грек, қытай жазба деректерінен жерімізде сақ, үйсін, қаңлы сияқты т.б. тайпалар одақтарының өмір сүргендігін білсек, ал археологиялық зерттеулердің материалдарынан олар айқындалып нақтылай түсетіндігін байқау қиын емес. Жерімізде, темір дәуірінің немесе алғашқы жартылай көшпенді мал өсіруші тайпалардың ескерткіштерін зерттеуде ғылыми еңбек сіңірген П.С. Рыков, М.П. Грязнов, М.И. Артамонов, Б.Н. Граков, А.Н. Бернштам сияқты ғалымдарды айтуға болады. Ал қазақ ғалымдарының ішінде темір дәуірінің мамандары К.А. Ақышев пен М.К. Қадырбаев, А.Г. Максимовалардың қазақ жеріндегі темір дәуірінің зерттеуіне қосқан үлестері көп. Әсіресе тарих ғалымдарының докторы К.А. Ақышевтың Жетісу жеріндегі «Бесшатыр» және «Алтын киімді» адам обаларын зерттеуі, олардан алынған материалдар жеріміздегі сақ тайпаларының мәдени деңгейінің кандай дәрежеде дамығандығын бүкіл дүние жүзіне паш етті. Ғалымның пікіріне қарағанда, сақ тайпаларында әлеуметтік теңсіздіктің болғандығын, бұл тайпалық одақтардың мемлекеттік дәрежеде өмір сүргендігін нақты материалдармен дәлелдейді. Ал М.К. Қадырбаев Орталық Қазақстан бойынша Тасмола мәдениетін ашып, оның жергілікті жағдайға байланысты өздеріне тән ерекшеліктерін айқындайды. Ғалым бұл кезеңнің Қазақстан бойынша деректерін қорытылындай келіп, темір дәуірінің кезінде өмір сүрген тайпалардың үш түрлі жолмен дамығандығын дәлелдейді. 1990 жылдары Алтай өңірінде археолог З. Самашевтің «Берел» обасын ашуы Қазақстан археологиясына және бір маңызы зор жаңалық қосты (Байпақов, Нұржанов, 1992).

Халқымыздың ортағасырлық (VI-XVIII ғғ.) тарихы өзінің зерттелуі жағынан кешірек басталса да (1950 ж.) ғылыми тұрғыдан жемісті

болып отыр. Орта ғасыр тарихы негізінен үш кезеңге бөлініп қарастырылуда. Алғашқы орта ғасыр (VI-IX ғғ.) орта ғасырдың орта кезі, (X-XII ғғ.), соңғы орта ғасыр (XII-XVIII ғғ.). Археологиялық ескерткіштері қалалардың төбе болып қалған орындары, кенттер мен қыстаулардың жұрттары, обалар, тасқа салынған суреттер. Зерттеушілерден алғашқы болып Ә.Х. Марғұлан, А.Н. Бернштам, И. Агеева, И.П. Акеевич, Т.Н. Сениговалардың жемісті еңбек екенін айтуға болады.

Ортағасырлық мәдениеттің ерекше қарқынмен зерттеле бастаған кезі 60 жылдардың аяғында К.А. Ақышевтің басшылығымен құрылған (ОҚКАЭ) Оңтүстік Қазақстан комплекстік археологиялық экспедицияның 20 жылдан астам жүргізген жұмыстарының нәтижелі болуы. Әсіресе, Отырар қаласының кең көлемде зерттелуі. Бұл жұмыстың нәтижесінде, «Көне Отырар», «Орта ғасырдағы Отырар», «Соңғы орта ғасырдағы Отырар» болып үш үлкен монография жарыққа шықты. Қаланың зерттелуіне байланысты оның аймағына жүргізілген археологиялық барлау жұмысы да Оңтүстік Қазақстандағы осы уақытқа дейін белгісіз болып келген қалалардың жұртын тауып, халқымыздың тарихына жаңа беттер қосылды. Әсіресе, орта ғасырлық қалалардың зерттелуіне үлкен үлес қосты осы дәуірдің маманы археолог К.М. Байпақовтың еңбегі ерекше. Оның белсенді еңбек етуінің арқасында 6-7 монографиялық кітаптары жарыққа шығып, екі жүзге жуық ғылыми мақалалары жарияланған. Орта ғасыр дәуірін зерттеуде Л.Б. Еракович, Н.П. Подушкин, Б. Нұрмағамбетұлы, З.С. Самашев, Е.Б. Смағұловтардың ғылыми жұмыстарын атап өтуге болады (Қазақстан тарихы, 1996, 1998).

Халқымыздың этникалық құрылымын зерттеуде ортағасырлық дәуірдің орта кезеңі маңызы өте көп. Бұл мезгілдің ішінде жерімізде түркі тілдес қимақ, қыпшақ, қарлұқ, оғыз, түргеш, сияқты көптеген тайпалар өмір сүрді. Олар жай ғана өмір сүріп қойған жоқ, елдік, мемлекеттік дәрежеде өмір сүрген, олардың саяси-әлеуметтік, мәдени-экономикалық жағдайлары терең зерттелуі қажет. Қазақ халқының этникалық құрамының қандай дәрежеде құрылғандығы жан-жақты терең зерттеп, салалап айтуға болады. Бұл салада археологтарымыз С.М. Ақынжанов, Ф.Х. Арсланова, Ю.И. Трифонов, Б. Нұрмағамбетовтердің ғылыми еңбектерін айтуға болады.

XV-XVI ғғ. Қазақ халқы калыптасып, өзінің «қазақ» деген атымен тарих сахнасына шыққанын білсек, бұл кезеңінің де өзіне тән археологиялық ескерткіштері болғандығын ескерген жөн. Әрине, олардың зерттелуі өте кеш басталған. Халқымыздың тарихында «қазақтар тек көшпелі өмір сүрген» деген пікір орын алған. 1970 ж. «Қазақ ССР ғылым академиясының Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының археология бөлімінің», қазіргі Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының құрамында палеэтнография бөлімшесі құрылып, Оңтүстік, Оңтүстік шығыс, Орталық Қазақстан жерінде 20 жылдай зерттеу жұмысын жүргізуінің нәтижесінде, жүздеген қыстақ-кенттер мен қыстаулардың, бекініс қорғандардың орындары белгілі болды. Олардың материалдары өз кезінде ғылыми жинақтарда жарық көріп, 1996 ж. Жетісу тарихы (XV-XVIII ғғ.) монография болып жарық көрді. Халқымыздың мұндай тұрақты қоныс жайларының зерттелуі тарихымыздағы осы уақытқа дейін орын алып жүрген «қазақ таза халық» дейтін ұшқары пікірге тікелей дәлел болып табылады (Қазақстан тарихы, 1996, 1998).

Ақышев К. Отырар келбеті. – Алматы, 1979.

Байпақов К., Ерзакович Л. Қазақстанның ежелгі қалалары. – Алматы, 1971.

Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы, 1992.

Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). 5 томдық. 1-2 томдар. – Алматы, 1996; 1998.

Қозыбаев М.Қ. Тарихзердесі. 2 томдық. – Алматы, 1998.

Марғұлан Ә.Х., Бәсенов Т., Меңдіқұлов М. Қазақстан архитектурасы. – Алматы, 1959.

С.М. АҚЫНЖАНОВТЫҢ 80-ЖЫЛДЫҒЫНА ОРАЙЛАСТЫРЫЛҒАН «АРХЕОЛОГИЯ: ӨТКЕНІ, БҮГІНІ, БОЛАШАҒЫ» ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

2019 жылдың 15-16 ақпан күндері Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, Тарих, археология және этнология факультетінің қабырғасында «ЖАҢА МАТЕРИАЛДАР ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ» тақырыбында С.М. Ақынжановтың туғанына 80 жыл толуына орай І кезекті конференция өтті. Конференцияның негізгі мақсаты С.М. Ақынжановтың ғылыми еңбектерін дәріптеумен қатар, археология ғылымының соңғы әдістемелері мен жаңалықтары жөнінде ғылыми-тәжірибе алмасу болып табылады. Конференцияға 50-ден астам жас ғалымдармен қатар Зайберт В.Ф., Нұржанов А.Ә., Омаров Ғ.Қ., Ақымбек Е., Утубаев Ж., Қиясбек Ғ., Жұматаев Р., Тулегенов Т., Қызырханов М. сияқты археология саласының үздіктері қатысты.

Конференцияның алғашқы баяндамасы Археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент Омаров Ғ.Қ. «Дархан даланың дарабозы» атты баяндамасымен басталды. Баяндамада Ғани Қалиханұлы «көзкөрген» С.М. Ақынжановтың өз ісіне адал, нағыз маман, сонымен қатар, Сержан Мұсатайұлының ғылымға деген құлшынысы сөйлескен адамға серпіліс беретіндей әсер қалдыратындығын атап өтті. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының бас ғылыми қызметкері, т.ғ.к. Нұржанов А.Ә. археологтың экспедиция кезіндегі қызықты да әсерлі сәттерімен бөлісе келіп, С.М. Ақынжановтың өзі қатты армандаған Археология институтының ашылуына 12 күн қалғанда өмірден озғанын өкінішпен есіне алды. Археологтың қыпшақтар туралы жазылған еңбегін жоғары бағалап, әрбір археолог оқуға міндетті құнды қазына екенін айтты. Конференцияға университеттің студенттері, маги-

странттары мен докторанттары да белсене қатысып, өздерінің баяндамаларын қорғады. Жас ғалымдарға археологиядағы жаратылыстану ғылымдарының әдісін пайдалану тұрғысынан тәжірибе бөлісу мақсатында Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының докторанты, археология «саңлағы» Ғалымжан Қиясбек «GIS түрлері және оны археологияда қолдану» тақырыбында баяндама жасады. Жас ғалымдардың ғылыми баяндамалары С.М. Ақынжановтың еңбектеріндегі қимақ, қыпшақ және тағы да басқа мәселелерге арналып, қазіргі таңдағы археология ғылымындағы өзекті, «ақтаңдақ» мәселелерін сарапқа салып, ой бөлісіп, пікір алмасты.

Конференцияның соңында барлық қатысушыларға С.М. Ақынжанов туралы естеліктер және жас ғалымдардың ғылыми мақалалары топтастырылған жинақ шығарылды. Жинаққа Сержан Мұсатайұлының қызы, драматург Лейла Ақынжанованың әкесіне арнаған естелігі де басылып шықты.

Қорытындылай келе, бүгінгі таңда қазақ археологиясы салыстырмалы түрде кенже қалып келе жатқандығын айта кеткен жөн деп есептеймін. Өйткені, «қара археологтардың» мәселесі өз алдына, ЖШС-тер мен ЖК-тердің «бейхабар» қазба жұмыстары жайындағы есептер қолжетімді мұрағатқа өткізілмейтінін айтпағанда, көптеген археологиялық қазбалардан жинақталған материалдар әлі күнге дейін өз деңгейінде жарыққа шығып, бағаланып жатқаны жоқтың қасы. Өзектілігі осындай мәселелер аталмыш жас ғалымдардың конференциясында талқыланып, толықтай болмаса да болашақта шешілер деген ойдамыз.

АРХЕОЛОГИЯ ЕСКЕРТКІШТЕРІН МУЗЕЕФИКАЦИЯЛАУ ЖОЛДАРЫ

«Музеефикация», термині алғаш рет 1920 жылы академик Ф.И. Шмидтің еңбектерінде қолданылғанымен, ғылыми айналымға 1950 жылдың соңында Ресей мамандарының алғаш музей-қорық ұйымдастыруынан кейін енді. 1960-1970 жылдары музеефикация мәселесі тарих және мәдениет ескерткіштерін сақтау, қорғау, қайта қалпына келтіру жөніндегі мамандарының алдына қойылған негізгі мәселелердің бірі болды (<https://ru.wikipedia.org>. Музеефикация терминінің шығу тарихы, 02.08.2019). Музеефикация термині көбінесе жылжымайтын объектілерге қатысты қолданылады. Музей ісіндегі бұл бағыт Қазақстанның қазіргі заманғы музей саласын дамытудағы маңызды үрдіс болып табылады.

Археология ескерткіштерін музеефикациялау қиын мәселелердің бірі. Деседе, тарих және мәдениет ескерткіштерін оның ішінде археология нысандарын музейлендіру археология және музей саласындағы қызығушылығы басым бағыт. Қазақстанда музей саласының бұл бағыты баяу дамуда, себебі жинақталған мәселелерді шешуде ғылыми әдістердің толық әзірленбеуі.

Ескерткішті есепке алу, тарихи-мәдени жинаққа енгізу, археологиялық картаға қосу оны сақтап бұзылудан қорғағанымен оның тарихи-мәдени бейнесін, мәнін аша алмайды. Археология ескерткіштерін сақтау, қорғау шараларында оларды музеефикациялау дүние жүзі бойынша қазіргі таңдағы ең дұрыс шешім болып табылады. Ескерткішке жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нысанның бүлінуіне, оның үстіне шөп өсіп, кейін көміліп уақыт өте ескерткіштің тарихи құндылығын жоғалтып, тізімнен шығып қалуы қауіпін туғызады. Ал, оларды музеефикациялау оның сақталуы мен қорғалуын қамтамасыз етеді. Белгіленген Заңдылықтар бойынша археология ескерткіштері тек анықталған орнында музеефикациялануы шарт (<http://adilet.zan.kz>/«Әділет» Қазақстан Республикасы

нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, 02.08.2019).

Әлемдік және отандық тәжірибиедегі археология ескерткіштерін, нысандарын музеефикациялау жолдарын ашып көрсетер болсақ:

Археологиялық ескерткіштерді музеефикациялау кезеңдері: кешенді қазба жұмыстары, консервация (тұмшалау), реконструкция (қайта құру, салу), реставрация (қайта қалпына келтіру) көгалдандыру тәсілі, бағыттаушы анықтамалықтар ілу және экспозициялық интерпретация, қорғау аймағын белгілеу және қоршау.

Археологиялық қазбаларды музейлендіруге әзірлеу үшін төмендегідей жұмыстар атқарылады: қазбадан құмды дұрыс тазалау, қабырғаларын құлаудан сақтау үшін бекіту және қазбаға табиғи түр беру. Егербір ескерткіште әр кезеңнің нысандары болса олардың тарихи дамуын ашып көрсететіндей көрме жасалу қажет.

Археологиялық ескерткіштер: қалашық, қоныс, қорым, суландыру жүйесі, колөнер кешендері яғни ежелгі адамдардың сол уақытта айналысқан шаруаларынан мәлімет беретін кешендер.

Археологиялық нысандар: бөлек құрылыс (археологиялық ескерткіштің құрамында) Мысалы қалашықтың ішіндегі тұрғын үй-жай, қыш күйдіретін пеш т.с.с. Жалғыз археологиялық нысанды музейлендіріп түрлендіруге болады.

Археологиялық жәдігерлер: Археологиялық ескерткіштің немесе нысанның жылжымалы бөлігі. Зерттеу барысында табылған археологиялық заттар. Мысалы: қыш ыдыстар, қару жарак, әшекей бұйым, еңбек құралы т.б.

Археологиялық ескерткіштерді немесе нысандарды музейлендірудің бірнеше әдіс тәсілдері бар. Негізі ескерткіштің сақталған бөлігін музейлендіріп, көрме жасауға болады. Бұл тәсілді мәдени қабаты консервацияланған, бекітілген сазды ағашты архитектуралы ескерткіштерге пайдалануға, жүргізуге болады. Бұл тәсіл ескерткішті сақтауда оны тартымды етіп көрсетіп, халықтың көптеп келуінде үлкен ықпалын тигізеді. Қазіргі таңда археология ескерткіштерін музейлендіруде реконструкция тәсілі қолданылып жүр. Онда ескерткіштің сақталған бөлігі толық жабылады. Бұл тәсілді жақтаушылар ескерткішке келушілерге қызықты әрі түсінікті болады және оларды сақтауда осы реконструкция яғни қайта құру тәсілін ұсынады .

Келесі тәсіл ескерткішті жауын-шашынның әсерінен қорғау үшін төбесін навес, павильон ретінде жабу болып табылады. Бұл тәсілді шетелдерде жақсы пайдаланады. Бұл тәсілдің ерекшелігі ескерткішті жауын-шашынның әсерінен сақтау, қорғау болып табылады (Омаров Г.К., Картаева Т.Е, 2017).

Археология ескерткіштерін, нысандарын музейлендірудің ескі әрі оңай жолы ескерткішті консервациялау арқылы ашық аспан астындағы музей жасау. Бұл тәсіл дүние жүзіне кең тараған. Ежелгі Египеттегі тарихи-мәдени нысандар, Қырым, Кавказ маңы, Жерорта теңізі және РФ ескерткіштері осы тәсіл арқылы музеефикацияланған. Ескерткішті жауын-шашынның әсерінен қорғау үшін төбесін навес, павильон ретінде жабу тәсілі шетелдерде жақсы пайдаланады. Бұл тәсілдің ерекшелігі ескерткішті жауын-шашынның әсерінен сақтау, қорғау болып табылады. 1980 жылдан бастап Сібірде осы тәсіл және оған балама нұсқасы қазбаның төбесін уақытша жабу тәсілін пайдаланып жүр. Бұл тәсіл ескерткіштің мәдени қабатын жауын-шашынан қорғайды (Шалғынбаева С.Х., 2014).

Археология ескерткіштерінің ішінде ерекше орын алатын жартастағы бейнелер. Бұл ескерткіштер археологиялық құндылықтарымыздың қатарынан болғанмен, археологиялық қазба-зерттеу жұмыстарына ешқандай қатысы жоқ. Петроглифтер ерекше тартымды, эстетикалық мәні бар тарих және мәдениет ескерткіштері. Тәжірбиеде петроглифтерді музеефикациялау кейде оларға зиянын тигізіп жатады. Мысалы Франция үңгірлеріндегі бейнелерге, РФ Кемерова облысындағы жартастағы бейнелеу өнеріне байланысты құрылған «Беламор петроглифтері», «Томская писаница ескерткіштеріне адамдардың көптеп келуі атмосфералық режимнің бұзылып, бейнелердің өзгеріп, бүлінуіне әкелген.

Ресейде 1960 жылдан бастап ашық аспан астындағы музейлер пайда бола бастады. Олардың үлкені Ростов облысындағы Танайс музейі. Онда антикалық дәуір қалаларының қалдықтары жақсы сақталған. Воронеж облысындағы Палеолит дәуірінің тұрақтарын музейлендірілген Костенки музейі. Әлемдік тәжірбиеде осы саланың мамандары ашық аспан астындағы музейлердің жақсы жұмыс жасауына олардың қорғау аймағының қатаң сақталуы шарт деп есептейді (Мария Каулен, 2012, 25-48 б.). Археологиялық ескерт-

кішке жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарына музей қызметкерлерінің қатысуы қажет. Қазба жұмыстары барысында экспедиция мүшелері археологтар өз жұмыстарын атқарып, музеефикация төңірегіне қатысты сұрақтарды шешуді музей қызметкерлеріне қалдырады. Бірақ музейлерде бұл саланың мамандары жоқтың қасы. Сондықтан Бұл жұмыстарды археолог, этнолог, реставратор шеберлер және музей мамандарының тобы бірігіп жасаса археология ескерткіштерін немесе нысандарын музеефикациялау келешегі жарқын болады.

Кейінгі он жылда шет елдерде археология ескерткіштерін музейлендіру үшін ескерткішті қайта құру, жаңарту жұмыстарын жүргізу кең тараған. Осылай «археологиялық парктер», «археодром» қалыптаса бастады. Осы тәсілмен жасалған РФ «Томская писаница», «Тюльберский городок» музей-қорықтары бар. Қайта құру, жаңарту жұмыстары археологиялық көрмелерді келушілерге тартымды әрі түсінікті етіп қоймай музей жүйесіндегі коммуникацияны жеңіл етіп көрсетеді. Алайда бұл шешімді тек ескерткіште археологиялық жәдігерлер табылған жағдайда пайдалану мақұлданған, керсінше болған жағдайда ол күмәнді әрі қауіпті болады (Булатов Н.М., 1997, 102 б.).

XX ғасырдың соңына қарай ежелгі адамдардың мәдениеті, өмірі, іс-әрекеттері бейнеленген көрмелі ескерткіштер «тірі археология» термині енгізілді. Шет елдерде ересек адамдар, балалар, жастар қаланың шуынан шаршаған уақытта, өркениеттен тыс алғашқы қоғамдағы, отты жағу, тамақ дайындау негізінде қайта жаңартылып, құрылған музейлерге бірнеше күн демалуға келеді. Мысалы РФ «Томская писаница» қорық-музейінде келушілер тас және қола дәуіріндегі садақ, найза, гарпун көшірмелерімен аздап жаттығуға, ежелгі адамдардың аулаған аң сұлбаларын тамашалауға, тир атып демалуға мүмкіндік жасалған (Мартынова Г.С., Покровская А.Ф., 2000, 97-105 б.).

Уақыт өте келе музеефикацияланған археологиялық ескерткіштерді заманауи жетілдірілген тәсілмен зерттеуге үлкен мүмкіндіктер болады. Музейленген археологиялық ескерткіштер әлеуметтік-экономикалық, тарихи-географиялық ортасына қарай туристік орынға айналады. Сонымен қатар, археологиялық ескерткіштерді,

нысандарды музейфикациялау олардың тарихи-мәдени бейнесін қалпына келтіріп қана қоймай сақталуы, қорғалуымен де құнды болып табылады.

РФ «Томская писаница» музей-қорығының негізін салушы академик А.И. Мартынов археология ескерткішін музейфикациялауда ескерткіштің ғылымда және қоғамда алар орны маңызды екендігін айтады. Соның ішінде, коммуникация (ескерткішке барар жол, жарық, су т.б.), сақталу деңгейі, жақын елді мекеннің болуы мен қатар халықтың келуі маңызды деп санайды (Мартынов А.И., 2010, 84-88б).

Олай болса, осы деректерді негізге ала отырып еліміздегі археология ескерткіштерін немесе нысандарын музейлендіру шараларын жүзеге асыруға болады. Ол үшін:

- Кешенді археологиялық қазба-зерттеу жұмыстарын жүргізу;
- Қазба барысында анықталған құрылыс нысандарын консервациялау, сақтау, қайта қалпына келтіру және музейфикациялау;
- Археологиялық ескерткіштер төңірегіндегі нысандарға туристік маршруттар ұйымдастыру;
- Студенттер мен оқушылардың оқу процестеріндегі тақырыпқа сай әдістемелік сабақтарды ескерткіш басында ұйымдастыру, ғылыми-тәжірбиеден өтетін орынға айналдыру жұмыстарын жүргізу қажет.

Археологиялық мұраларды музейфикациялау негізінен туризм саласын дамытып, археологиялық нысандарды жаңа қырынан түрлендіріп қазіргі қоғамға сай пайдалануға мүмкіндік береді. Музейфикация бұл заман талабы. Елімізде археологиялық ескерткіштерді музейфикациялау жаңа әрі тың бастама. Дегенмен ол үшін қаржылай көмек, археолог, реставратор мамандарының бірігіп әрі белсенді жұмыс жасауын қажет етеді. Келешекте атқарылатын бұл жұмыстардың нәтижесі отандастарымызға және шетелдік қонақтарға туристік мәні бар ескерткіштерімізді таныстыруға, ішкі туризмді дамытуға өз әсерін тигізеді. Ал, туризм саласы экономиканың ең табысты салаларының бірі екені баршамызға белгілі. Сонымен қатар еліміз туралы ғылыми-тарихи білім көкжиегі кеңейе түспек.

<https://ru.wikipedia>. Музеефикация терминінің шығу тарихы, (қаралған күні: 02.08.2019).

«Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпарат-тық-құқықтық жүйесі <http://adilet.zan.kz/>. (қаралған күні: 02.08.2019).

Омаров Г.К., Картаева Т.Е. Музей нысандарын реставрациялау және консер-вациялау. Әдістемелік нұсқаулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 100 б.

Шалғынбаева С.Х. Ашық аспан астындағы музейлер.– Алматы: Қазақ универ-ситеті, 2014. – 107 б.

Мария Каулен. Музеефикация историко-культурного наследия России. –М.: Этерна, 2012. – 379 с.

Булатов Н.М. Проблемы музеефикации археологических памятников // Археологический фактор в планировочной организации территории. – М., 1997. – 280 с.

Мартынова Г.С., Покровская А.Ф. Исследователи Томской писаницы. – Кеме-рово, 2000. – 298 с.

Мартынов А.И. Современные проблемы музеефикации памятников архео-логического наследия //Вестник АлтГПА: музееведение и сохранение истори-ко-культурного наследия. – М.:2010. – С. 84 – 88.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ЖАСТАРҒА ЖАРҚЫН ЖОЛ!

Рухани жаңғыру – бұл біздің сана сезіміміздің, білім мен өмір сүру тәсіліміздің көрсеткіші. Ал,біздің рухани байлығымыз бірінші кезекте, біздің білімділігімізден, ана – тілімізді білуіміз бен мәдени деңгейімізден, дүниетанымдық ой-өрісімізден көрінеді. Біз түбегейлі жаңғыру арқылы – болашаққа кедергісіз өте аламыз. Ол үшін біз заман ағымынан қалмай, саналы түрде бейімделуіміз керек. Сондықтан да, Елбасының бағдарламалық мақаласы жас ұрпаққа, яғни бізге арналған деп ойлаймыз. Өйткені, болашақ – жастардың қолында. Жаңа жағдайға серпіліс, жаңғыруға ұмтылыс – біз үшін басты міндет болуы керек. Елбасымыз жаңа жаһандық үрдіске сай болу үшін жастарға, яғни бізге үлкен үміт артты.

Бұл мақала халық үшін де,жастар үшін де өзіндік орны ерекше. Біздің басты мақсатымыз-мақаланы талқылау емес,оның жүзеге асуына ықпал ету. Өзіндік ерекшелігімен бірге тәуелсіздікті тілге тиек етсек,бірінде біздің болашағымыздың дамуына үңіліп,рухани мұраны жаңғыртуға тоқталамыз. Әрине қазақ қазақтығынан таймау керек. Дәстүріміз, ұлттық санамызға сіңіп кеткендіктен рухани мұраның жойылуы мүмкін емес.

Рухани жаңғыру – біздің салт-санамыз бен дүниетанымымызды өзгертетін қозғаушы күш. Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың мақаласын оқып шығып, осындай ой түйдім. Оның айтуынша, бұл ұлттық құндылықтарымызды ұмытпай, жаһандық жаңашылдыққа жетелейтін жол. Қазіргі қоғам көзқарасы қалыптасқан зерделі де, зерек тұлға тәрбиелеуі тиіс. Ол үшін ілім-білімге ұмтылып, жан-жақты жетілген жөн.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласын ықыласпентүйсіне оқығаны анық. Олай дейтінім, мақалада «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс» деген жолдардың астарында үлкен мағына жатыр.

Шынында да рухы биік азаматтары бар елдің іргесі мәңгілік болары хақ (Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру, 2017).

Елбасының жыл басындағы халыққа Жолдауында Қазақстанның үшінші жаңғыруы басталды деп жарияланды. Қайта жаңғырудың екі процесі – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға алып жатырмыз. Осы жұмыстарды жүзеге асыру үшін әрқайсымыздың санамыз ісімізден озып жүруі, одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс, делінген мақалада. Шындығын даулеттік рухы, руханияты жоғары, мәдениеті озық ел көп нәрсеге қол жеткізетіні анық. Және ұлттық бірегейлікті сақтау ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін қажет етеді. Елбасы ұлттық мәдениетті сақтай отырып жаңғыру және ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту қажет екенін қазақстандықтардың түсіне білуі керек екендігін баса айтады. Мақаладағы «Туған жер» бағдарламасын қолға алу ұсынысы жас ұрпақты тәрбиелеуге дәл және уақытында айтылған нақты тапсырма деп білемін. Әрбір адамның жүрегінде кіндік қаны тамған жеріне, өскен ауылына, туған жеріне деген сүйіспеншілік, құрмет болмайынша – Отан деген Ұлы ұғымға адал қызмет ету, жан дүниесімен беріле сүйеу екіталай.

Расында, жастайынан дін мен дәстүрімізді, тағылымды тарихымызды оқып, сусындап өскен ұрпақ теріс ағымдар мен жат мәдениеттің жетегінде кетпейді. Салт-дәстүрі мен тарихына ерекше мән берген елдің тұғыры биік, іргесі берік болмақ.

Неғұрлым тұтастыққа жету үшін елді айшықтап тұрған ұлттың танымдық, тәрбиелік маңызға бай әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері қажет. Кез келген халықты өзінің төлтума рухани құндылықтары мен ізгі қасиеттері ғана біріктіре алады. Елбасы мақалада осы ұстанымды айқын көрсетіп берді: «...Жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады... Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу» (Назарбаев, 2017, 51 б).

Бұл – тектен тек айтыла салынған жүрек қалауы емес, бүгінгі өркениетті, озық технологиялы, жаһандық ықпалдасудан, керек де-сеңіз, түрлі қауіп-қатерден қорғану жолы. Осы орайда ұлтымыздың белгілі ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының: «Қасыңнан да, досыңнан да бірдей сақтан», – деген сөзі ойға оралады. Сақтанудың басы –

өзіне қатысты рухани құндылығынды түгендеп, кейінгіге мұра етіп қалдыру (Байтұрсынов, 1926,17 б)

Әр халық ел болып ғұмыр кешуі үшін жастардың санасына ұлттық құндылықтарын сіңіріп, рухани болмысымен өмір сүруге баулиды. Елбасының осы мақалада көтерген тағы бір маңызды, өзекті мәселесі – туған жерге деген махаббат. Президентіміз: «...Қазақ «Туған жерге туынды тік» деп бекер айтпаған. Патриотизм кіндік қаның тамған жеріңе, өскен ауылыңа, қалаң мен өңіріңе, яғни туған жеріңе деген сүйіспеншіліктен басталады. Сол себепті, Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу – шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі», – деп атап өтті. Расында, өзінің туған жерінің, туған өлкесінің көркеюіне үлес қоса білген азамат бүкіл елдің игілігі үшін қызмет ете алады. Міне, патриотизм дегеніміз туған жерге деген сүйіспеншіліктен басталады. Туған жерді қорғау, туған еліңе қызмет ету білімнің көптігінен емес, елдік санаға, туған еліңе деген махаббатқа байланысты екен. Алаш арысы Әлихан Бөкейхан: «Халыққа қызмет ету – білімнен емес мінезден», деп бекер айтпаса керек. Осынау парасатты пікір Абайда да бар: «Атаның баласы болма, адамның баласы бол». Бұл – ұрпақтан-ұрпаққа алмасып отырған «елдік сана» желісі. Елбасының мақаласында айтылған осынау асыл құндылықтар санамызда жаңғыртып, жан-дүниемізді тағы бір серпілтті. Сонымен қатар, «Туған жер» бағдарламасы еліміздегі жомарт жандардың өзінің туған еліне шарапатын тигізіп, қайырымдылық іс-шараларға үлкен үлесін тигізуге ықпал етеді деген сенімдеміз.

Кез келген қоғам ұзақ уақыт бойы жинақталған тәжірибені келесі ұрпаққа ізгі дәстүрінсіз жеткізе алмайтынын есте сақтағанымыз абзал. «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды», – деп Елбасы кез келген қоғамдық, әлеуметтік үдеріске қазақы салт-санамен бейімделу қажеттілігін баса айтқан. Егер халықтың дәстүрі болмаса қалай дамып, қалай өрістейді? Өткеннің тәлімді тәжірибесін алмай, алға қадам басуға бола ма? Кез келген халық шарифатқа қайшы

келмейтін дәстүрімен жаңаны жалғап барып қадам жасауы – оның өмір сүруінің алғашқы белесі. Осындай рухани тұтастық жоқ жерде ұлттық дүниетанымдық үзік пайда болады. Ұрпақ сабақтастығы деген халық болып ұйысып өмір сүру мүмкіндігі, жекешілдік емес, ұжымдық, елдік үрдіс болғандықтан ұлттық құндылықтарымызды дінімізбен сабақтастыра жаңғыртудың маңызы өте зор. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында қозғалған мәселелер мен қолға алынатын бастамалар дін қызметкерлерінің де жұмыс бағытын тағы да бір нақтылап берді. Бұл жаңа заманның өткеліне табан тіреп тұрып, имандылық қалыптастырған бұрынғы тамырымызды тектілікпен бекемдеп, жүйелеу жолындағы өзекті бастама деуге болады.

Бір сөзбен айтқанда, Елбасы өз мақаласында жастарды тектілікке тәрбиелеудің жолдарын нұсқап, тұжырымды ой айтты. Бұл жөнінде Түркістан өңірінде рухани-мәдени саланың дамуына ерекше жағдай жасалынып келе жатқанын атап айтқым келеді. Рухани мол мұраға бай өлке ретінде тарихи-мәдени мұраларды қорғау және пайдалану жөніндегі ғылыми-әдістемелік Кеңес құрылып, рухани мұраларымыз зерттелуде. Жалғасын табатын жарқын істердің жүзеге асуына Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың жыл басындағы халыққа Жолдауында айтылған Қазақстанның үшінші жаңғыруы бағдарламаларымен «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы бағыт-бағдар болатыны сөзсіз. Жарқын болашақрухани жаңғырудың, озық ой-сананың, ұлттық рух пен патриотизмді насихаттайтын жарқын істердің көшбасында жүреді деп сенемін.

Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

Әбжанов Х. Қазақстан: тарих, тіл, ұлт. – Астана. 2016. – 30 б.

Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. 2017 // http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences

Маданов Х. «Қазақ халқының арғы-бергі тарихы. – Алматы. 1995. – 252 б.

Назарбаев Н.Ә. Мәдени мұра. – Астана: 2017. – 51 б.

ТАРИХ – РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ ІРГЕТАСЫ

Қазіргі таңда еліміз тәуелсіздігін алып енді ғана тәй-тәй басқан балаша секілді өзінің жарқын болашағына бірте-бірте қадам басқалы жатыр. Біз еліміздің ұлағатты ұланы ретінде осы жарқын болашақты жасаушы, соған жетудегі әр-бір қадамды нық ойластырушы саналы ұрпақбыз. Бірақ, бәрі шыныменде оңай ма? Қазақтың ұрпағы болу, Алаштың ұрпағы болу мен үшін үлкен жауапкершілік. Ең біріншіден, еліміздің жарқын болашағын жасау ол тарихты ілу мен оны өзгеге үйрету деп білемін. Ашық аспан астында бақытты өмір сүруіміздің бірден-бір себебі ол біздің ата-бабаларымыздың төккен терісі менқаны. Оны біз мәңгілік дәріптеуге міндеттіміз. Бірақ, өкінішке орай, заманымызбен өмір сүріп, ғылымға көңіл-үлесімізді бөлеміз деп тарихымызды ұмыта бастау деген қорқынышты ойлар болуы әбден орынды. Осы себепті де Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Мәдени мұра» (2004), «Халық – тарих толқынында» (2013) бағдарламаларын жүзеге асыра отырып нәтижесінде Рухани жаңғыру атты үлкен әрі қазіргі таңда елімізге қажетті бағытты халыққа жария етті.

Сан ғасырлар бойы отар елдің тепкісін, теперішін көріп өскен халықтың ұлттық санасы аз ғана уақыт ішінде жаңғырып кете алмайды. Алайда, азаттық аренасына жасындай жарқылдап шыққан ширек ғасыр ішінде рухани жаңғырудың жаңа белесіне өтетін кез келді. Ал енді руханижаңғырудың бір биігі тарихи сананы жаңғыртумен ұштасқанда ғана өз нәтижесін береді. Сол себепті де кеменгер Көшбасшымыз революциялық сілкіністерден көз ашпаған өткен ғасыр көшінің келбетіне былай деп баға береді: «XX ғасыр халқымыз үшін қасіретке толы, зобалаң да зұлмат ғасыр болды.

Біріншіден, ұлттық дамудың ықылым заманнан жалғасып келе жатқан өзімізге ғана тән жолы біржола күйретіліп, қоғамдық құрылымның бізге жат үлгісі еріксіз таңылды.

Екіншіден, ұлтымызға адам айтқысыз демографиялық соққы жасалды. Оның жарасы бір ғасырдан бері әлі жазылмай келеді.

Үшіншіден, қазақтың тілі мен мәдениеті құрдымға кете жаздады.

Төртіншіден, еліміздің көптеген өңірлері экологиялық апат аймақтарына айналды». Әр-бір айтылған мәселені, тарихымыздағы қайығы-қасірет пен қатар бастан өткен оқиғаны ұрпағымызға саналы тұрғыда жеткізу ол біздің қолымызда. Ал Рухани жаңғыру бұл сол мақсатты іске асыруға арналған бірден-бір тиімді құрал. «Елді ояту үшін, тарихты ояту керек» деп Әбіш Кекілбаев атамыздың даналы сөзін әрқашанда орынды, әрі маңызды екенін алға қоя отырып, өсіп келе жатқан жас ұрпаққа тарихтың адам өмірінде алар орны зор екенін үйрете білу әр-біріміздің сүйікті міндетіміз болса екен деймін.

Отан отбасыдан басталады деп сол тарихтың қадір-қасиетін әр пенде отбасысы мен өскен ортасында таныса, әрі оданда биік шыңдарда Қазақтың тарихын жаңғыртса нұр үстіне нұр болар еді. Тарихты оқып білудің өзі үлкен ерлік. Бастан кешірген талай қиын-қыстау кезеңді сезінбек түгілі оны жай ғана елестетудің өзі жанға ауыр батады. Дегенменде, егер ұрпағымыз саналы, халқымыздың көзі ашық, көкірегі ояу болғанын қаласақ, ең бірінші қасиетті тарихымызды құрметтеуге және оны дәріптеуге ұмтылысты ояту керек.

Тарих – бұл адамды патриотизмге тәрбиелейтін тілсіз рухани байлық. Осы жағдайды ескере отырып еліміздегі патриотизм көрсеткішін талдасақ. Өмірде бастан кешірген оқиғаларды тарихимыздың әр үтір-нүктесімен байланыстыра отыру орынды. Себебі, атап айтқандай тарих – бұл мәдениет, бұл тәрбие. Демек, қарапайым күнделікті өмірімізде адамдардың қарым-қатынасынан оның саналы тұрғыда тарихтан хабары бар немесе тура солай жоқ екенін байқау қиын емес-ті. Өкінішке орай, айтылған нұсқаның екіншісі, яғни өз тарихын тіптен білмейтін жанды кездестіруге болады. Бұл менің ойымша ұрпақтың улануының бірден-бір қаупі.

Тарихын білмеген ұлттың болашағы бұлыңғыр, тарихын құрметтей отырып таныған ұлттың болашағы қазақ мәртебесін дүниежүзі аренасында жоғары дәрежеге жеткізетіні сөзсіз. Осыған орай Патшайым II Екатеринаның сөзімен бөліскім келеді – «Егер де, қазақ өзінің кім екенін таныса, онда ол дүниежүзін жаулап алар еді». Бұл сөзді оқып арқам тітіркеніп, бір жағынан, мақтана қуанып, бір

жағынан, осы қазағым кім екенін танымай кете ме деп үрей қорқыныш пен өкінішті мұңға батамын. Бірақ, үміт ешқашан сөнбейді. Осы айрықша маңызды мәселені шешу үшін де біз, қазақ жастары барыншы тырысып, берліп отырған әр мүмкіндіті назарға алып, дамытып қолдасақ екен деймін. Ұлы Көшбасшымыздың қанатты сөзін, яғни «Болашақ – жастардың қолында» екенін еске ала отырып, алдағы үлкен, әрі елеулі мәселенің шешімін бізге арқа сүйеп сеніп отырғаны мен үшін үлкен мәртебе. Осы мәртебені міндетті түрде ескере отырып еліміздің болашағына бар үлесімді қосуға келісемін.

Тарихымызды жан-жақты дамыта отырып, оны өзге қазақ бауырларымызға үйрете отырып рухани жаңғыра алуымыз кепіл. Тарих – кешегі заман, бүгінгі қадам, болашақ! Демек, тарихты құрушы да, дәріптеп сүйуші де ол – біз, Алаштың жас ұрпағы! Тарих – сананы тәрбиелеуші. Тарихта ыстық ана тіл де бар, қасиетті дін де бар, қадірлі дәстүр де бар. Тарихын жетік білген елдің ұландарына қызыға да, қызғана да қараймын. Сондықтан да, бағалы тарихымызды биік бағалап, әлемге танытуға сен де үлесінді қосуға дайының ба?

Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы
// http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences.

Государственная программа «Культурное наследие». – Астана, 2006-2011 гг.

Назарбаев Н.А. Ежегодные послания Президента народу Казахстана. – Астана, 2003-2011 гг.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Dubyagina E.V. – Institute of Archeology. A.Kh. Margulan.PhD doctoral student

Абаева Ж. – Қазақ Бас Сәулет Құрылыс Академиясының 1-курс студенті. Алматы, Қазақстан

Айдаркенова К.Б. – Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева.

Аққалиева А.Ш. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 4 курс студенті

Ақымбек Е.Ш. – Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. Жетекші ғылыми қызметкер

Байшашов Б.У. – Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. Жетекші ғылыми қызметкер

Бесетаев Б.Б. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. PhD докторант

Горашук И.В. – к.и.н., начальник отдела археологии АО Волго-НИИгипрозем

Гурулев М.В. – ТОО «Археологическая экспертиза», научный сотрудник

Дүйсенбай Д.Б. – Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. PhD докторант

Ерғабылов А.Е. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Археология, этнология және музеология кафедрасының оқытушысы

Жүсіпназар М.И. – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, 3 курс.

Ильин Р.В. – Институт археологии им. А.Х. Маргулана, научный сотрудник

Касенова А. – Институт археологии им. А.Х. Маргулана, научный сотрудник

Куандык С.Р. – Институт археологии им. А.Х. Маргулана, магистрант

Куулар А.И. – Кемеровский государственный университет, г. Кемерово, РФ.

Мусаева Р.С. – Институт археологии им. А.Х. Маргулана. PhD докторант

Новиков И.К. – Курганский государственный университет, г. Курган, РФ

Оразай А. – Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. Магистрант

Саргизова Г.Б. – Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. PhD докторанты

Суюндикова М.К. – Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. Кіші ғылыми қызметкер

Тәжібаев Б.Ә. – «Ежелгі Тараз ескерткіштері» тарихи-мәдени қорық-музейі

Түлегенов Т.Ж. – Государственный историко-культурный заповедник-музей Исык

Уралбаева Ж. – Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. Магистрант

Утубаев Ж.Р. – Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. Аға ғылыми қызметкер

Хамитов М. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Археология, этнология және музеология кафедрасының 4-курс студенті

Чекин А.Г. – Государственный историко-культурный заповедник-музей Исык

Шагирбаев М.С. – Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. Кіші ғылыми қызметкер

Шакенов С.Т. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Археология, этнология және музеология кафедрасының оқытушысы

Ыдырыс А.Б. – Қазақ Бас Сәулет Құрылыс Академиясының 1-курс студенті. Алматы, Қазақстан

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	3
Биография	5
Новиков И.К. Куандык С.Р. Новые памятники позднего каменного века в долине р. Орь актюбинской области	9
Горашук И.В. Каменные и костяные орудия металлургии и металлообработки срубной культуры	15
Мусаева Р.С. К вопросу о хронологии донных стоянок срубной культуры на территории Западного Казахстана	28
А. Касенова. Каменные изваяния Сарыарки как источник по истории древних и средневековых народов Евразии	36
Dubyagina E.V. Cultural ties reflected in the ceramic decoration tradition	46
Саргизова Г.Б. Сарыарқа ескерткіштері Ә.Х. Марғұланның зерттеулерінде	52
Дүйсенбай Д.Б. Ерте темір дәуірінің ескерткіші – Абылай қонысы	57
Тулегенов Т.Ж., Чекин А.Г. Полевые археологические исследования на аварийном кургане правобережной части могильника Иссык	64
Ильин Р.В., Гурулев М.В. Предварительные результаты исследования аварийного кургана раннего железного века в г. Алматы	68
Аққалиева А.Ш. Ақтөбе облысының савромат-сармат ескерткіштерінің кеңестік дәуіріндегі зерттелу мәселелері	85
Утубаев Ж.Р., Суюндикова М.К. Керамический материал Бабишмуллинского оазиса (по раскопам 2018 года).	92
Байшашов Б.У., Шагирбаев М.С. Көне дәуірдегі мал шаруашылығы мен аңшылықтың маңызы (остеологиялық материалдар негізінде)	100
Куулар А.И. К вопросу об изваяниях с сосудом в обеих руках в средневековой скульптуре Тувы	107
Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. Алматы облысының оңтүстік-батыс жағында орналасқан ортағасырлық ескерткіштерге жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары	112
Шакенов С.Т., Ерғабылов А. Е., Хамитов М. Шілікті – Тарбағатай археологиялық экспедициясының 2017-18 жылдары Айнабұлақ қорымында жүргізген зерттеу жұмыстары	132

М.И. Жүсіпназар. Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан ортағасырлық оғыз қалаларындағы жаңа зерттеулерге қысқаша шолу	146
Оразай А. Оңтүстік-шығыс қазақстанның ортағасырлық қалалары мен қоныстарының зерттелу тарихы (1917-1991 ж.ж.).	151
Уралбаева Ж. Г.А. Кушаевтың өмірбаяны бойынша жиналған деректердің кейбір қорытындылары.	158
Айдаркенова К.Б. Проблемы консервации археологических памятников кимакской культуры	163
Тәжібаев Б.Ә. Ежелгі және ортағасырлық Қазақстан археологиясының зерттелуі	169
Бесетаев Б.Б. С.М. Ақынжановтың 80-жылдығына орайластырылған «Археология: өткені, бүгіні, болашағы» Халықаралық жас ғалымдардың ғылыми-әдістемелік конференциясы.	174
Суюндикова М.К. Археология ескерткіштерін музеефикациялау жолдары	176
Абаева Ж. Рухани жаңғыру – жастарға жарқын жол!	182
Ыдырыс А.Б. Тарих – рухани жаңғырудың іргетасы	186
Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах	189

Дизайн обложки
М.А. Антонов

Компьютерная верстка
Ольга Храмовская

Подписано в печать 11.10.2019.
Формат 60х84 1/16. Усл.печт.лист 11,14.
Тираж 30 экз. Отпечатано в ТОО "Хикари"